

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

**МОВА:
КЛАСИЧНЕ — МОДЕРНЕ —
ПОСТМОДЕРНЕ**

**Випуск 10
2024**

Науковий журнал ● Щорічник ● Заснований у 2014 р.

Київ
2024

Засновник і видавець:
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа:
R40-02825

Внесено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії, категорія «Б» (наказ МОН України від 02.07.2020 № 886).

Редакційна колегія

Наталія Кобченко, доктор філологічних наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна) — відповідальний редактор

Наталія Ясакова, доктор філологічних наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна) — відповідальний секретар

Любомир Сегін, кандидат філологічних наук, доцент (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна) — технічний секретар

Лада Біланюк, PhD, доктор філософії у галузі філології, професор (Вашингтонський університет, США)

Уляна Холодова, доктор філософії у галузі філології, старший викладач (Університет імені Палацького, Чеська Республіка)

Томас Дайбер, доктор філології, професор (Гіссенський університет імені Юстуса Лібіхта, Німеччина)

Андрій Даниленко, кандидат філологічних наук, професор (Університет «Пейс», США)

П'єтро У. Діні, доктор філософії у галузі філології, професор (Пізанський університет, Республіка Італія)

Марк Л. Грінберг, доктор філософії у галузі філології, професор (Канзаський університет, США)

Владислав Кноль, доктор філософії у галузі філології (Чеська академія наук, Чеська Республіка)

Дмитро Мазін, кандидат філологічних наук, доцент (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна)

Олена Моїсеєнко, доктор філологічних наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна)

Василь Ожоган, доктор філологічних наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна)

Світлана Романюк, доктор габілітований, професор (Варшавський університет, Республіка Польща)

Роман Рожко, доктор габілітований, професор (Інститут славістики Польської академії наук, Республіка Польща)

Людмила Васильєва, доктор філологічних наук, професор (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна)

*В оформленні обкладинки використано фрагмент роботи
Соні Делоне «Market at Minho»*

NATIONAL UNIVERSITY
OF KYIV-MOHYLA ACADEMY

**LANGUAGE:
CLASSIC — MODERN —
POSTMODERN**

**Issue 10
2024**

Scientific Journal ● Yearbook ● Published since 2014

Kyiv
2024

Founder and publisher:
The National University of Kyiv-Mohyla Academy

Identifier in the Register of Media Entities:
R40-02825

The scientific journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine in which the results of dissertation papers for obtaining the academic degrees of a Doctor of Philology and a PhD in Philology may be published (Approved by the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated July 11, 2020 No. 886).

Editorial Board

Natalia Kobchenko, Doctor of Philology, Professor (National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine) — Editor-in-chief

Nataliia Yasakova, Doctor of Philology, Professor (National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine) — Responsible Secretary

Liubomyr Sehin, PhD in Philology, associate Professor (National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine) — Technical Secretary

Laada Bilaniuk, PhD in Philology, Professor (Washington, USA)

Ulana Cholodová, PhD in Philology, senior lecturer (Palacky University, Czech Republic)

Thomas Daiber, Doctor of Philology, Professor (Justus Liebig University Giessen, Federal Republic of Germany)

Andriy Danylenko, PhD in Philology, Professor (Pace University, USA)

Pietro U. Dini, PhD in Philology, Professor (University of Pisa, Italy)

Marc L. Greenberg, PhD in Philology, Professor (University of Kansas, USA)

Vladislav Knoll, PhD (Academy of Sciences of the Czech Republic, Czech Republic)

Dmytro Mazin, PhD in Philology, associate Professor (National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine)

Olena Moiseyenko, PhD in Philology, Professor (National University of Kyiv-Mohyla Academy)

Vasyl Ozhohan, Doctor of Philology, Professor (National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine)

Svitlana Romaniuk, Doctor hab., Professor (Warsaw University, Poland)

Roman Rozhko, Doctor hab., Professor (Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Poland)

Liudmyla Vasylyeva, Doctor of Philology, Professor (Ivan Franko Lviv National University, Ukraine)

ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ СТУДІЇ

УДК 81'27:355

DOI: 10.18523/icmp2522-9281.2024.10.5-18

Орися Демська

Національна академія Служби безпеки України

Київ, Україна

ordemska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8915-0456>

Orysia Demska

National Academy of Security Service Ukraine

Kyiv, Ukraine

ordemska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8915-0456>

ЛІНГВІСТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ МІСТА У СТАНІ ВІЙНИ

Abstract

CITY LINGUISTIC LANDSCAPE IN THE TIME OF WAR

Background. *A new field, critical urban toponymy, emerged at the end of the 20th century. In Ukraine, this field is a component of studies on linguistic landscapes. The research analyzes toponymic transformations in urban spaces as tools for decolonization and deoccupation as well as the relationship between names, historical and cultural memory, and state ideology. However, there is still a lack of systematic studies examining the place names of urban objects through the lens of war.*

Contribution to the research field. *The presented studies may help to understand the significance of a city's adequately constructed linguistic (urbanonymic) landscape in the context of war. They illustrate how the correct linguistic construction of the living space impacts the outcomes of physical military confrontations and hybrid warfare, particularly semantic warfare.*

Purpose. *This article aims to demonstrate how the linguistic landscape of a city is connected to war; how it can serve as a tool of influence, and how it can become an instrument of either victory or defeat.*

Methods. *The principles of critical toponymy theory, commemorative theory, and security studies theory were employed. Descriptive analysis, content analysis, discourse analysis, and axiological research methods were applied.*

Results. *The capacity of a society to effectively and securely organize its own life is directly or indirectly influenced by two factors — space and time. Space can be understood as both physical-real and mental-virtual. The physical space represents the primary target of physical warfare, while the virtual space embodies the focus of semantic warfare. The analysis of the connection between language and space in both manifestations reveals that significance lies not only in language but also in the symbolic meaning, typically encoded in keywords, linguistic constructions, and especially in the names of various spatial objects.*

Discussion. *Current war spans a broad temporal horizon, making the study of language, including proper names, in the context of war a primary task for Ukrainian scientists. This provides an opportunity to highlight the importance of language and to offer the world insights into how language manifests in war and how war manifests in language.*

Keywords: linguistic landscape, critical toponymy, urbanonym, agoronym, hodonym, war, hybrid war, decolonization, technologies of influence, language behavior, language strategies.

На сьогодні все ще немає системних праць, які б розглядали власні назви міських об'єктів крізь призму війни. Запропоновані дослідження здійснюють спробу зрозуміти, наскільки важливим є правильно вибудований лінгвістичний, чи точніше урбанонімний, ландшафт міста з огляду на війну. Метою статті є показати, як власна назва, вписана у життєвий простір, бере участь у війні; як може слугувати засобом впливу; як може перетворитися на інструмент перемоги або поразки. З цією метою використано положення теорії критичної топонімії, комеморативної теорії, теорії безпекових студій. Застосовано описовий, контент-аналіз, дискурс-аналіз, аксіологічний дослідницькі методи. Аналіз зв'язку мови з простором

засвідчує, що значення має не лише мова як така, а й символічний зміст, звичай закодований у назвах різних об'єктів міського простору.

Ключові слова: лінгвістичний ландшафт, критична топонімія, урбанізм, агоронізм, годонізм, війна, гібридна війна, деколонізація, мовна поведінка, мовні стратегії.

1. Вступ

15 червня 2022 р. вірусно поширилася інформація про початок рейтингового електронного голосування у додатку «Київ Цифровий» щодо перейменувань міських об'єктів, назви яких пов'язані з російською федерацією та її сателітами¹. Датою закінчення голосування було 19 червня 2022 р. П'ять днів, які остаточно змінили топонімне обличчя Києва. На момент цього оголошення, напевно, мало хто сподівався на шість із половиною мільйонів голосів від громадян усієї України². Перший невеликий крок, зроблений 12 серпня 1984 р. в Старобільському районі Луганської області у селі *Ганнусівка*, перетворився на топонімний рух-прощання з імперією. Саме ця дата є нижньою хронологічною межею сучасного періоду топонімної деколонізації та декомунізації України.

Приблизно на середину XVIII ст. припадає початок практик упорядкування міського простору за допомогою нумерування будинків і називання вулиць. Піонерами впорядкування міського простору були Стокгольм 1972, Лондон 1765, Берлін 1789, 1797, Відень 1803 і Париж 1806. Париж не лише вдався до формального нумерування і називання міського простору, він перетворив назви вулиць, бульварів, скверів і площ на політичний інструмент.

Практики політичного маркування міського вуличного ландшафту, сформовані у тракті Французької революції, швидко поширилися у Європі того часу, щоби «впродовж двохсот років зрештою перетворити вуличну назву на символічну цінність, проявити ідеологічну зумовленість топонімного ландшафту, сформулювати і реалізувати ідею топонімної політики, стати основою політики пам'яті» (Demska & Levchuk, 2020, pp. 1–2).

¹ Див.: <https://kmr.gov.ua/uk/content/u-dodatku-kyiv-cyfrovyu-rozpochato-reytingove-elektronne-golosuvannya-shchodo-pereyменуvan> (дата звернення 26.08.2024).

² Див.: <https://kmr.gov.ua/uk/content/ponad-65-milyoniv-golosiv-gromadyany-ukrayiny-viddaly-v-reytingovomu-elektronnomu> (дата звернення 26.08.2024).

2. Теоретико-методологічне підґрунтя

Власна назва, пов'язана з простором, в українській інтелектуальній традиції якнайбільше знайшла увагу в мовознавстві, з такими головними темами, як «вивчення складу українського онімкону з погляду його походження, закономірностей розвитку на різних історичних етапах, функціонування в сучасній мові» (Вербич, 2010, с. 73). Українські ономасти датують найінтенсивніше вивчення топонімів 1960–1980-ми рр. На думку Святослава Вербича, «це було зумовлено розумінням виняткового значення топоніміки для розв'язання багатьох завдань порівняльно-історичного, описового й загального мовознавства, наприклад для виявлення прихованих у топонімах слів, які сьогодні відсутні в мові» (Вербич, 2010, с. 74). Українські ономастичні студії минулого століття зосереджувалися на «суцільному описі онімкону в межах України; складанні українського фрагмента загальнослов'янського ономастичного атласу; унормуванні слов'янської, у тому числі й української, ономастичної термінології» (Вербич, 2010, с. 76).

Узагальнено й безвідносно до локалізації ономастичних досліджень «в основі традиційного вивчення топоніміки лежить лінгвістичний підхід, спрямований на розкриття походження та значення окремих топонімів, які розглядають як культурні індикатори моделей розселення, міграційних потоків, регіональної ідентифікації та історичної екології» (Rose-Redwood, Alderman, & Azaryahu, 2017, p. 4).

Наприкінці ХХ століття у традиційних топонімних студіях стався так званий критичний поворот, або «перехід від лінгвістичного вивчення власних назв до критичного аналізу найменувань як технології влади» (Rose-Redwood, Alderman, & Azaryahu, 2017, p. 6). Наслідком цього повороту є формування від кінця 1980-х і до початку 2000-х рр. нової наукової галузі — *критичної топонімії* (Berg & Vuolteenaho, 2009). Детальний опис історії, засад, тематики і практик критичної топонімії дають у своїй програмній статті *The urban streetscape as political cosmos* Рубен Роуз-Редвуд, Дерек Олдерман і Маоз Азаріяху (Rose-Redwood, Alderman, & Azaryahu, 2017, pp. 1–24).

Сучасна лінгвоукраїністика не залишилася осторонь світового топонімного тренду. На сьогодні ми маємо чимало досліджень, реалізованих у рамках критичної топоніміки, представлених працями В. Герман, А. Загнітка, Т. Козак, І. Кудрейко, Г. Мацюк, І. Павленко, В. Тихопі, В. Шилова, Л. Шастало, Л. Удовенко, Р. Яцків та інших. Сучасні критичні дослі-

дження урбаноніміки ґрунтуються на доробку українських науковців старшого покоління Д. Бучка, Г. Бучко, К. Галаса, Ю. Карпенка, О. Купчинського, І. Сабадоша, М. Худаша, Київської ономастичної школи, представлені відділом ономастики Інституту української мови НАН України, і відбуваються переважно у межах міждисциплінарних студій лінгвістичного ландшафту.

У галузі критичної топонімії українські дослідження зосереджені переважно на аналізі практик годонімної й агоронімної трансформації міського простору як інструмент деколонізацій та деокупації (Малес, 2016а; Павленко, 2020), зв'язку між іменем, вписаним у простір міста, історичною і культурною пам'яттю (Павленко, 2018; Удовенко, 2018; Демська, 2016) та державною ідеологією (Малес, 2016b; Демська, 2019), реалізації мовного планування і мовної політики (Мацюк, 2014). Однак на сьогодні все ще немає системних праць, які б розглядали власні назви міських об'єктів, зокрема годонімів й агоронімів, крізь призму війни.

Метою статті є показати, яким чином лінгвістичний ландшафт міста пов'язаний із війною. Відповідно, об'єктом дослідження став топонімний простір міста як поле небезпеки у часі війни. З цією метою використано положення теорії критичної топонімії (Berg & Vuolteenaho, 2009; Rose-Redwood, Alderman, & Azaryahu, 2017), комеморативної теорії (Azaryahu, 1996, 1997, 2011; Ассман, 2012), теорії безпекових студій (Дзьобань, 2021). Застосовано описовий, контент-аналіз, дискурс-аналіз, аксіологічний дослідницькі методи.

3. Власна назва як інструмент війни

Два невеличкі описи змін міського простору, пов'язаних із подіями Другої світової війни. Перший — це спогад із 1941 р. Остапа Тарнавського зі Львова, другий — фрагменті з наукової статті Маоза Азаряху про Берлін, написаної наприкінці ХХ ст.:

- (1) *Появились нові назви в німецькій мові та й в першу чергу з німецькими назвами. Навіть було оправдання від німецької влади: мовляв, німецькі вояки й адміністрація не можуть розібратись у місті, якщо залишити українські назви, ще й вписані українською мовою. Це й був перший зовнішній образ нової окупації. Галичина переходила під контроль німецької влади (Тарнавський, 2013, с. 70–71).*
- (2) *22 грудня 1949 року найвідомішу вулицю Східного Берліна Франкфуртську алею (Frankfurter Allee) перейменовано на алею Сталіна (Stalinallee).*

*Переїменування відбулося на сімдесятилітній ювілей радянського лідера, який відзначали по всій НДР. [...] Надання імені Сталіна центральній алеї в Східному Берліні — не просто чергове перейменування. [...]. Політичне повідомлення очевидне. Курт Бартель (Kurt Walter Barthel) навіть написав вірш із цієї нагоди: *Wie soll man Stalin danken? / Wir geben dieser Strasse seinen Namen. / Як ми можемо подякувати Сталіну? / Ми даємо вулиці його ім'я* (Azaryahu, 1986, р. 588).*

Обидва фрагменти про одне й те саме — про війну, окупацію та їхні наслідки для міста й містян. Зі змісту цих фрагментів випливає запитання-коментар: чому обидва режими — фашистський і сталінський, маючи всю повноту влади (фізичної, воєнної, політичної, економічної), а також символічну силу переможця, змінювали мовний образ міста... невже немає іншого способу засвідчити свою політичну, економічну, культурну тощо присутність, ніж власна назва вулиці або площі й мова, якою вона написана на міських стінах...

На спроможність суспільства до доброго та безпечного впорядкування власного життя безпосередньо або опосередковано впливають два чинники — простір і час. Наскільки правильно фізично й ментально буде впорядковано простір, наскільки впорядкування відповідатиме вимогам і викликам часу, настільки безпечним буде життя людей у ньому. Борис Парахонський і Галина Яворська взагалі вважають простір і час «найважливішим життєвим ресурсом» суспільства та держави і визначають «життєвий простір як право здійснювати контроль над порядками реальності на певній території, а [...] життєвий час як право визначати порядки минулого і майбутнього, тобто визначати власну долю і долю інших» (Парахонський & Яворська, 2019, с. 373).

У XXI столітті науковці пропонують розглядати простір як фізичний-реальний і ментальний-віртуальний. Фізичний простір постає як головна мета фізичної війни, яка проявляє себе у збройному протистоянні, бомбардуваннях, убивствах військових і мирних людей, руйнуванні людських життів, міст і сіл, інфраструктури, критичних об'єктів забезпечення життєдіяльності людини, спільноти і держави, знищенні життєвого простору. Натомість віртуальний простір — «сфера смислової війни, тобто інтерпретацій та реінтерпретацій подій» (Почепцов, 2016, с. 100). Ці два виміри поєднані між собою мовою, хоча кожен із них дещо по-іншому експлуатує мову і по-різному маніфестує себе через мову. Аналіз зв'язку мови з простором в обох його проявах засвідчує, що значення має не лише мова як така, а насамперед символічний зміст, зазвичай заकोдо-

ваний у ключових словах, мовних конструкціях і якнайбільше у назвах різних об'єктів простору. Як надзвичайно слушно зазначають Б. Парохонський і Г. Яворська, «вербальні позначення об'єктів простору існують не самі по собі, вони пов'язані зі смислами — сприйняттям та інтерпретаціями реальності» (Парохонський & Яворська, 2019, с. 38).

Не лише події чи особистості як такі та їхні номінації, а навіть більше, їхні інтерпретація й автор інтерпретування мають значення. Широкомасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. як факт має назву *війна*. Інтерпретація цієї події лежить у спектрі від *смерть, масовий терор, окупація* аж до «війна — це мир» (Оруел, 2022). Залежно від інтерпретацій та їхнього авторства змінюється поведінка людей і символічний зміст номінацій. *Російське вторгнення в Україну, російська агресія проти України, визвольна війна*, відповідно, новітня назва у центрі Києва площа *Українських Героїв* — це площа тих, хто бореться за визволення України. Конструкція російської мови *спеціальна воєнна операція*, яка стосується тих самих подій, тієї самої війни, має інший зміст, іншу символіку, інших авторів інтерпретування, інші інтерпретації, інших «героїв», інші міські номінації, якщо взагалі такі є чи будуть.

У стані воєнного завоювання, окупації або колонізації зміна власних назв і мови простору є майже моментальною, триває кілька днів, найдовше кілька місяців, але ніколи не роки чи десятиліття. Натомість динаміка деколонізаційних і деокупаційних змін власних назв і мови простору зазвичай триває десятиліттями. Наприклад, на підставі даних Верховної Ради України³, вперше відбулася не так зміна, як корегування ойконіма у Старобільському районі Луганської області влітку 1984 р.: назву села *Ганнусівка* виправили на *Ганусівка*. Загалом, із 1984 до початку нового століття змінили радянські та російські-імперські назви на українські 489 населених пунктів по всій Україні⁴. Лінгвістичний ландшафт українських міст аж до 2022 р. не надто засвідчував ментальне звільнення українців. Через власні назви та їхню символіку вони ще понад чверть століття зберігали зв'язок зі світом радянських і росій-

³ Алфавітний покажчик населених пунктів України, які були перейменовані. Вікіпедія. <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення 29.08.2024).

⁴ Станом на 2016 рік Держстат подавав такі дані щодо всіх населених пунктів України: міст 460, селищ міського типу 885, сіл 28 385; разом 29 730. Очевидно, що багато назв не підпадали під перейменування. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/ds/ator/ator2016_u.htm (дата звернення 29.08.2024).

ських/імперських сенсів. Колонізація тривала, і мова простору, символічні назви вулиць і площ були чи не найважливішими її інструментами. Загроза, закодована в іменах, витала у просторі, «зберігаючи потенційну енергію мовної колонізації» (Демська, 2022). Знову ж таки, годі не погодитися з Б. Пошехонським і Г. Яворською, що «мова моделює власний світ — світ значень, вторинних щодо реальних фактів, подій, відносин. Елементи реальності пов'язані спільною структурою, що поєднує смислове середовище означуваних у певну цілісність, де існують імена та речі. Будь-яка назва залишається в межах мови, а вихід за межі мови створює особливу проблему взаємодії дискурсу та реальності. Потрібні зусилля критичного мислення та пізнавальна активність, щоб справді вийти за межі реальності, окресленої мовою» (Парахонський & Яворська, 2019, с. 130).

Мовно-символічне обличчя життєвого простору українців не надто змінилося впродовж другого десятиліття нашого століття. Наприклад, мінімально один ойконім змінювався у 2006, 2010 і 2011 рр. і максимум 41 — у 2009 р. Саме у цей період маємо сто найпопулярніших назв чи то головних вулиць, чи то населених пунктів України: *Леніна* — 4463, *Радянська* — 954, *Миру* — 616 і *Жовтнева* — 529. Важливо розуміти, що «коли такі назви оформлені російською мовою, вони несуть нижчий рівень загрози, оскільки явно чужі, належні іншому просторові та часові, походять з семантичного поля іншої мови. Коли вони набувають українськомовного оформлення, відбувається присвоєння символіки і змісту назв через мову. Виникає свій-чужий світ і своя-чужа мовна картина світу. Понад усякі сумніви, потрібні неабиякі “зусилля критичного мислення та пізнавальна активність, щоб справді вийти за межі реальності, окресленої мовою”» (Демська & Черняк, 2024, с. 19).

Мовець, крім того, що послуговується мовою або мовами, має власну мовну картину світу, яка є, або може й не бути, частиною спільної картини світу мовної групи, до якої він належить. Мова спроможна як створювати, так і частково або докорінно змінювати цю картину світу, або ж взагалі знищувати її. Щоби досягнути бажаної поведінки того чи того мовця або тої чи тої мовної групи, вдаються до рефлексивного контролю, який, зокрема, будують шляхом зміни або повної заміни картини світу. Базовими інструментами такої зміни/заміни є повідомлення (див. Почепцов, 2016, с. 234), речення, конструкції, слова, власні назви, мовні шаблони і штампи *etc.*, бажано ті, з якими мовець стикається яко-

мога частіше. Годоніми й агороніми — перманентно присутні й найнепомітніші. Співіснування мовця у просторі з власними назвами, по суті, постає як буття у життєвому просторі, відформатованому мовою. Назви вулиць, бульварів, скверів і площ ніби фантоми, ніби привиди, інколи навіть не згадуються у щоденній комунікації, але є основою локалізації мовця. Адреса людини — це частина її фізичної, соціальної, культурної ідентичності. Саме у життєвому просторі, сконструйованому під рефлексивний вплив, найпростіше досягати бажаної поведінки мовців — мешканців цього простору. «Особливо дієвий рефлексивний контроль, коли мовець і слухач послуговуються не просто однією мовою, однаково збудованими реченнями, конструкціями, словами, власними назвами, шаблонами та штампами, а долучені через мову до спільних смислів, перебувають в одній і тій самій мовній картині світу. Далі мова вже як самодостатній актор веде людину до бажаної поведінки» (Демська & Черняк, 2024, с. 99).

Важливо розуміти, що за умови, коли бажану поведінку формує лінгво-культурна група, до якої належить мовець, тоді ризики небезпеки незначні, такі, що майже не несуть якихось загроз національній безпеці. Натомість, якщо таке формування відбувається зовні, та ще й ворогом із метою знищення, рівень небезпеки людини, спільноти і держави сягає найвищих вимірів. Підготовка до гарячої фази війни відбувається у лінгвістичному ландшафті міста, фактично є частиною гібридної війни. Боем гібридної війни влітку 2022 р. став процес завершення масштабного топонімного присвоєння міста (рейтингове електронне голосування у Київ Цифровий (kyiv.digital) щодо перейменування). Цей бій українці явно виграли: результат голосування перевершив будь-які очікування і становив (як уже було сказано) шість із половиною мільйонів голосів за 3465 нових назв для 296 об'єктів міста Києва. Ні у гібридній війні, ні у гарячій Київ за три дні не взяли. Перед загрозою небезпеки не лише фізичного, а й культурного та інтелектуального знищення, суспільство засвідчило прагнення боротися. Крім того, суспільство вибрало шлях законодавчо врегулювати номінації життєвого простору, легітимно засвідчити своє право на цей простір.

Призначення Закону України *«Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»* — позбутися символіки тоталітарного минулого, остаточно декупати віртуальний простір.

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» визначає базові засади мовно-символічної організації життєвого простору, зокрема застосування державної мови в географічних назвах і назвах об'єктів топоніміки. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» — формує правові засади засудження російської імперської політики в Україні. «Парадоксально, але білі європейці, які зазнавали колоніального натиску [...], останні починають усвідомлювати той факт, що вони насправді були об'єктами колонізації» (Томсон, 2023, с. 87), наслідки якої критично важливо подолати не лише у фізичному, а й, передовсім, у ментальному просторі.

Захист фізичного простору держава здійснює за допомогою воєнно-силових або інших фізичних засобів; захист віртуального простору — за допомогою мови, символів і сенсів. Зміни мови, символів і сенсів слугують одним із доволі ефективних інструментів досягнення й гарантування безпеки життєвого простору людини, спільноти і держави. Агоронім і годонім, а також мова їхнього оформлення, як символи того, кому належить життєвий простір, можуть бути знайомими, зрозумілими, інформативними або, навпаки, незнайомими, незрозумілими, неінформативними. На позір перша умова видається умовою безпеки, а друга, навпаки, небезпеки. Однак війна змінює налаштування і, крім іншого, доволі сильно загострює інформативно-безпекову функцію урбаноніма.

Реперні годоніми радянського і пострадянського Києва *Артема* (з 2015 *Січових Стрільців*), *Воровського* (з 2014 *Бульварно-Кудрявська*), *Кірова* (з 1991 *Грушевського*), *Красноармейская* / *Червоноармійська* (з 2014 *Велика Васильківська*), *Рози Люксембург* (з 1993 *Липська*), *Фрунзе* (з 2015 *Кирилівська*) і чимало інших, не таких виразних, були напрочуд суголосними з годоніміконом навіть сучасних *Воронежа*, *Суджі*, *Мінська*, *Іжевська*, *Йошкар-Оли*, *Улан-Уде*: *Ворошилова*, *Дзержинського*, *Карла Маркса*, *Енгельса*, *Кірова* (Воронеж); *Маркса*, *Комсомольська*, *Красноармейская*, *Рози Люксембург* (Суджа); *Артема*, *Кірова*, *Комсомольська*, *Красноармейская*, *Маркса* (Мінськ); *Воровського*, *Кірова*, *Красноармейская*, *Маркса* (Іжевськ); *Артема*, *Комсомольська*, *Красноармейская*, *Рози Люксембург*, *Маркса* (Йошкар-Ола); *Воровського*, *Карла Маркса*, *Красноармейская* (Улан-Уде). За умови збереження такої спільноти урбанонімікону, зберігається спільна картина світу, за-

кодована у власних назвах простору. Солдат армії завойовника, заходячи у такий простір міста, читає його як своє, знайоме, яке промовляє до нього його знаками, символами та сенсами. Він опиняється у власній картині світу, наповненій зрозумілим змістом. Будь-хто, хто чинить опір, несе загрозу. Під час війни таку загрозу знищують фізично. Лінгвістичний ландшафт як частина мовної картини світу формує бажану поведінку людей. Тому за екстремальних умов війни незнайома, незвична, незрозуміла, неінформативна власна назва і чужа мова можуть слугувати інструментом захисту або передумовою знищення: *Слідчі Служби безпеки України встановили, що частина російських командирів, які вторглися на нашу територію в лютому, керувалися топографічними картами України 1969 року. [...] На картах окупантів повністю відсутній Салтівський житловий масив Харкова, який забудовувався з початку 70-х років минулого століття. Також відсутні Трав'янське і Муромське водосховища, зведені у сімдесяті роки. [...] 138-а гвардійська мотострілецька бригада рф, яка користувалася цими картами, була знищена ЗСУ наприкінці березня біля Харківської кільцевої дороги на Старосалтівському напрямку*⁵.

4. Висновки

«Окреслюючи коло власних інтересів, держава визначає себе як суб'єкта у внутрішньому та зовнішньому просторі, тобто встановлює свою ідентичність стосовно самої себе і свого міжнародного середовища» (Парахонський & Яворська, 2019, с. 371). Бути суб'єктом означає мати власну усвідомлену ідентичність, проявлену, зокрема, через мову і символіку назв, мати власний життєвий простір, власну картину світу. Власна мова, відмінна від інших мов світу, і власні назви вулиць, бульварів, скверів, площ зі своїм змістом і своєю символікою, постають чи не найважливішим інструментом ефективного спротиву рефлексивному управлінню. Формують і посилюють готовність до захисту свого життєвого простору і його імен під час чи то гарячої, чи то гібридної війни. Такий захист є не чим іншим, як боротьбою за власне фізичне життя, власну ідентичність, культурну, інтелектуальну, економічну і політичну спроможність.

⁵ Див.: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-vstanovyla-shcho-rosiiski-komandyry-vtorhlasia-v-ukrainu-keruiuchys-kartamy-z-mynuloho-stolittia> (дата звернення 30.08.2024).

Список використаної літератури

- Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Ніка-Центр.
- Вербич, С. (2010). Українська ономастика: перспективи розвитку. *Українська мова*, 3, 73–80.
- Гарбар, М. (2018). Повернені із забуття: топоніми сучасних вулиць Харкова. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, 26, 125–128.
- Гірик, С. (2018). Меморіалізація спадку етнічних меншин і зміни міської топоніміки в Україні (2015–2017 роки). *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, 26, 112–117.
- Демська, О. (2016). Сучасний топонімний ландшафт України: між пам'яттю і спогадом. *Slavia Orientalis, LXV* (3), 601–611.
- Демська, О. (2019). Політичний символізм топонімних практик міста. *Мова: класичне — модерне — постмодерне*, 5, 5–21.
- Демська, О. (2022). Передмова. *Державна мова*. Нац. акад. СБУ.
- Демська, О., & Черняк, А. (2024). *Мова. Право. Безпека*. Нац. акад. СБУ.
- Дзьобань, О. П. (Ред.). (2021). *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади*. Право.
- Леньо, П. (2018). Зміна міської топоніміки Закарпатської України в період інтеграції краю до складу Української РСР (листопад 1944 — січень 1946 років). *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, 26, 118–124.
- Малес, Л. (2016а). Декомунізація столиці: зміни в урбанімії (методи, перші результати). *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 36, 62–67.
- Малес, Л. В. (2016б). Дискурс декомунізації в Києві. *Соціологічні студії*, 2 (9), 16–21.
- Мащок, Г. П. (2014). Про природу взаємодії мови та ідентичності в Україні (на матеріалі міського урбанімікону радянського та пострадянського періодів). У *Україноцентризм наукового суспільства. Збірник наукових праць на пошану професора Зеновія Терлака* (с. 539–555). Простір-М.
- Оруел, Дж. (2022). 1984. Bookchef.
- Павленко, І. Я. (2018). Урбанімія як засіб формування історичної пам'яті. *Мова. Література. Фольклор*, 2, 58–66.
- Павленко, І. (2020). Дерадянська та декомунізація українського урбанімікону (на матеріалі назв об'єктів міського простору Запоріжжя). *Ідеологія і Політика*, 1 (15), 188–207.
- Парахонський, Б. О., & Яворська, Г. М. (2019). *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. НІСД.
- Почепцов, Г. (2016). *Смисли і війни. Україна і Росія в інформаційній і смисловій війні*. Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-04-19#Text> (дата звернення: 26.08.2024).
- Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії : Закон України від 21.03.2023 № 3005-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 29.08.2024).
- Тарнавський, О. (2013). *Літературний Львів 1939–1944: Спомини*. ЛА Піраміда.
- Томпсон, Е. (2013). *Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм*. Наш Формат.

- Удовенко, Л. (2018). Особливості взаємозв'язку між урбанонімами й історичною пам'яттю (на матеріалах м. Харків). *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, 26, 129–134.
- Azaryahu, M. (1986). Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin. *Journal of Contemporary History*, 21 (4), 581–604.
- Azaryahu, M. (1996). The power of commemorative street names. *Environment and Planning: Society and Space*, 14, 311–330.
- Azaryahu, M. (1997). German reunification and the politics of street names: the case of East Berlin. *Political Geography*, 16, 479–493.
- Azaryahu, M. (2011). The critical turn and beyond: the case of commemorative street naming. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 1 (10), 28–33.
- Berg, L. D., & Vuolteenaho, J. (Eds.). (2009). *Critical Toponymies: The Contested Politics of Place Naming*. Burlington: Ashgate.
- Demska, O., & Levchuk, P. (2020). The urbanonimia of Ukraine in the context of decommunization. *Cognitive Studies | Études cognitives*, 20, Article 2280.
- Rose-Redwood, R., Alderman, D., & Azaryahu, M. (2010). Geographies of toponymic inscription: new directions in critical place-name studies. *Progress in Human Geography*, 34 (4), 453–470.
- Rose-Redwood, R., Alderman, D., & Azaryahu, M. (2017). The urban streetscape as political cosmos. In *The Political Life of Urban Streetscapes. Naming, Politics, and Place* (pp. 1–24). Routledge.

References

- Assman, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pam'iaty*. Nika-Center [in Ukrainian].
- Azaryahu, M. (1986). Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin. *Journal of Contemporary History*, 21 (4), 581–604.
- Azaryahu, M. (1996). The power of commemorative street names. *Environment and Planning: Society and Space*, 14, 311–330.
- Azaryahu, M. (1997). German reunification and the politics of street names: the case of East Berlin. *Political Geography*, 16, 479–493.
- Azaryahu, M. (2011). The critical turn and beyond: the case of commemorative street naming. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 1 (10), 28–33.
- Berg, L. D., & Vuolteenaho, J. (Eds.). (2009). *Critical Toponymies: The Contested Politics of Place Naming*. Burlington: Ashgate.
- Demska, O. (2016). Suchasnyi toponimnyi landshaft Ukrainy: mizh pamiattiu i spohadom. *Slavia Orientalis, LXV* (3), 601–611 [in Ukrainian].
- Demska, O. (2019). Politychnyi symbolizm toponimnykh praktyk mista. *Mova: clasychne — moderne — postmoderne*, 5, 5–21 [in Ukrainian].
- Demska, O. (2022). Peredmov. *Derzhavna mova*. NA SSU [in Ukrainian].
- Demska, O., & Cherniak, A. (2024). *Mova. Pravo. Bezpeka*. NA SSU [in Ukrainian].
- Demska, O., & Levchuk, P. (2020). The urbanonimia of Ukraine in the context of decommunization. *Cognitive Studies | Études cognitives*, 20, Article 2280.
- Dzoban, O. P. (Red.). (2021). *Natsionalna bezpeka: svitohladni ta teoretyko-metodolohichni zasady*. Pravo [in Ukrainian].
- Harbar, M. (2018). Poverneni iz zabuttia: toponimy suchasnykh vulyts Kharkova. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filososfski nauky»*, 26, 125–128 [in Ukrainian].

- Hirik, S. (2018). Memorializatsiia spadku etnichnykh menshyn i zminy miskoi toponimiky v Ukraini (2015–2017 roky). *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. "Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky"*, 26, 112–117 [in Ukrainian].
- Leno, P. (2018). Zmina miskoi toponimiky Zakarpatskoi Ukrainy v period intehratsii kraiu do skladu Ukrainiskoi RSR (lystopad 1944 — sichen 1946 rokiv). *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. "Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky"*, 26, 118–124 [in Ukrainian].
- Males, L. (2016a). Dekomunizatsiia stolytsi: zminy v urbanonimii (metody, pershi rezultaty). *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. "Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody"*, 36, 62–67 [in Ukrainian].
- Males, L. V. (2016b). Dyskurs dekomunizatsii v Kyievi. *Sotsiologichni studii*, 2 (9), 16–21 [in Ukrainian].
- Matsiuk, H. P. (2014). Pro pryrodu vzaiemodii movy ta identychnosti v Ukraini (na materialii miskoho urbanimikonu radianskoho ta postradianskoho periodiv). U *Ukrainotsentryzm naukovoho sumlinnia. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Zenoviia Terlaka* (s. 539–555). Prostrir-M [in Ukrainian].
- Orwell, G. (2022). *1984*. Bookchef [in Ukrainian].
- Parakhonskyi, B. O., & Yavorska, H. M. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl* NISD [in Ukrainian].
- Pavlenko, I. Ya. (2018). Urbanonimy yak zasib formuvannia istorychnoi pamiaty, 2, 58–66 [in Ukrainian].
- Pavlenko, I. (2020). Deradianizatsiia ta dekomunizatsiia ukraïnskoho urbanimikonu (na materialii nazv obiektiv miskoho prostoru Zaporizhzhia). *Ideolohiia i Polityka*, 1 (15), 188–207 [in Ukrainian].
- Pochepstov, H. (2016). *Smysly i viiny. Ukraina i Rosiia v informatsiinii i smyslovii viini*. Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" [in Ukrainian].
- Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukraïnskoi movy yak derzhavnoi: Zakon Ukrainy vid 25.04.2019 № 2704-VIII*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-04-19#Text> [in Ukrainian].
- Pro zasudzheniia ta zaboronu propahandy rosiiskoi imperskoi polityky v Ukraini i dekolonizatsiiu toponimii: Zakon Ukrainy vid 21.03.2023 № 3005-IX*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> [in Ukrainian].
- Rose-Redwood, R., Alderman, D., & Azaryahu, M. (2010). Geographies of toponymic inscription: new directions in critical place-name studies. *Progress in Human Geography*, 34 (4), 453–470.
- Rose-Redwood, R., Alderman, D., & Azaryahu, M. (2017). The urban streetscape as political cosmos. In *The Political Life of Urban Streetscapes. Naming, Politics, and Place* (pp. 1–24). Routledge.
- Tarnavskyi, O. (2013). *Literaturnyi Lviv 1939–1944: Spomyny*. LA Piramida [in Ukrainian].
- Tompson, E. (2013). *Trubadury imperii. Rosiiska literatura i kolonializm*. Nash Format [in Ukrainian].
- Udovenko, L. (2018). Osoblyvosti vzaiemozviazku mizh urbanonimamy y istorychnoiu pamiattiu (na materialakh m. Kharkiv). *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. "Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky"*, 26, 129–134 [in Ukrainian].
- Verbych, S. (2010). Ukraïnska onomastyka: perspektyvy rozvytku. *Ukraïnska mova*, 3, 73–80 [in Ukrainian].

Матеріал надійшов 28.08.2024

УДК 81'374

DOI: 10.18523/Ісmp2522-9281.2024.10.19-44

Тетяна Вудайчук

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Київ, Україна

t.vydaichuk@kubg.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-7290-0006>

Tetiana Vydaichuk

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

Kyiv, Ukraine

t.vydaichuk@kubg.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-7290-0006>

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК МІНІСТЕРСТВА ШЛЯХІВ (1918): ПОГЛЯД ІЗ ПОЗИЦІЙ ХХІ СТОЛІТТЯ

Abstract

TERMINOLOGICAL MISCELLANY OF THE MINISTRY OF WAYS (1918): VIEW FROM THE STANDPOINT OF THE XXI CENTURY

Background. *The 20s of the 20th century was a “golden decade” for creating a new linguistic face of Ukraine, which in linguistics was marked by a surge in the creation of terminological dictionaries of various branches of science and special spheres of professional activity. This type of practical linguistic activity ensured the distancing of the Ukrainian language from the structure of Russian, made it possible to overcome the dependence on the language of the empire in linguistic practice, and contributed to the development of lexical, terminological, grammatical and word-forming resources of the Ukrainian language for various spheres of communication.*

Scientists still have not established the exact number of terminological dictionaries published at that time because even today, we find new lexicographical works, such as the “Terminological miscellany of the Ministry of Ways. P^o1”

(Kyiv: Printing House of the Ministry of Ways, 1918), which became the object of scientific research in this article.

Contribution to the research field. *Lexicographical monument of the Ukrainian language at the beginning of the 20th century. "Terminological miscellany of the Ministry of Ways. P⁰¹"* is introduced into the linguistic circulation for the first time. Thanks to the found and researched monument of the Ukrainian language, the present study may contribute to a more complete description of Ukrainian terminology and lexicography at the beginning of the 20th century.

In the article, the miscellany-dictionary is analyzed regarding the language policy and language planning of the Ukrainian National People's Republic. The lexical material is described from the point of view of the Ukrainian language at the beginning of the 20th century. Special attention is paid to the spelling practice of the monument because it is about the period of searching for a unified spelling system for the all-Ukrainian literary language.

The combination of findings provides some support for the conceptual opinion that the language policy of the Ukrainian People's Republic was well-thought-out, well-planned, and contributed to overcoming dependence on the language of the former tsarist empire and the establishment of the multi-functionality of the Ukrainian language.

One of the issues arising from the article's conclusions is quite debatable: whether the Ukrainian language would have a different vector of development, other systemic characteristics, or examples of deformation of linguistic thinking if it were not for the repeated destructive influence of the Russian language already in Soviet times.

Purpose. To find out the significance of the compilation of the formation and development of the Ukrainian literary language for the national terminology and lexicography of the relevant time, determine its role as an instrument of the language policy of the Ukrainian People's Republic.

Methods. The article relies primarily on the descriptive method, modeling and interpretation method for searching, systematizing, summarizing, and explaining the obtained data. The comparative-historical method, comparative method, and the analysis of dictionary definitions were partly applied.

Results. "Terminological miscellany of the Ministry of Ways. P⁰¹" became the forerunner of terminological and technical academic dictionaries of the 20s-30s of the 20th century. It reproduces information both from the field of technical knowledge and from the field of record keeping and contemporary life; it is a unique source of evidence not only about the lexical richness of the Ukrainian language but also about the linguistic thinking of Ukrainians, about the contemporary society — its intellectual, cultural, political and social and economic existence. The dictionary-miscellany, despite its small volume —

64 pages, panoramically reproduces the search for ways of further development of the Ukrainian language in the tumultuous and tragic decades of Ukrainian history, the search for the principles of preservation, enrichment, and normalization of the language system at all its levels.

Discussion. *“Terminological miscellany of the Ministry of Ways. P⁰¹” is a monument of the Ukrainian language of the beginning of the 20th century, which surprises with its unusualness and wealth of expressive means, the courage, and originality of the Ukrainian-centric worldview, the thoughtfulness of the implementation of the language policy of the Ukrainian National People’s Republic as its tool. Realizing the need to study the Ukrainian language as a linguistic phenomenon and understanding the value of monuments of the Ukrainian language, especially those to which access of linguists was closed during the times of the Ukrainian SSR, we consider it necessary to find such works and put them into scientific circulation, and make them public.*

Keywords: history of the Ukrainian language, lexicography, official language, language policy of the Ukrainian National People’s Republic, language practice and linguistic thinking, spelling and orthography, terminology.

Матеріалом дослідження є лексикографічна пам’ятка української мови початку ХХ ст. — «Термінологічний збірник Міністерства Шляхів. Ч¹» (Київ: Друкарня Міністерства Шляхів, 1918. 64 сторінки), що вводить в лінгвістичний обіг уперше.

Збірник-словник проаналізовано в аспекті мовної політики і мовного планування УНР. Лексичний матеріал описано під кутом зору українського мовомислення початку ХХ ст. Особливу увагу звернуто на правописну практику пам’ятки, адже йдеться про період пошуків єдиної правописної системи для всеукраїнської літературної мови. Встановлено значення збірника для вітчизняного термінознавства і лексикографії відповідного часу.

Ключові слова: історія української мови, лексикографія, мова справочництва, мовна політика УНР, мовна практика і мовомислення, правопис та орфографія, термінологія.

1. Вступ

20-ті роки ХХ ст. — час активного формування функціонально-стильових різновидів української літературної мови; період зміни мовного коду України: заступлення російської мови українською у визначальних сферах усного і писемного спілкування; епоха знесення заборон і утисків

на використання рідної мови в мовній практиці. У цей час у гострих наукових дискусіях, соціально-політичних дебатах, практичній діяльності освітян, письменників, перекладачів усталилося поняття українськості мовного життя суспільства, відбулося усвідомлення цінності мови в процесах державотворення. У це «золоте десятиліття» задля вимальовування нового мовного обличчя України розмаху набуло створення термінологічних словників різних галузей наук і спеціальних сфер професійної діяльності. Такий вид практичної мовознавчої роботи забезпечував дисциплінування української мови від структури російської, уможлилював подолання в мовній практиці залежності від мови імперії, сприяв напрацюванню лексичних, термінологічних, граматичних і словотвірних ресурсів української мови для різних сфер комунікації.

2. Теоретико-методологічне підґрунтя

Як свідчать факти, «історія формування української наукової мови — це постійне переборювання політичних перешкод і заборон» (Симоненко, 2005, с. 23), особливо якщо йдеться про перші три десятиліття ХХ ст. Стан і статус української мови у цей час уже не раз зацікавлювали українських лінгвістів. Нині широко відомою є праця Ю. Шевельова (Шевельов, 1998), яка є одним із найповніших наукових досліджень мовної політики першої половини минулого століття на різних українських землях. Зокрема вона розкриває особливості внутрішнього розвитку української мови стосовно мови панівного народу на різних теренах України. Низку ідей, які стосуються саме засад термінотворення того часу, знаходимо в наукових працях П. Гриценка та В. Брицина (Гриценко & Брицин, 2018, 2019), Л. Боярової (Боярова, 2005), І. Кочан (Кочан, 2011), Н. Нікуліної (Нікуліна, 2004), Л. Симоненко (Симоненко, 2005), Т. Солодкіної (Солодкіна, 2000), Я. Яремка (Яремко, 2000). В енциклопедії «Українська мова» наведено назви та/або прізвища авторів 83 словників, що побачили світ за період 1918–1933 рр. (Тараненко, 2007), але науковці зазначають, що точна кількість видань у 1920-х термінологічних праць невідома (Кочан, 2011, с. 157), адже й сьогодні віднаходимо нові лексикографічні доробки того періоду. Зокрема, тогочасні процеси термінотворення і термінокористування висвітлено й у новознайденому «Термінологічному збірнику Міністерства Шляхів. Ч^о1». (Київ: Друкарня Міністерства Шляхів, 1918. 64 с.).

Зазначений термінологічний збірник потребує особливої уваги і ретельного вивчення як вияв соціальної сутності мови, зокрема через ана-

ліз «засад мовного планування держави, прогнозування наслідків реалізації стратегії мовного розвитку та регулювання мовокоористування у соціумі» (Гриценко, 2018, с. 66).

Метою статті є всебічний мовознавчий аналіз «Термінологічного збірника Міністерства Шляхів. Ч^о1», який буде здійснено за трьома напрямками: по-перше, через дослідження реалізованих у ньому стратегій мовної політики Української Народної Республіки; по-друге, через виявлення ознак деформування українського мовомислення під впливом радянської мовної політики, що мала на меті уніфікацію з російською мовою, зокрема й на рівні становлення і розвитку терміносистем; по-третє, через спостереження над правописною системою збірника, адже він вийшов друком до появи так званого Правопису ВУАН («Український правопис 1919 року») у часи пошуків єдиної правописної системи для української мови.

У статті застосовано насамперед описовий метод, а також метод моделювання та інтерпретації для пошуку, систематизації, узагальнення та пояснення отриманих даних. Почасти використано порівняльно-історичний і зіставний методи та аналіз словникових дефініцій.

3. Матеріал дослідження

Матеріалом дослідження став «Термінологічний збірник Міністерства Шляхів. Ч^о1» Української Народної Республіки, надрукований у Києві 18 жовтня 1918 р. (див. рис. 1).

Рис. 1. Обкладинка «Термінологічного збірника Міністерства Шляхів. Ч^о1»

Збірник укладено як російсько-український перекладний словник на 64 сторінках, що також містить накази Міністерства Шляхів з питань термінологічної справи на залізниці, телеграми щодо змін назв станцій, зупинок, розминок і чат мережі тогочасного залізничного полотна, перекладний словничок для залізничних служб, відділів і посад, зразки печаток і бланків для служб руху Правобережної залізниці, перелік написів і таблиць для службовців і пасажирів, перекладених і змінених спеціально створеною термінологічною комісією для переходу на українську мову (див. рис. 2). Ця пам'ятка української мови є цінним джерелом знань про формування української наукової мови, української технічної термінології, мови українського справочинства.

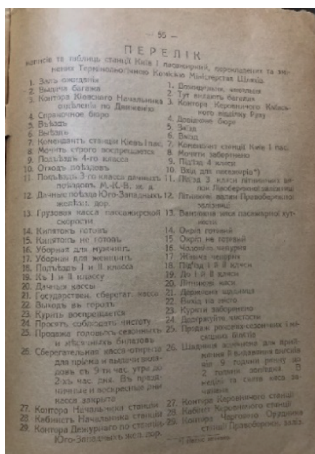

Рис. 2. Принцип викладу статей у «Термінологічному збірнику Міністерства Шляхів. Ч^о 1»

Наукова новизна розвідки полягає в тому, що збірник водночас розглядатиметься як інструмент імплементації мовної політики УНР, як продукт практичного мовознавства не тільки у сфері термінотворення і термінокористування, а й у галузі діловодства, як текст, що своїми одиницями і засобами фіксує мовомислення українців у 20-х роках ХХ ст.

«Термінологічний збірник Міністерства Шляхів. Ч^о 1» як пам'ятка історії української мови уводиться у науковий лінгвістичний обіг уперше.

Для оформлення покликань на текст пам'ятки використано аббревіатуру — ТЗМШ. У цитатах збережено орфографію і правопис оригіналу.

4. «Термінологічний збірник Міністерства Шляхів як пам'ятка української мови початку ХХ століття

І. «Термінологічний збірник Міністерства Шляхів» в аспекті мовного планування УНР

Відновлення Української державності у 1917 р. зумовило розвиток поліфункціональності української мови, адже одночасно з утворенням Української Центральної Ради українську мову було проголошено державною. Особливість мовного питання у цей час було зумовлено тим, що «молода українська республіка перебувала в постколоніальній мовній ситуації, адже співвідношення носіїв української та російської мов не відповідало відсотку етнічних українців і росіян. Імперська влада нав'язала таку модель стосунків, у якій російська й українська мови сприймалися в суспільстві не як рівноправні, а як відносини між мовою та діалектом» (Синявська, 2023, с. 212–213).

Саме тому першочерговим завданням проголошувалося «заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових... і всіх неурядових інституціях» (Верстюк та ін., 1996, с. 38). Цю виразну державницьку позицію було викладено у відозві уряду «До українського народу!» від 22 березня 1917 р. та опубліковано у газеті «Нова рада» (Нова рада, 1917, 25 (12) березня, с. 1). (Зауважимо, що газета «Нова рада» стала «офіційним рупором» Української революції; виходила в Києві українською мовою; її редакторами були А. Ніковський та С. Єфремов.) Того ж дня, коли відбулася публікація, Центральна Рада ухвалила рішення, що мовою її публічних звернень має бути винятково українська. Відтоді питання про публічний ужиток української мови в діловодстві, релігійній сфері та освіті регулярно порушували на численних зібраннях місцевого та загальноукраїнського рівня. Наприклад, 19 серпня 1917 р. Тимчасовий краєвий судовий комітет видав ухвалу про запровадження в усіх судах в Україні судочинства українською мовою, а 2 вересня 1917 р. на I Всеукраїнському з'їзді поштово-телеграфних працівників вийшла резолюція про українізацію пошти й телеграфу. 7 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів розіслала губернським і повітовим комісарам циркуляр із вимогою, що «всякі написи і вивіски повинні бути негайно зробленими на українській мові». Циркуляр також опублікувала газета «Нова рада» (Нова рада, 1918, 7 березня (22 лютого), с. 2). «Невдовзі після цього українську мову офіційною мовою діловодства оголосила

Українська Центральна Рада. Закон про державну мову наголошував: “Всякого рода написи, вивіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинно писати державною українською мовою... По всіх торговельно-промислових, банкових і т. п. закладах і конторах, які зобов’язані давати публічні справоздання, мовою в діловодстві має бути державна українська”. Відповідні розпорядження на місцях повинні були видавати губернські, повітові та міські комісари. Документ передбачав терміни впровадження норм у життя і санкції за їх невиконання» (Печерський, 2023). У пресі закон опублікували наступного дня, 24 березня 1918 р. Так Українська Центральна Рада утвердила статус української мови як державної і почала процеси українізації діловодства в Українській Народній Республіці. Продовжилась ця політика і в Українській Державі за правління гетьмана Павла Скоропадського, й у відновленій УНР доби Директорії. 1 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів ухвалила Закон «Про державну мову в Українській Народній Республіці». Закон встановлював: «Державною мовою в Українській Народній Республіці вважається українська мова. Через те вона обов’язкова для вжитку в армії, флоті й всіх урядових та загальних громадських публічноправних установах» (ЦДАВО України, арк. 2).

За державними документами спостерігаємо випрацювання й дотримання Українською Центральною Радою та Українською Народною Республікою послідовної державної мовної політики, яку можна окреслити терміном «лагідна українізація», оскільки відбувалася вона поступово, у декілька етапів, із дотриманням прав неукраїнських народів у межах українських земель. Основними векторами мовної політики стали:

- утвердження статусу української мови як офіційної та державної;
- широка українізація діловодства, освітньої і культурної сфер;
- вироблення правил українського правопису;
- мовна політика щодо національних меншин.

У руслі політичних, культурних і освітніх процесів 1917–1919 рр. при багатьох галузевих міністерствах було створено комісії, які працювали над розв’язанням мовного питання і над реалізацією політики широкої українізації. Завданням комісії було юридичне закріплення статусу української мови та початок процесу українізації, сприяння фактичному втіленню мовної політики українського уряду в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті.

Термінологічна комісія Міністерства Шляхів працювала при Народному Міністерстві Шляхів Української Народної Республіки. Ще наприкінці періоду Центральної Ради при відомстві було створено технологічно-термінологічну комісію, яка займалася питаннями загальнодержавного значення — виробленням української технічної термінології у сфері транспорту (залізничного і водного). Аналізований збірник стосується залізниці.

У передмові до видання «Від редакції» розкрито окремі аспекти мовної політики Української Народної Республіки:

1. Українська мова — «одна з головних підпор, на які спирається відродження нашого народу» (ТЗМШ, с. 3).
2. Завдання — «виробити наукову термінологію, котра так необхідна державній мові» (ТЗМШ, с. 3).
3. Працювати над виробленням термінології, переважно спираючись на живомовні одиниці. «Перед українським народом стало зараз дуже важливе завдання: скласти термінологію. Кажемо скласти, а не створити, бо багато технічних термінів існує в народі. Треба тільки вибрати ці слова й пристосувати їх до техніки та науки. Часть термінології треба буде і створити, особливо з обсягу теоретичних наук» (ТЗМШ, с. 3).
4. З метою складання такої термінології, а також для узвичаєння діловодства українською мовою комісія Міністерства Шляхів ухвалила такий порядок роботи: по-перше, укласти московсько-український словник службових посад; по-друге, укласти московсько-український словник найбільш уживаних термінів; по-третє, здійснити переклад найбільш поширених у діловодстві бланків і бланків, які закінчилися і негайно потрібні; по-четверте, для поширення згаданої термінології видавати «Термінологічний збірник Міністерства Шляхів», «котрий буде органом офіційним, і накази, в нім поміщені, будуть обов'язкові для всіх урядів залізничних, водних шляхів, кам'яних та битих доріг та взагалі установ, котрі знаходяться під управою Міністерства Шляхів» (ТЗМШ, с. 4).
5. Також заувага від редакції містить тезу про принципи роботи термінологічної комісії: «Трудно скласти й остаточно вирішити термінологію одною комісією. Найліпше було-б подати матеріал і полишити життя поволі виробляти термінологію. Однак життя вимагає негайної зміни чужомовного діловодства на українське, а з цим зв'язана

нерозлучно справа термінології, й тому довелося зараз пустити її до вжитку. Ми знаємо, що не одна в ній буде хиба, одначе без хиб годі обійтися. Знаємо також, що декотрі терміни видадуться на перший погляд може чужими або і незрозумілими, але до них можна скоро звикнути. [...] Наприкінці вважаємо потрібним зазначити, що кованих і роблених слів у загальній термінології відносно небагато. У більшості це суто народні слова, котрі скрізь у народі вживаються, а тільки широким верствам інтелігенції невідомі тому, що їх часто й в словниках немає. [...] Ставши перед трудним завданням складання технічної термінології, Комісія рішила по можливості не творити термінів, а брати їх з уст народу. З тою метою висилала (і далі висилатиме) інженерів-фаховців на місця, котрі зібрали потрібні матеріяли. Загалом було зібрано багато придатного матеріялу, котрим і скористалася Комісія у своїх працях» (ТЗМШ, с. 4).

6. Такі принципи роботи з мовним матеріалом цілком відповідають лексикографічній практиці 20-х рр. ХХ ст. і діяльності Інституту української наукової мови (Солодкіна, 2000).
7. Збірник було видано 15 жовтня 1918 р. На імплементацію термінології і перехід на діловодство українською мовою наказом Міністерства Шляхів було відведено один місяць.

Закріплення офіційного і державного статусу української мови у 1917–1919 рр. відновлювало поліфункціональність національної мови та стало поштовхом у розвитку єдиної літературної мови для всіх українських земель. Поліфункціональність, на нашу думку, стала виявлятися в трьох категоріях:

- 1) як національної мови, з комунікативною, інформаційною, культуротносною, об'єднувчою функціями та функцією тожсамости;
- 2) як державної мови, з державотворчою, громадянською (громадсько-набувальною) та інструментальною функціями;
- 3) як національно-державної мови, з націєрозвивальною, освітньою, інформативною, регулятивною та символічною функціями.

«Мова потребувала стандартизації/нормалізації й — до певної міри штучного — заповнення прогалин, — ситуація, типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової й літературної та мають задовольнити найрізномірніші вимоги новочасного суспільства. Словниковий запас, фразеологію й термінологію треба було устійнити, а нерідко й доповнити, використовуючи розмовну практику, діалекти,

історичні джерела, іншомовні запозичення чи будуючи новотвори» (Шевельов, 1998, с. 66).

II. Українське мовомислення початку XX століття в термінах для залізниці

У сучасній лінгвоукраїністиці вже обґрунтовано застосовують термін *мовна картина світу*, що окреслює результат пізнання людиною дійсності, образ об'єктивної реальності, утілений у слові. Аналізований «Термінологічний збірник Міністерства Шляхів» об'єктивує через пропонувані мовні одиниці водночас елементи наївно-мовної картини світу та науково-технічної картини світу, тобто не лише містить результати пізнання дійсності як раціональними методами, а й узагальнює емпіричний і національно-культурний досвід етносу. Таке поєднання дає можливість збагнути українське мовомислення, особливо з огляду на те, що в окремих частинах збірник є перекладним двомовним — російсько-українським. Під терміном *мовомислення* розуміємо поєднання результатів когніції за допомогою мовних засобів.

Водночас розуміємо, що мова як система і як форма спілкування (отже, і мислення) залежить від історичного контексту, поточного політичного дискурсу, змін у культурі, ідеології. «У сучасній історичній лінгвістиці, аналізуючи еволюцію значення, вчені зосереджують увагу як на самих змінах, так і на прагматичних факторах, які їм сприяли» (Vydaichuk et al., 2024).

Вивчення особливостей мовомислення в діахронічному вимірі (у проєкції на наше мовне сьогодні) дало змогу Є. Карпіловській виокремити типи його деформування. У доповіді «Втрачені образи українського мовомислення (за матеріалами “Словаря” Бориса Грінченка)», виголошеній 8 грудня 2023 р. на Всеукраїнській науковій конференції (XVI Грінченківські читання) «Епоха Грінченка: просвіта, нація ідентичність», дослідниця окреслює й аналізує такі вияви деформування українського мовомислення: 1) втрачені слова та фразеологізми як втрачені образи мовомислення; 2) ерзаци образів українського мовомислення, що постають у вигляді калькованих одиниць; 3) «чужинці» в семантиці української мови (Карпіловська, 2023). Спираючись на запропоновану Є. Карпіловською класифікацію, проаналізуємо лексичний матеріал збірника.

У «Термінологічному збірнику Міністерства Шляхів» розміщено терміни і професіоналізми залізничної справи, штампи і кліше діловодства,

зразки печаток, вивісок, оголошень, топоніми, що входять до найменувань залізничних станцій, зупинок, розвилок, якими Правобережна залізниця мала неухильно послуговуватися від 15 листопада 1918 р. Виклад матеріалу в збірнику нагадує побудову словникової статті перекладного словника. Водночас розуміємо, що словник склали похапцем, щоби задовольнити нагальну потребу; припускаємо, що упорядникам могло бракувати відповідних лінгвістичних знань, проте проаналізовані лексичні одиниці дають змогу констатувати чимало втрачених найменувань. (По-даємо окремі з них за алфавітом.)

- (1) **Багулля / багул:** *Бюро пассажирского багажа* — *Бюро пасажирного багулля* (ТЗМШ, с. 32); *Доставка багажа на домъ* — *Доставка багулля до дому* (ТЗМШ, с. 56); *Розыскъ багажа* — *Розшукування багулу* (ТЗМШ, с. 44); *Недоразумѣніе съ багажомъ* — *Непорозуміння з багулом* (ТЗМШ, с. 44); *Камера хранения багажа или найденныхъ вещей* — *Комора схову багулля і знайдених речей* (ТЗМШ, с. 57).

Але в зразках перекладу вивісок у приміщеннях для пасажирів також подано синонім **пакунок** у значенні «ручна поклажа»:

- (2) *Камера хранения ручного багажа* — *Комора для схову пакунків* (ТЗМШ, с. 60).
Березиль: *Мартъ* — *Березиль* (ТЗМШ, с. 49).
Вагарь: *Вѣсовицьк* — *Вагарь Вх. №...* — (ТЗМШ, с. 61).
Валка: *Поѣздъ №* — *Валка Ч* (ТЗМШ, с. 56); *Ривизоръ пассажирскихъ поѣздовъ* — *Ревізор пасажирних валок* (ТЗМШ, с. 30); *Дѣлопроизводство статистики пробѣга поѣздовъ и вагоновъ* — *Діловодство статистики пробігу валок і вагонів* (ТЗМШ, с. 31); *Дачные поѣзда* — *Літникові валки* (ТЗМШ, с. 55); *Столъ поѣздной прислуги* — *Бюро валкової челяді* (ТЗМШ, с. 30).
Валкѣвничий: *Главный кондукторъ* — *Головний валкѣвничий* (ТЗМШ, с. 30); *Кондукторская бригада* — *Валкѣвничя бригада* (ТЗМШ, с. 30); *Завѣдывающей складомъ кондукторскаго обмундирования* — *Зарядчий складу валкѣвничої одяги* (ТЗМШ, с. 30).
Вантажовой: *Киевъ I Товарный* — *Київ I вантажовой* (ТЗМШ, с. 12); *Одесса Товарная* — *Одеса Вантажова* (ТЗМШ, с. 10); *Козятинъ Товарный* — *Козятин Вантажовой* (ТЗМШ, с. 14).
Відвороти: 6 % вычеты — 6 % відвороти (ТЗМШ, с. 46).
Голярня: *Парикмахерская* — *Голярня* (ТЗМШ, с. 57).
Дождидальня / Чекальня: *Заль ожиданія* — *Дождидальня / Чекальня* (ТЗМШ, с. 37). Але: *Заль I и II класса* — *Світлиця I та II класи* (ТЗМШ, с. 60); *Помѣщеніе для пассажировъ IV класса* — *Світлиця IV класи* (ТЗМШ, с. 60).

Зарядчий: *Завѣдываюцій Технічеськимъ Отдѣленьемъ Движенія — Зарядчий Технічного Відділку Служби Руху* (ТЗМШ, с. 30); *Завѣдываюцій городськими станціями — Зарядчий міських станцій* (ТЗМШ, с. 31); *Завѣдываюцій Пожарнымъ Отдѣломъ — Зарядчий Пожежного відділку* (ТЗМШ, с. 33); *Завѣдываюцій Конторою кореспонденцій — Зарядчий Контори листування* (ТЗМШ, с. 33).

Іста: *Наличний фондъ Казначейства — Іста-готовизна Скарбниці* (ТЗМШ, с. 48); *Фондъ войны — Іста війни* (ТЗМШ, с. 45).

Керовничий: *Начальникъ Товарной станциі — Керовничий Вантажної станціі* (ТЗМШ, с. 30); *Начальникъ Коммерческой Службы — Керовничий Комерційної Службы* (ТЗМШ, с. 31); *Начальникъ Службы Пути — Керовничий Службы Коліі* (ТЗМШ, с. 33); *Начальникъ Типо-Литогафіи — Керовничий Друкарні* (ТЗМШ, с. 36); *Столоначальникъ — Керовничий Бюра* (ТЗМШ, с. 43).

Купільник: *Ванна — купільник* (ТЗМШ, с. 60).

Літник / літниковий: *Дачные поѣзда — Літникові валки* (ТЗМШ, с. 55); *Дачные касы — Літникові каси* (ТЗМШ, с. 56).

Лічбовід / лічбоводство: *Счетоводъ — лічбовод* (ТЗМШ, с. 42); *Дѣлопроизводитель Стола Общею Счетоводства — Діловод Бюра Загального лічбоводства* (ТЗМШ, с. 45).

Обіжник: *Въ циркуляръ внесено — До обіжника занесено* (ТЗМШ, с. 53).

Офіція: *За счетъ почтоваго вѣдомства — На кошти поштової офіціі* (ТЗМШ, с. 42); *За счетъ матеріальной службы — На кошти матеріальної офіціі* (ТЗМШ, с. 42).

Первопис: *Подлинный съ надлежащими подписями — Первопис має належні підписи* (ТЗМШ, с. 47).

Перевозна умова: *Накладная — Перевозна умова* (ТЗМШ, с. 63).

Писарь: *Секретаръ Движенія — Писарь Руху* (ТЗМШ, с. 30); *Секретарь (дѣлопроизводитель) Службы Пути — Писарь (діловід) Службы Коліі* (ТЗМШ, с. 33).

Рахівничий: *Главный Бухгалтеръ — Головний Рахівничий* (ТЗМШ, с. 29); *Бухгалтеръ Службы Движенія — Рахівничий Службы Руху* (ТЗМШ, с. 30); *Бухгалтеръ Матеріальной Службы — Рахівничий Матеріальної Службы* (ТЗМШ, с. 32); *Бухгалтеръ Тяги — Рахівничий Возової Службы* (ТЗМШ, с. 35).

Реченецевий виплат: *Срочная уплата — Реченецевий виплат* (ТЗМШ, с. 44).

Уряд у значенні ‘державні адміністрації, органи державного управління’: «Комісія сповіщає всі уряди, котрі присилають бланки для вивчення на Українську мову... (ТЗМШ, с. 51), «Після видрукування бланків Українською мовою всі уряди та установи, що бланки ці друкують, мають надіслати комісії по 3 примірники...» (ТЗМШ, с. 50).

- (3) **Чата:** *Постъ Заворичи — Чата Заворичі* (ТЗМШ, с. 9); *Блокъ Постъ 544 версты — Блокъ-чата 544 верстви* (ТЗМШ, с. 9); *Бл. Постъ Трилъсы — Блокъ-чата Триліси* (ТЗМШ, с. 14); *Телеграфный постъ 27 версты — Чата Телграфна 27 верстви* (ТЗМШ, с. 18).

Чепурня: у назвах будівель для пасажирів пропоновано *Уборная для мужщинъ — Чоловіча чепурня* (ТЗМШ, с. 33); *Уборная для женищинъ — жіноча чепурня* (ТЗМШ, с. 33); а в назвах будівель для чергових службовців — *Клозетъ — відходок* (ТЗМШ, с. 61).

Шахварня: *Буфетъ — Шахварня* (ТЗМШ, с. 56).

Щадниця: *Государственная Сберегательная Касса — Державна Щадниця* (ТЗМШ, с. 60).

На рис. 3 подано приклади окремих сторінок пам'ятки.

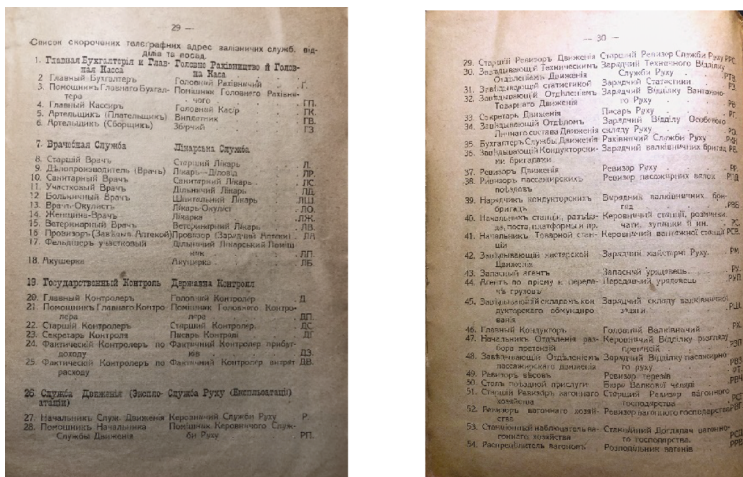

Рис. 3. Окремі сторінки «Термінологічного збірника Міністерства Шляхів. Ч1»

Широке застосування закріплених в українській мові номінацій давало можливість уникати невиправданих термінологічних запозичень, калькування, що згодом спостерігаємо в термінологічних системах технічної сфери та діловодства. «Етнографічний принцип термінотворення продовжував традицію, сформовану в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка: він став визначальним для створення української наукової і технічної термінології, формував методіку термінологічної праці. Пріоритетним і бажаним стало використання питомих номінацій і моделей творення нових термінів» (Гриценко & Брицин, 2019, с. VIII).

Укладачі збірника пильно і послідовно замінювали росіянізми питомими народними одиницями, вдавалися до пошуків наявних в українській мові альтернативних засобів називання, демонструючи потужний номінативний потенціал мови і типові моделі словотворення. Значний масив пропонованих одиниць — живомовний або діалектний матеріал.

Застосування принципів етнографічного романтизму та історичного романтизму (Ю. Шевельов) у словникарстві було притаманне не лише українцям. «Майже кожна літературна мова у період становлення (відродження), коли швидко поширюються сфери й обсяг її вжитку, вдається до такого засобу. Так сталося з мовами чеською, словацькою, сербською, хорватською, литовською та багатьма іншими» (Шевельов, 1998, с. 68).

Аналіз лексичного матеріалу збірника з погляду сучасної мовної практики, яка є результатом політики росіянізації та радянізації, дає можливість виокремити й певні ерзаці образів українського мовомислення. Вони виявляються в неприродній або неповноцінній заміні пропонованих українських словотвірних формантів на чужомовні в подальшій мовній практиці, коли «формування національної самоідентичності на рівні мови після виходу зі складу одних імперій, відновлювалось впливом на державу наступних тоталітарних державних інституцій» (Vydaichuk et al., 2022, p. 188).

Пропонована комісією номінація *розминка* (*Розминка Бортничі* (ТЗМШ, с. 8), *Розминка Кучаків* (ТЗМШ, с. 8), *Розминка Кибинці* (ТЗМШ, с. 8)), хоч і мала живомовне походження і була зрозумілою, у майбутньому уніфікована до російської лексеми *розвилка*. Пропонована номінація, що відповідає особливостям українського словотвору *Київ Пасажирний* (ТЗМШ, с. 14), *Козятин Пасажирний* (ТЗМШ, с. 14), — до узвичаєного у російській мові з суфіксом *-ськ-*. Технічний процес *виміна запасних частин* (ТЗМШ, с. 35) набув назви з префіксом російського походження — *обмін*. Суфікс у назвах професій *-ик-* (*механик* (ТЗМШ, с. 36), *електротехник* (ТЗМШ, с. 35)) узвичаївся із суфіксом *-ік-*. Пропонована у збірнику назва професії (професіоналізм) *Машинистий* (ТЗМШ, с. 35), *Машинистий паровозу* (ТЗМШ, с. 35), *Машинистий водотягу* (ТЗМШ, с. 35), утворена за аналогією до *керівничий, зарядчий, рахівничий* (із фіналем *-ичий*), уподібнена до чужомовної моделі утворення назв професій та осіб за родом діяльності з суфіксом *-іст-*. До прикладу, уже у «Словнику технічної термінології» І. Шелудька та Т. Садовського (1928 р.) натрапляємо на одиницю *машиніст* (Шелудько & Садовський, 1928, с. 141).

Окрему увагу варто звернути на назви станцій, зупинок, розминок і чат, які містять топоніми. У «Термінологічному збірнику Міністерства Шляхів» подано їхні українські відповідники з огляду на родову назву:

- (4) *Развилка Бѣево — Розминка Бієве* (ТЗМШ, с. 8), *Ст. Гоголево — Станція Гоголів* (ТЗМШ, с. 8), *Ст. Гапоново — Станція Гапонове* (ТЗМШ, с. 35), *Платформа Добротова — Зупинка Добротів* (ТЗМШ, с. 10), *Здолбуново — Здолба Нова* (ТЗМШ, с. 15), *Рокитно — Рокитня* (ТЗМШ, с. 21), *Цыбулево — Цибулів* (ТЗМШ, с. 22) та багато інших.

У найменуваннях зафіксовано форму множини відповідними закінченнями: *Горѣлые Хутора — Горілі Хуторі* (ТЗМШ, с. 11). Проте з приходом більшовиків чимало цих станцій знову почали називати так, як у часи царської російської імперії, наприклад, *Святошино, Рокитне, Бієво, Бровари, Хутори* тощо. Тож аналізований термінологічний збірник 1918 р. слугував одним із джерел для пропозицій (рекомендацій) перейменування окремих назв населених пунктів України, що не відповідають стандартам державної мови. Авторка статті, відповідно до рішення Національної комісії зі стандартів державної мови (від 19 травня 2023 р. № 157), входила до складу робочої групи, яка працювала над виконанням п. 8 ст. 11 Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізації топонімії».

Збірник об'єктивує українське мовомислення початку ХХ ст., його части можна схарактеризувати як пуристичний у послідовності переходу на українську мову в усіх формах спілкування в межах залізниці. Тому «чужинців» у семантиці аналізованих лексем ми не виявили. На нашу думку, шляхом уникнення будь-яких чужомовних афіляцій є приклад реформування залізниці (деталі викладено у статті О. Кудлай «Народне міністерство шляхів Української Народної Республіки: склад та завдання (1917–1918 рр.)» (Кудлай, 2021), зокрема й перейменування її складових:

- (5) *Юго-Западная железная дорога — Правобережна залізниця* (ТЗМШ, с. 6), *Московско-Киево-Воронежская железная дорога — Лівобережна залізниця* (ТЗМШ, с. 5), *Южная железная дорога — Слобідська залізниця* (ТЗМШ, с. 5), *Катерининская железная дорога — Запорізька залізниця* (ТЗМШ, с. 5).

Завданням «Термінологічного збірника Міністерства Шляхів», як уже зазначено, було переведення на українську мову справочинства залізниці Української Народної Республіки. Тому в документі-пам'ятці подано зразки печаток і бланків окремих документів (ТЗМШ, с. 37–54) (див. рис. 4).

Рис. 4. Окремі сторінки зі зразками печаток «Термінологічного збірника Міністерства Шляхів. Ч^о1»

У цій частині натрапляємо на вдалі штампи і кліше, які різною мірою узвичаїлися в офіційно-діловому стилі української мови, проте сприяли утвердженню її поліфункціональності:

- (6) *З рішенням згоджуюсь* (ТЗМШ, с. 40), *Згідно з первописом / З первописом згідно* (ТЗМШ, с. 41), *На кошти поштової офіції* (ТЗМШ, с. 42), *На кошти матеріальної офіції* (ТЗМШ, с. 42), *Коштом пожежної служби* (ТЗМШ, с. 42), *Посвідчення тотожності особи показувати не треба* (ТЗМШ, с. 47), *Первопис з належними підписами* (ТЗМШ, с. 46), *Згідно з наведеним вище зразком* (ТЗМШ, с. 54).

Було запропоновано й умовні скорочення на основі власне українських живомовних елементів. Уже на титульній сторінці маємо пропозицію замінити № (номер) на Ч^о (число), тобто *Термінологічний збірник Міністерства Шляхів. Ч^о 1* (ТЗМШ, с. 1) варто розуміти як перший випуск (перше число / перший номер) відповідного збірника. Така заміна простежується й у пропонованому переліку написів і таблиць станції Київ І Пасажирний:

- (7) *Дачная каса № 2 — Літнікова каса Ч^о2* (ТЗМШ, с. 56); *Групуировочный постъ № 3 — Вилочний осередок Ч^о3* (ТЗМШ, с. 56); *Пожарный кранъ № ... — Пожежний чіп Ч^о...* (ТЗМШ, с. 56); *Поѣздъ № ... Юго Запад. ж.д. опаздываетъ на ... — Валка Ч^о ... Правобережної залізниці спізнюється на ...* (ТЗМШ, с. 56) та у прикладах бланків і печаток: *Дѣло № ... — Справа Ч^о...* (ТЗМШ, с. 50); *К.-К. освѣщ. и Зак. частн. лиц. Вх. № ... — Гасо-жеверільне освітлення і замовлення приватних осіб. Вписове Ч^о...* (ТЗМШ, с. 50).

Наведені приклади варто розглядати як семантичні відповідники питомого походження, які уможливають уникнення в процесі перекладу калькування, що доволі часто трапляється, і не лише у добу українізації на початку ХХ ст., а й нині; як факти мовної історії, які зберегли свою цінність для пізнання складного процесу вироблення мовних норм у сфері ділового спілкування «на початковому етапі повноформатного вдержавлення української мови» (Гриценко & Брицин, 2018, с. XVI). Слушною є думка П. Гриценка та В. Брицина, висловлена у передньому слові до «Словника ділової мови. Термінологія та фразеологія» М. Дорошенка, М. Станіславського та В. Страшкевича (1930), про те, що знайдені на сторінках подібних лексикографічних видань образи мовомислення початку ХХ ст. «значно розширюють межі наявних засобів комунікації, до пізнання й осмислення яких усе більше наворачтаються фахівці-лексикографи і широкі кола громадян, залюблених у свою мову. Влучність і формальна прозорість багатьох сьогодні ще не використовуваних номінативних засобів [...] згодом може стати джерелом подальшого розвитку мовної практики» (Гриценко & Брицин, 2018, с. XVI).

Початок ХХ ст. як «етап розвитку української мови на колишній підросійській Україні виявився вирішальним не тільки для цієї території, а й для всіх українських земель. Там дійсна незалежність тривала найдовше, статус мови змінився найбільше, сфери її вжитку поширилися найразючіше. Ні один з цих процесів (проте. — Т. В.) не був завершений перед

тим, як Україна втратила незалежність, всі вони були пригальмовані со-
ветизацією країни» (Шевельов, 1998, с. 69).

III. Українська правописна практика початку ХХ століття в «Термінологічному збірнику Міністерства Шляхів»

Двадцять років ХХ ст., особливо після утворення УНР, позначені по-
шуками офіційного вноормування українського правопису. У 1917 р. ви-
дано «Граматичну термінологію і правопись». Незабаром у журналі
«Вільна українська школа» за 1918 р. (№ 10) вийшли друком «Найголо-
вніші правила українського правопису» як результат роботи Правописної
комісії, скликаної Міністерством освіти Центральної Ради. Ухвалу пра-
вил датовано 24 травня 1918 р., її підписав голова комісії міністр народ-
ної освіти, ректор Кам'янець-Подільського державного українського
університету професор І. Огієнко. Лише у січні 1919 р. (після появи у
жовтні 1918 р. «Термінологічного збірника Міністерства Шляхів. Ч^о 1»)
було доопрацьовано й оприлюднено «Головніші правила українського
правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжит-
ку на всій Україні». Основою для кодифікації правопису в цих докумен-
тах стали переважно принципи орфографії, запропоновані Б. Грінченком
у «Словарі української мови» ще у 1907 р., в українській його частині
(Видачук, 2021).

Процеси українізації позначилися і на темпах вироблення правопис-
них норм. А. Ніковський в огляді тогочасних правил правопису зазначає:
«Широкий, всенародний характер нашого руху просто велить уживати
того правопису, котрий був-би найпростішим, найлегчим до засвоєння,
та відповідав-би найбільше поширеній українській говірці» (Ніковський,
1919). Правила готували поспіхом, не охопивши всіх правописних і гра-
матичних випадків, тому їхньою суттєвою вадою стала наявність розбіж-
ностей у подібних орфографічних ситуаціях. Констатувавши розбіжності,
А. Ніковський прокоментував їх так: «У цих варіаціях невелика труд-
ність, а зате в них — культурний історизм, смак до минулого, нашого, а
не чужого» (Ніковський, 1919).

Правопис «Термінологічного збірника Міністерства Шляхів. Ч^о 1»
містить такі випадки неунормованості:

1.1. Апостроф уживається непослідовно, часто на тій самій сторінці
документа:

- (8) *в'язниці* (ТЗМШ, с. 3), *Кам'яниця* (ТЗМШ, с. 15), *Крем'янець* (ТЗМШ, с. 15), *Кам'яний Міст* (ТЗМШ, с. 24), але Віце-Діректору Департаменту Тяги *М. В. Деревянкові* (ТЗМШ, с. 5), *Камянець-Подільський* (ТЗМШ, с. 27), *обов'язкі* (ТЗМШ, с. 48), *обов'язково* (ТЗМШ, с. 54).

1.2. Спостерігається аномативність у вживанні великої літери: «...із російської бланки для виправлення на *Українську мову...*» (ТЗМШ, с. 54), «Після видрукування бланків *Українською мовою* всі уряди та установи, що бланки ці друкують, мають надіслати *комісії* по 3 примірники...» (ТЗМШ, с. 50), але «Доручаю організувати Термінольогічну *Комісію* для перекладання всіх залізничних термінів російського лексикону на *українську мову*» (ТЗМШ, с. 50); *Керовничий Комерційного-Позичкового Відділку* (ТЗМШ, с. 31), але *Керовничий Комерційного відділку* (ТЗМШ, с. 31).

1.3. Трапляються варіації в написаннях *і* та *и* в словах — назвах посад іншомовного походження:

- (9) *Віце-Діректору* Департаменту Тяги (ТЗМШ, с. 5), але *Директорам* Департаментів Міністерства Шляхів (ТЗМШ, с. 5); *Провизор* (ТЗМШ, с. 29), *Головний Касір* (ТЗМШ, с. 17), *Ревизор* (ТЗМШ, с. 31).

1.4. Приголосний [ф] в аналізованому тексті передається переважно літерою *ф*:

- (10) *офіційльне* (ТЗМШ, с. 1), *Фронтівка* (ТЗМШ, с. 25), *Служба Телеграфу* (ТЗМШ, с. 35), *Фактичний Контролер прибутків* (ТЗМШ, с. 29), але *шахварня* (ТЗМШ, с. 56).

1.5. У правописній практиці аналізованої пам'ятки української мови фіксуємо різну правописну практику щодо відмінювання/невідмінювання іменників іншомовного походження:

- (11) *Діловід Бюро Ремонту* (ТЗМШ, с. 51) — *Діловід Бюра Загального Лічбоводства* (ТЗМШ, с. 45), *Керовничий Бюра* (ТЗМШ, с. 43).

Водночас можемо констатувати й більш-менш узвичаєну на той час та послідовну правописну практику:

2.1. Уживання *ї* для передання звукосполучення [йі]:

- (12) *Київі* (ТЗМШ, с. 1), *редакції* (ТЗМШ, с. 3), *своїй* (ТЗМШ, с. 3), *історії* (ТЗМШ, с. 3), *української* (ТЗМШ, с. 3), *їй* (ТЗМШ, с. 3), *Леонтіїв* (ТЗМШ, с. 19), *Фундуклійка* (ТЗМШ, с. 22), *їдальня* (ТЗМШ, с. 51), *під'їзд* (ТЗМШ, с. 55).

2.2. Написання *і* у позиції на місці етимологічного [ě] (ѣ), у новому закритому складі на місці етимологічних [o] або [e]:

- (13) *Поштова Офіція* (ТЗМШ, с. 42); *Пристань Лівий Беріг Дніпра* (ТЗМШ, с. 8), *Горілі Хутори* (ТЗМШ, с. 11), *Київ-Звіринець* (ТЗМШ, с. 13), *Білопілля* (ТЗМШ, с. 15), *Дністер* (ТЗМШ, с. 27), *Лікарка* (ТЗМШ, с. 29), *Старший Мірчий* (ТЗМШ, с. 36) тощо; *Крюківщина* (ТЗМШ, с. 14), *Миропіль* (ТЗМШ, с. 15), *Чорний Острів* (ТЗМШ, с. 17), *Вікторівка* (ТЗМШ, с. 17), *Брошківка* (ТЗМШ, с. 17), *Лічбовід* (ТЗМШ, с. 38), *Діловід Бюра Загального Лічбоводства* (ТЗМШ, с. 45), за винятком *керownicий* (ТЗМШ, с. 30) і похідних від цього слова.

2.3. **и** на початку слова (відповідно до живої вимови): *инші* (ТЗМШ, с. 54); **-и** в родовому відмінку іменників третьої відміни, які закінчуються на **-сть**:

- (14) *Посвідчення тотожності особи* (ТЗМШ, с. 47); та у сполучі **-ни-** в іншомовних словах: *Електротехник* (ТЗМШ, с. 36); *Механик* (ТЗМШ, с. 36); *Технична чата* (ТЗМШ, с. 56), *машинистий* (ТЗМШ, с. 61).

2.4. **г** у словах іншомовного походження:

- (15) *термінольогічний* (ТЗМШ, с. 1), *телеграма* (ТЗМШ, с. 3), *організувати* (ТЗМШ, с. 3), *Чата Телеграфна* (ТЗМШ, с. 18), *Служба Телеграфу* (ТЗМШ, с. 35).

2.5. Передання на письмі у чужомовних словах [л’]:

- (16) *термінольогічний* (ТЗМШ, с. 1), *Бльок-чата* (ТЗМШ, с. 17), *Державна Контроля* (ТЗМШ, с. 29), *Фактичний Контролер прибутків* (ТЗМШ, с. 29), *Експлоатації* (ТЗМШ, с. 29), *Зарядчий елеватору в Одесі* (ТЗМШ, с. 31), *продаж білетів* (ТЗМШ, с. 55), *Лямпарня* (ТЗМШ, с. 60).

2.6. Написання на кшталт *офіціяльне* (ТЗМШ, с. 1), *Матеріяльне Бюро Сл. Руху* (ТЗМШ, с. 39), аби уникнути зіяння.

2.7. Без подвоєння приголосних у словах іншомовного походження:

- (17) *пасажи́рний* (ТЗМШ, с. 12), *Головна Каса* (ТЗМШ, с. 29), *Комерційна Служба* (ТЗМШ, с. 31), *Лід їзд I і II кляси* (ТЗМШ, с. 55) тощо.

2.8. Незважаючи на вже прописане правило «Закінчення **-ар** та **-ур** на кінці речівників пишемо без **ь**, навіть коли в родовому відмінкові маємо м’який голосний звук:

- (18) *цар, кобзар, секретар, писар, косар, лікар, вівтар, монастир, багатир...*»

(Найголовніші правила українського правопису, 1918), фіксуємо:

- (19) *Писарь Контролі* (ТЗМШ, с. 29), *Писарь (діловід)* (ТЗМШ, с. 33), *Старший Лікарь* (ТЗМШ, с. 29), *Дільничний Лікарь* (ТЗМШ, с. 29), *Штительний Лікарь* (ТЗМШ, с. 29), *Вагарь* (ТЗМШ, с. 61).

2.9. Написання за фонетичним принципом звукосполучення [шн]:

- (20) *Продаж сезонних, рокових і місячних білетів* (ТЗМШ, с. 55); *Спальня помішників машинистих* (ТЗМШ, с. 61).

Аналізований збірник у системі своєї графіки, орфографії, у принципах написань відбиває тогочасні процеси правописних пошуків. В основі переважної більшості написань лежить попередня орфографічна традиція й природа живої української мови, водночас спостерігається процес унормування й кодифікації написань. Документи, бланки, вивіски, оголошення, оформлені у такий спосіб, без сумніву ставали інструментами впливу на тогочасний колектив мовців, формуючи їхню українську ідентичність.

5. Висновки

«Термінологічний збірник Міністерства Шляхів. Ч^о1» 1918 р. став предтечею термінологічних і технічних академічних словників 20–30-х рр. ХХ ст. Він відтворює інформацію як із галузі технічного знання, так і зі сфери діловодства та тогочасного побуту; є унікальним джерелом свідчень не лише про лексичне багатство української мови, а й про мовомислення українців, про суспільство — його інтелектуальне, культурне, політичне та соціально-економічне буття. Збірник-словничок, незважаючи на невеликий обсяг — 64 сторінки, панорамно відтворює пошуки шляхів подальшого розвитку української мови у буремні й трагічні десятиліття української історії, формування засад збереження, збагачення й нормалізації мовної системи на всіх її рівнях.

«Термінологічний збірник Міністерства Шляхів. Ч^о1» — пам'ятка української мови початку ХХ ст. — дивує незвичністю й багатством виражальних засобів української мови, сміливістю й оригінальністю українськоцентричного світосприйняття, продуманістю щодо імплементації мовної політики УНР як її інструмент.

Усвідомлюючи потребу вивчення української мови як лінгвофеномену, розуміючи цінність пам'яток української мови, особливо тих, до яких не було доступу лінгвістів у радянські часи, уважаємо за необхідне віднаходити, уводити в науковий обіг та оприлюднювати подібні зшитки. Тож у найближчому майбутньому готуємо «Термінологічний збірник Міністерства Шляхів. Ч^о1» до видання.

Acknowledgement

Висловлюємо щиру вдячність Вікторові Короткому, кандидату історичних наук, професору кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка за можливість працювати з джерелами, які належать до його приватної бібліотеки-колекції.

Список джерел фактичного матеріалу

- Головні правила Українського Правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні. (1919). Друкарня Центральної ради.
- Найголовніші правила українського правопису. (1918). Вільна українська школа: Орган Всеукраїнської Учительської Спілки (Київ), № 10.
- Нова рада, 1917, 25 (12) березня, № 1; 1918, 7 (22) березня, № 28.
- Термінологічний збірник Міністерства Шляхів. Ч' 1. (ТЗМШ) (1918). Київ, Друкарня Міністерства Шляхів. 64 с.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (ЦДАВО України). Ф. 1429, оп. 2, спр. 2, 3 аркуші.

Список використаної літератури

- Боярова, Л. (2005). Мовне планування й термінологія в Україні (20-ті роки — перша половина 30-их років ХХ ст.). *Українська термінологія і сучасність*, VI, 35–38.
- Верстюк, В. Ф. та ін. (1996). *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Наукова думка.
- Видайчук, Т. (2021). Дискусія в Імператорській академії наук (1907 рік) щодо системи правопису «Словаря української мови». *Синopsis: текст, контекст, медіа*, 27 (3), 165–171. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2021.3.6>.
- Гриценко, П. (2018). Стратегії сучасних лінгвістичних досліджень і завдання академічної лінгвоукраїністики (за матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 18 квітня 2018 року). *Вісник Національної академії наук України*, 6, 64–74. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/141110>.
- Гриценко, П., & Брицин, В. (2018). До читача. *Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія*. М. Дорошенка, М. Станіславського та В. Страшкевича. Видавничий дім Дмитра Бурого. Репринт з видання 1930 р., III–XVI.
- Гриценко, П., & Брицин, В. (2019). Цінне джерело формування української наукової мови (пердне слово). *Словник технічної термінології (загальний)*. I. Шелудько, Т. Садовський. Видавничий дім Дмитра Бурого. Репринт із видання 1928 р., III–XX.
- Карпіловська, Є. (2023). Втрачені образи українського мовомислення (за матеріалами «Словаря» Бориса Грінченка). *Доповідь на Всеукраїнській науковій конференції (XVI Грінченківські читання) «Епоха Грінченка: просвіта, нація ідентичність»*. 08.12.2023. Київ. Київський університет імені Бориса Грінченка. <https://www.youtube.com/watch?v=4v4Vh1h9kTA>.
- Кочан, І. (2011). Українські термінологічні словники 20-х років ХХ століття з позицій сьогодення. *Термінологічний вісник*, I, 156–162.

- Кудлай, О. (2021). Народне міністерство шляхів Української Народної Республіки: склад та завдання (1917–1918 рр.). *Український історичний журнал*, 5, 100–112. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.100>.
- Ніковський, А. (1919). Огляд. Головніші правила Українського Правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні. *Книгар*, 20 (квітень).
- Нікуліна, Н. (2004). Вироблення національної автомобілевої наукової термінології в 20–30-ті роки ХХ століття. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*, 503, 88–92.
- Печерський, А. (2023). «Мовою в діловодстві має бути державна українська»: 105 років тому Центральна Рада ухвалила мовний закон. *АрміяInform*, 23.03.2023. <https://armyinform.com.ua/2023/03/23/movoyu-v-dilovodstvi-maye-buty-derzhavna-ukrayinska-105-rokiv-tomu-centralna-rada-uhvalyla-movnyj-zakon/#:~:text=>
- Симоненко, Л. (2005). Нові підходи до розбудови української наукової термінології II пол. ХХ — поч. ХХІ ст. *Українська термінологія та сучасність: збірник наукових праць*, 6, 22–23.
- Снявська, О. (2023). Мовна політика українського уряду в редакційній політиці газети «Нова Рада» (1917 — початок 1918). *Український інформаційний простір*, 1 (11), 208–220. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279631](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279631).
- Солодкіна, Т. (2000). Лексикографічна практика 20–30-х рр. ХХ ст. і діяльність Інституту української наукової мови. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*, 1, 20–33. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apyl_2000_1_5.
- Тараненко, О. (2007). Українська лексикографія 1917 — кінця ХХ ст. У В. Русанівський (Ред.). *Українська мова: енциклопедія*. Видання 2-ге. Українська енциклопедія. <http://litopys.org.ua/ukrmova/um38.htm>.
- Шевельов, Ю. (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус*. Рута.
- Шелудько, І., & Садовський, Т. (1928). *Словник технічної термінології (загальний)*. Видавничий дім Дмитра Бураго. Репринт із видання 1928 р.
- Яремко, Я. (2000). Національне та інтернаціональне в українській військовій термінології 20-х рр. ХХ ст. У *Сучасні проблеми термінології та термінографії: тези доповідей міжнародної наукової конференції* (с. 53–55).
- Vydaichuk, T., Rusachenko, N., Ladonia, K., Korotun, O., & Lakhno, N. (2024). Semantic evolution of a lexeme in historical context: analysis of changes in its meaning and usage. *Multidisciplinary Science Journal*, 6, 2024ss0213. <https://doi.org/10.31893/multiscience.2024ss0213>.
- Vydaichuk, T., Rusachenko, N., Lakhno, N., Moskalchuk, H., & Nesterenko, T. (2022). Using of the language factor in modern conflicts of various levels. *Revista Eduweb*, 16 (3), 177–189. <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2022.16.03.13>.

References

- Boiarova, L. (2005). Movne planuvannia i terminolohiia v Ukraini (20-ti roky — persha polovyna 30-ykh rokiv 20 st.). *Ukrainska terminolohiia i suchasnist*, VI, 35–38 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, P. (2018). Stratehii suchasnykh lnhvistychnykh doslidzhen i zavdannia akademichnoi lnhvoukrainistyky (za materialamy naukovoi dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 18 kvitnia 2018 roku). *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 6, 64–74. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/141110> [in Ukrainian].

- Hrytsenko, P., & Brytsyn, V. (2018). Do chytacha. Slovnyk dilovoi movy. *Terminolohiia ta frazeolohiia*. M. Doroshenko, M. Stanislavskoho ta V. Strashkevycha. Vydavnychi dim Dmytra Buraho. Reprint z vydannia 1930 r., III–XVI [in Ukrainian].
- Hrytsenko, P., & Brytsyn, V. (2019). Tsinne dzherelo formuvannia ukraïnskoi naukovoï movy (perednie slovo). *Slovník tekhnichnoi terminolohii (zahalnyi)*. I. Sheludko, T. Sadovskiy. Vydavnychi dim Dmytra Buraho. Reprint iz vydannia 1928 r., III–XX [in Ukrainian].
- Karpilovska, Ye. (2023). Vtracheni obrazy ukraïnskoho movomyslennia (za materialamy “Slovaria” Borysa Grinchenka). *Dopovid na Vseukraïnskii naukovii konferentsii (XVI Hrinchenkivskii chytannia) “Epokha Hrinchenka: prosvita, natsiia identychnist”*. 08.12.2023. Kyiv. Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka. <https://www.youtube.com/watch?v=4v4Vh1h9kTA>.
- Kochan, I. (2011). Ukraïnski terminolohichni slovnyky 20-kh rokiv 20 stolittia z pozytsii sohodennia. *Terminolohichni visnyk, 1*, 156–162 [in Ukrainian].
- Kudlai, O. (2021). Narodne ministerstvo shliakhiv Ukraïnskoi Narodnoi Respubliky: sklad ta zavdannia (1917–1918 rr.). *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal, 5*, 100–112. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.100> [in Ukrainian].
- Nikovskiy, A. (1919). Ohliad. Holovnishii pravyla Ukraïnskoho Pravopysu, ukhvaleni Ministerstvom narodnoi osvity dlia shkilnoho vzhytku na vsii Ukraïni. *Knyhar, 20* (kviten) [in Ukrainian].
- Nikulina, N. (2004). Vyroblennia natsionalnoi avtomobilevoi naukovoï terminolohii v 20–30-ti roky 20 stolittia. *Visnyk natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”*. Seriia “Problemy ukraïnskoi terminolohii”, 503, 88–92 [in Ukrainian].
- Pecherskyi, A. (2023). “Movoiu v dilovodstvi maie buty derzhavna ukraïnska”: 105 rokiv tomu Tsentralna Rada ukhvalyla movnyi zakon. *ArmiiaInform, 23.03.2023*. <https://armyinform.com.ua/2023/03/23/movoyu-v-dilovodstvi-maie-buty-derzhavna-ukrayinska-105-rokiv-tomu-centralna-rada-uhvalyla-movnyj-zakon/#:~:text=> [in Ukrainian].
- Sheludko, I., & Sadovskiy, T. (1928). *Slovník tekhnichnoi terminolohii (zahalnyi)*. Vydavnychi dim Dmytra Buraho. Reprint iz vydannia 1928 r. [in Ukrainian].
- Shevelov, Yu. (1998). *Ukraïnska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941): stan i status*. Ruta [in Ukrainian].
- Solodkina, T. (2000). Leksykohrafichna praktyka 20–30-kh rr. 20 st. i diialnist Instytutu ukraïnskoi naukovoï movy. *Aktualni problemy ukraïnskoi linhvistyky: teoriia i praktyka, 1*, 20–33. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apyl_2000_1_5 [in Ukrainian].
- Symonenko, L. (2005). Novi pidkhody do rozbudovy ukraïnskoi naukovoï terminolohii II pol. 20 — poch. 21 st. *Ukraïnska terminolohiia ta suchasnist: zbirnyk naukovykh prats, 6*, 22–23 [in Ukrainian].
- Syniavska, O. (2023). Movna polityka ukraïnskoho uriadu v redaktsiïniï politytsi hazety “Nova Rada” (1917 — pochatok 1918). *Ukraïnskyi informatsiïnyi prostir, 1* (11), 208–220. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279631](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279631) [in Ukrainian].
- Taranenko, O. (2007). Ukraïnska leksykohrafiia 1917 — kintsia 20 st. V V. Rusanivskiy (Red.), *Ukraïnska mova: entsyklopediia*. Vydannia 2-he. Ukraïnska entsyklopediia. <http://litopys.org.ua/ukrmoiva/um38.htm> [in Ukrainian].
- Verstniuk, V. F. ta in. (1996). *Ukraïnska Tsentralna Rada: dokumenty i materialy*. T. 1: 4 bereznia — 9 hrudnia 1917 r. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Vydaichuk, T. (2021). Dyskusiiia v Imperatorskiiï akademii nauk (1907 rik) shchodo systemy pravopysu “Slovaria ukraïnskoi movy”. *Synopsys: tekst, kontekst, media, 27* (3), 165–171. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2021.3.6> [in Ukrainian].

- Vydaichuk, T., Rusachenko, N., Ladonia, K., Korotun, O., & Lakhno, N. (2024). Semantic evolution of a lexeme in historical context: analysis of changes in its meaning and usage. *Multidisciplinary Science Journal*, 6, 2024ss0213. <https://doi.org/10.31893/multiscience.2024ss0213>.
- Vydaichuk, T., Rusachenko, N., Lakhno, N., Moskalchuk, H., & Nesterenko, T. (2022). Using of the language factor in modern conflicts of various levels. *Revista Eduweb*, 16 (3), 177–189. <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2022.16.03.13>.
- Yaremko, Ya. (2000). Natsionalne ta internatsionalne v ukrainskii viiskovii terminolohii 20-kh rr. 20 st. V *Suchasni problemy terminolohii ta terminohrafii: Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (s. 53–55). Kyiv [in Ukrainian].

Матеріал надійшов 26.06.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

УДК 811.161.2:314.151.3-054.73]:304
DOI: 10.18523/lcmp2522-9281.2024.10.45-62

Наталя Матвеева

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка
Інститут української мови НАН України
Тернопіль, Київ, Україна
natalyamatveieva@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6290-9381>

Natalia Matveieva

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
Institute of Ukrainian Language, The National Academy of Sciences of Ukraine
Ternopil, Kyiv, Ukraine
natalyamatveieva@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6290-9381>

**ПОНЯТТЯ РІДНОЇ МОВИ У СВІДОМОСТІ
ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ УКРАЇНЦІВ:
ТРАКТУВАННЯ, ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ**

Abstract

**THE CONCEPT OF MOTHER TONGUE IN THE
CONSCIOUSNESS OF INTERNALLY DISPLACED
UKRAINIANS: INTERPRETATION, RECONCEPTION**

Background. The full-scale Russian invasion of the territory of Ukraine greatly affected the lives of Ukrainian people. The war led to changes in Ukrainians' interpretation of their mother tongue and, in general, the modification of

the understanding of this concept. There is no doubt that studying such changes is an important task in the context of the transformation of the language situation in Ukraine during the war analysis.

Contribution to the research field. *These findings may help us understand how temporarily displaced people define their mother tongue and describe this phenomenon.*

Purpose. *The study aims to discover which language Ukrainians call their mother tongue, how they interpret this concept, and whether their understanding of the concept of their mother tongue has changed throughout their lives.*

Methods. *The method of language biography is used. Our research material is the language biographies of temporarily internally displaced Ukrainians (27 dictaphone recordings) recorded during language interviews.*

Results. *It is found out that now the concept of mother tongue can be modified in the consciousness of Ukrainians. These modifications relate to the main factor, which is the basis of the definition of the term “mother tongue”. The interviewees most often mean mother tongue as mother’s language, parents’ language, first language, childhood language, the language of the society, language you think in, the language of your country, the state language. After analyzing the materials of the language biographies, we define 6 main models of describing the mother tongue.*

Discussion. *The revealed trends point to the need for new research to record changes in language behavior and consciousness caused by the impact of the full-scale Russia-Ukraine war.*

Keywords: mother tongue, language biography, state language, the language of everyday communication, language behavior, national identity, Russia-Ukraine war.

Статтю присвячено аналізу поняття «рідна мова» у свідомості українців. Основою дослідження стали мовні біографії тимчасово внутрішньо переміщених осіб. Зафіксовано, що багато раніше російськомовних українців після початку повномасштабного вторгнення Росії переосмислили своє розуміння рідної мови й почали вважати рідною українську мову. З’ясовано, що на сучасному етапі рідна мова часто виступає елементом самоідентифікації громадян.

Ключові слова: рідна мова, мовна біографія, державна мова, мова повсякденного спілкування, мовна поведінка, національна ідентичність, російсько-українська війна.

1. Вступ

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 р. великою мірою позначилося на житті українців. Війна спричинила потужні зміни в соціальному, політичному, економічному житті держави, а також наклала відбиток на свідомість кожного громадянина. Під впливом воєнних подій багато українців змінили свою звичну мовну поведінку, відмовившись від використання російської мови, усвідомили важливість державної мови та її побутування в усіх комунікативних сферах, а також переосмислили свою національну й мовну ідентичність. Окрім цього, війна зумовила зміни у трактуванні українцями своєї рідної мови та загалом модифікувала саме розуміння цього поняття. Немає сумнівів, що дослідження таких змін є важливим завданням у контексті аналізу трансформації мовної ситуації в Україні у воєнний період.

2. Теоретичне підґрунтя

Актуальним нині соціолінгвістичним проблемам присвячено праці багатьох дослідників. Серед них: Л. Масенко (Масенко, 2020), С. Соколова (Соколова, 2023), В. Кулик (Кулик, 2023), Н. Кісс (Кісс & Шумицька, 2023), Г. Шумицька (Шумицька, 2022), О. Данилевська (Данилевська, 2019), І. Цар (Цар, 2023а, 2023б), І. Ренчка (Ренчка, 2023), Ю. Бестерс-Дільгер (Besters-Dil'her, 2023), Н. Кудрявцева (Kudriavtseva, 2023), Л. Підкуймуха (Підкуймуха, 2023) тощо. Найдетальніший аналіз мовної ситуації в Україні до 2020 р. представлено в колективній монографії групи соціолінгвістики Інституту української мови НАН України «Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні» (2023), де висвітлено основні особливості мовних процесів у різних регіонах України та серед носіїв різних соціальних характеристик. Становище української мови під час війни, а також зв'язок між мовою та війною висвітлюють автори колективної монографії «Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика (2024).

Предметом нашого дослідження є феномен рідної мови у трактуванні українців. Це поняття вивчали Б. Ажнюк (Ажнюк, 1999), Л. Мацько (Мацько, 2012), Н. Шумарова (Шумарова, 2000), О. Руда (Руда, 2021), Я. Радевич-Винницький (Радевич-Винницький, 2007), Т. Федорчук (Федорчук, 2006), О. Попадинець (Попадинець, 2012), Н. Дзюбишина-Мельник (Дзюбишина-Мельник, 2002), І. Цар (Цар, 2018) тощо. Незважаючи

на істотне зацікавлення дослідників цим феноменом, досі немає однозначного пояснення поняття рідної мови. Відмінності в його визначеннях зумовлено, по-перше, тим, що немає єдиної думки стосовно головного фактора, який лежить в основі терміна «рідна мова», по-друге, білінгвальністю мовної ситуації в Україні, адже активне функціонування в комунікативному просторі України двох мов розмило сутність цього поняття у свідомості комунікантів.

В енциклопедії «Українська мова» подано таку дефініцію: рідна мова — це «мова, з якою людина входить у світ, прилучається до загальнолюдських цінностей у їх національній своєрідності» (Українська мова, 2004, с. 553).

Н. Шумарова трактує рідну мову «як мову спілкування з матір'ю, першу систему засвоєння інформації, засіб формування когнітивно-комунікативних навичок в однорідному чи неоднорідному мовному середовищі» (Шумарова, 2000).

Н. Дзюбишина-Мельник тісно пов'язує поняття рідної мови з поняттям культури, розрізняючи мову повсякденного спілкування, що слугує для комунікативних цілей, і рідну мову, під якою дослідниця розуміє «мову культури, в контексті якої виховується дитина (людина)» (Дзюбишина-Мельник, 2002, с. 157). З огляду на таку диференціацію розуміємо, що мова повсякденної комунікації може стати рідною тільки тоді, коли її носії будуть також носіями культури, яку ця мова обслуговує (Дзюбишина-Мельник, 2002, с. 157). Водночас дослідниця наголошує, що «рідну мову можна набути, втратити, змінити або навіть ніколи й не мати відповідно до набуття, втрати або зміни рідної культури, а також через неінтегрованість у жодну культуру» (Дзюбишина-Мельник, 2002, с. 158).

Підкреслимо, що в радянській лінгвістиці панувала думка про те, що кожна людина може мати більше ніж одну рідну мову. Такі гіпотези перегукувалися з ідеєю так званого гармонійного білінгвізму. Те, що українці, окрім української, почали називати рідною ще й російську мову, було наслідком русифікаційної політики царської Росії та СРСР. Звідси випливає також поняття повного й симетричного білінгвізму, за якого мовець мав би оперувати двома мовами як рідними.

Т. Федорчук виділяє два критерії, що є основними в процесі самовизначення мовцями рідної мови: функціональний, «що базується на зовнішніх виявах мовної поведінки», та культурно-ціннісний, «зумовлений місцем кожної з мов у системі цінностей даної особи» (Федорчук, 2006,

с. 58). В одномовному суспільстві обидва підходи у свідомості його представників є збалансованими, оскільки одна мова безконфліктно визнається рідною і з функціонального, і з культурно-ціннісного погляду. Тим часом як у двомовному суспільстві можливі різні моделі визнання мовцями рідної мови, як-от: визнання обидвох мов рідними за функціональним критерієм, визнання однієї мови рідною за функціональним критерієм, а іншої — за культурно-ціннісним або ж визнання рідної лише однієї мови за двома критеріями (Федорчук, 2006, с. 58).

Подібної думки дотримується також Я. Радевич-Винницький, зазначаючи, що «у нормальних, не спотворених чужомовним тиском умовах національного буття рідна мова — це материнська/батьківська мова, мова народу, до якого належить сім'я (родина)... Тим часом у неодномовних спільнотах, де неминучими є міжетнічні тертя або й конфлікти на мовному ґрунті, в семантиці виразу рідна мова набуває значно більшої значущості конотативна складова. Адже рідна мова — оберег спільноти, знаряддя і водночас символ етнічного самозбереження, національної самобутності, вмістилище колективної історичної пам'яті, засіб самоідентифікації (нерідко демонстративної, акцентованої) членів спільноти» (Радевич-Винницький, 2007).

Дослідники, описуючи зміст терміна «рідна мова», найчастіше звертають увагу на такі аспекти: 1) раннє володіння мовою; 2) середовище соціалізації (або соціалізація); 3) належність до певної нації; 4) генетичний аспект (спадковість); 5) належність до певного етносу; 6) перша мова; 7) мова батьківщини; 8) материнська мова (Попадинець, 2012, с. 46).

Подібну класифікацію подає і Б. Ажнюк, виділяючи сім основних блоків, що визначають рідну мову в бі- або полілінгвальному суспільстві: «1) перша в житті мова; 2) мова матері (батьків); 3) мова роду з дідів-прадідів, генетико-антропологічна спадщина; 4) мова, з якою сама людина ідентифікує себе у плані культурної спадщини; 5) мова, з якою людина зберігає емоційний зв'язок; 6) мова, в якій людина почуває себе комунікативно найвигідніше; 7) основна мова держави, лояльним громадянином якої є певна людина» (Ажнюк, 1999, с. 122–123).

Результати наших попередніх досліджень засвідчують два головні фактори, що лежать в основі визначення українцями своєї рідної мови: 1) материнська мова; 2) мова Батьківщини (Матвеева, 2022, с. 85). Інакше кажучи, люди найчастіше асоціюють рідну мову або з мовою сім'ї, або з державною мовою.

Важливою ознакою рідної мови є здатність забезпечити людині елемент самоідентифікації (Федорчук, 2006, с. 58). З огляду на це мусимо наголосити на важливості ідентифікаційної функції рідної мови. Особливо актуальною вона видається в сучасних умовах, коли внаслідок повномасштабної російсько-української війни багато українців по-іншому стали визначати свою рідну мову, погіршивши ставлення до мови окупанта. Зокрема, за результатами дослідження мовної поведінки внутрішньо переміщених осіб, С. Соколова робить висновки про погіршення ставлення до російської мови у понад 70 % респондентів (Соколова, 2023, с. 10), що, безперечно, впливає на мовну ситуацію в Україні загалом і на трактування рідної мови її громадянами.

Підсумовуючи, зауважимо, що, з одного боку, рідна мова — це мова, якою людина спілкується з перших днів життя у своїй сім'ї, з іншого боку, рідна мова забезпечує зв'язок між поколіннями, є ключовим елементом ідентичності. Тому **мета цієї статті** — з'ясувати, яку мову українці називають рідною, як вони трактують це поняття, а також чи змінилося їхнє усвідомлення поняття рідної мови впродовж життя.

3. Методи та матеріал дослідження

Матеріалом нашого дослідження стали мовні біографії тимчасово внутрішньо переміщених українців (усього 27 диктофонних записів), які було записано під час проведення мовних інтерв'ю. Зазначимо, що респондентами в цьому дослідженні стали люди, переселені з різних областей України внаслідок збройної агресії Росії, різного віку та роду діяльності. З-поміж записаних мовних біографій 16 належать студентам, що переїхали з окупованих або небезпечних для життя в умовах війни територій, а отже, репрезентують погляди молодого покоління на актуальні нині мовні питання.

Інтерв'ю з респондентами ми записували, використовуючи метод мовної біографії. Під ним розуміємо таку розповідь респондента, головною темою якої є його мова (Цар, 2023, с. 519). Н. Кісс та Г. Шумицька (Кісс & Шумицька, 2023, с. 84–85) детально описали цей метод і продемонстрували, як його можна використовувати. Загалом методом мовних біографій аналізують різні мовні спільноти та мовні ситуації. Цей метод полягає в описуванні всього мовного життя людини, враховуючи особливості мовної ситуації в країні й особливу увагу звертаючи на аспекти, пов'язані з вивченням мови, зміною мовної поведінки, ставленням до

мовного коду тощо. Хоча відповіді, що ми їх отримали під час проведення інтерв'ю, є певною мірою суб'єктивними, однак тексти опрацьованих мовних біографій дають змогу проаналізувати, як українці змінювали свій звичний мовний код, що стало поштовхом до цього, як оточення сприймало їхній перехід на іншу мову спілкування, рефлексії щодо рідної мови та багато інших аспектів.

Важливо також наголосити, що метод мовної біографії не є кількісним, він не підкріплений статистичними даними. Утім він дає можливість простежити основні тенденції зміни мовної поведінки респондентів і модифікації у трактуванні поняття рідної мови.

4. Рідна мова у трактуванні українців, які змінили місце проживання після початку російсько-української війни

Проаналізуємо відповіді тимчасово внутрішньо переміщених українців на запитання, яку мову вони вважають рідною.

Зазначимо, що багато респондентів, яких ми опитали, не можуть чітко визначити свою рідну мову через звичне спілкування іншою мовою в повсякденні. Наприклад, 18-річна А.¹ з Нікополя на початку нашого інтерв'ю наголошує, що має дві рідні мови (1). Однак у процесі розмови дівчина переосмислює свою думку про дві рідні мови (2) і починає ідентифікувати рідну мову з державною, а не з мовою оточення (3):

- (1) *Ну² / українська / і російська // Для мене обидві ну / рідні // Тобто я насправді / я по більшій частині спілкувалася російською / зараз українською // ... Рідна мова — це мова моєї країни // Ну і мова моєї родини / ну мова мого / не оточення / а моїх знайомих / друзів / тих / з ким я маю справу / людей / просто тих / з якими я взаємодію //*
- (2) *... Я просто вільно володію російською // Ну / я думаю / що вже не можу сказати / що вона мені рідна // Яка ж вона мені рідна / як ці на нас нападають? То вона мені не рідна / я просто їю вільно володію і все / ну так //*
- (3) *І треба пам'ятати / що ти ж в Україні народився / це ж твоя рідна мова / то розмовляй // ... тому що це Україна / ну це ж мова ж українська рідна / ну це ж мова нашої країни / а російська? Ну до чого це?*

Міркування 49-річної В. з Сум теж не є однозначними. Хоча під рідною мовою вона розуміє «мову батьків», утім не може чітко сформулю-

¹ Задля конфіденційності інформації ми не зазначимо імен респондентів, лише їхній вік і місце проживання.

² Репліки інформантів передано дослівно.

вати свою позицію (4), попри те, що в процесі інтерв'ю інформантка неодноразово наголошує, що *«українська мова / наша рідна / її потрібно вчить //»*:

- (4) *Ну / важко сказати / бо з дитинства більше на російській мові / а потім / коли вже подорослішала / коли почалися відповідні процеси в суспільстві... з 2000 року / коли повністю перейшли на українську мову / всі робочі процеси / отоді й українська //*

I. (55 років) із Покровська висловлює свої міркування про рідну мову (5), (6), асоціюючи рідну мову з мовою своєї держави:

- (5) *Зараз рідна українська / взагалі була українська / але спілкувалися ми весь час російською / майже // Тільки в село до бабусі приїжджали / українською //... Так / українська / я так думаю / що українська / а просто розмовляли російською // Тому що в тому регіоні російською розмовлялося //*
- (6) *Рідна мова — це «мова країни / в якій ти живеш // І якою спілкувалися твої бабусі / дідусі / мабуть так // А саме головне / це мова країни / в якій ти живеш / державна мова //».*

70-річна Ж., усе життя проживши в російськомовному Харкові й розмовляючи російською, рідною вважає українську *«з дитинства, з народження»*, бо це мова її бабусі (7). Інформантка сумує, що їй *«не дісталася / у вільному доступі рідна українська мова в Харкові //»*, зате на заході України *«рідне слово звучить / і від старших / і від дітей / і від школярів / і від молоді //»*. Зазначимо, що в процесі розмови жінка часто замість терміна «українська мова» вживає термін «рідна мова», в такий спосіб ототожнюючи ці поняття.

- (7) *Ну якось перше моє / моє сприйняття рідної мови / це моя рідна бабуня / вона мені / і мама / і тато / і батьківщина / все це від бабуні / а вона україномовна / вона українська //*

Тим часом окремі респонденти називають своєю рідною мовою російську. Серед них, зокрема, 46-річна В. з Первомайська, яка вважає рідною російську мову, аргументуючи це тим, що їй нею простіше розмовляти (8). Хоча після уточнювального запитання, чи рідною для неї є все-таки російська, вона вже вагається (9):

- (8) *Русский язык як то ближче / то тому що / мені проще на ньому розговоріватъ //*
- (9) *Ну не то що же рідна / ну просто мне проще на неї ну разговоріватъ //*

Рідною є російська і для 27-річного В. з Сумщини, який розуміє під цим поняттям *«мову, якою думки»*, *«мова моїх батьків, мова моєї бабусі*

з *дідусем*». Зазначимо, що цей інформант є єдиним респондентом, який упродовж інтерв'ю послідовно визначає своєю рідною мовою російську, на відміну від інших опитаних, які або змінюють свою думку, переосмисливши поняття рідної мови, або вагаються, яку мову вважати рідною, або взагалі плутають і забувають, яку мову вони назвали рідною через звичне спілкування російською мовою до початку війни.

Цікавою в аспекті визначення рідної мови видається мовна біографія 66-річного В. з Маріуполя. Росіянин за національністю, який усе життя прожив у Маріуполі, він рідною мовою називає російську, бо під рідною мовою розуміє ту, *«на якій народились», «на якій людина думає», «як батьки розмовляли»*. Однак після виїзду з окупованого міста чоловік разом із сином принципово перейшли на державну мову комунікації і не користуються рідною мовою зовсім. Ба більше, коли наприкінці інтерв'ю ми запитали, як він оцінює свої знання рідної мови, чоловік поставив уточнювальне запитання: *«Тобто російської чи української?»*. Звідси можемо зробити припущення, що респондент внаслідок дисбалансу між рідною мовою і мовою повсякденного спілкування не може однозначно визначити, що таке рідна мова для нього і яку мову він називає рідною.

Є. (44 роки) з Алчевська, що є росіянкою за національністю, рідною мовою також називає російську (10). Однак російська мова зараз не є основною мовою її спілкування, адже після початку війни вона разом із сім'єю перейшла на українську. Інформантка зараз називає українську *«своєю мовою у побуті»* та вважає, що краще вже розмовляти суржигом, адже *«нехай буде будь-що, аби не російська»*.

- (10) *Це мова / на якому ми вчилися / ходили до школи / якою ми спілкувалися в дитинстві / якою нам читали казки / там дитячі вірші // Рідна мова / ну та / на якій / з якої ми починали своє життя //*

Подібної думки дотримується 66-річна М. з Рубіжного, для якої *«рідною є російська»*, бо визначає рідну мову як ту, *«якою думає»*. Проте жінка стверджує, що майже не використовує російську і старається в усіх комунікативних сферах користуватися українською (11). Цікаво, що на запитання інтерв'юера про те, чи можливо в перспективі змінити своє трактування рідної мови, інформантка, навіть не задумуючись, дала ствердну відповідь (12), неодноразово наголошуючи, що причиною такої зміни є перебування в українськомовному середовищі.

- (11) *Я дуже / дуже намагаюсь перейти повністю на українську мову // Ось // Я вважаю / що це в мене виходить //*

- (12) *Я вважаю / що це можливо // Я вже якось себе ловила на думці / що я українською думаю //*

На основі цих відповідей видно, що часто люди вважають рідною мовою російську, аргументуючи тим, що це їхня материнська мова, однак після початку повномасштабного вторгнення Росії принципово припинили її використовувати. У такий спосіб респонденти диференціюють рідну мову та мову повсякденного спілкування.

Упадає у вічі позиція 64-річної Л. з Маріуполя, яка в контексті воєнних подій змінила не лише свою мовну поведінку, а й власне саме трактування рідної мови. На початку розмови інформантка двічі відповіла, що для неї дуже «складним і принциповим питанням» є визначення рідної мови. Оскільки для неї рідна мова — це та, «на якій мислиш», то, детально все аналізуючи, вона доходить висновку, що тільки після 2014 р. вона почала називати рідною українську, коли повністю відмовилася від спілкування російською (13):

- (13) *Я вважаю / що рідна мова в мене українська // Певний час / певний час / більше 50 років я спілкувалася чужою / нав'язаною обставинами мені мовою //*

Розглянемо, як визначають рідну мову студенти, які змінили своє місце проживання через повномасштабну російсько-українську війну. Частина опитаних упевнено називає своєю рідною мовою українську. Зокрема 19-річний С. родом із Гуляйполя Запорізької області, 17-річна М. з Одещини та 19-річна Т. з Херсонщини рідною мовою вважають українську, описуючи, що вони розуміють під цим поняттям (14), (15), (16):

- (14) *Та / що свяжує з іншими людьми // Якою можна комунікувати // Та / що була сперва / яку чув змалечку // Яку ти мову чуєш / то та стає в подальшому життєвому ну // Ну можна вивчити ще / але та перша / то рідна //*
- (15) *Рідна мова / мова / якою мені мама співала колискові / якою я розмовляю з самого дитинства / тобто мова / якою розмовляли батьки //*
- (16) *Це моя мова / яку мені дали батьки //*

19-річна І. з Миколаєва звикла розмовляти українською мовою, називає її рідною, асоціюючи рідну мову з державною (17). Утім, інформантка підкреслює, що попри те, що вона все життя розмовляла українською мовою, тільки після початку повномасштабного вторгнення Росії вона усвідомила її важливість (18):

- (17) *Я народилася в Україні // Так / маю право розмовляти українською мовою / так як я з України / а не звідкись там / здалеку / з Америки / чи це звідкись //*

- (18) *До початку війни / мова для мене не мала значення // Чомусь так / я розуміла / що я живу в Україні / розмовляю українською мовою // Але зараз / під час повномасштабного вторгнення / я зрозуміла / що це моя рідна мова / і я маю нею розмовляти // Чому я буду розмовляти російською / це не моя рідна // Я не з Росії //*

Матеріали зібраних мовних біографій засвідчують той факт, що деякі студенти, попри постійне спілкування російською мовою в дитинстві, рідною зараз називають українську. Дехто модифікував своє розуміння рідної мови після початку російського збройного вторгнення.

Наприклад, С. (18 років) із Дніпропетровщини після початку повномасштабної російсько-української війни переосмислила поняття рідної мови й зараз називає рідною українську (19), пояснюючи, яке значення для неї має рідна мова (20):

- (19) *З народження я говорила російською // Але війна все міняє //*
 (20) *Це мова / якою я хочу говорити / це мова / яка мусить у мене звучати / і це мова / яка є моєю державною // На ній говорять в моїй державі / значить / я теж мушу нею говорити //*

По-іншому стала визначати рідну мову й 18-річна К. з Кременчука (21):

- (21) – Н.: *Яка мова для вас рідна?*
 – К.: *Українська //*
 – Н.: *Українська // А що ви взагалі розумієте під цим поняттям? Що для вас рідна мова?*
 – К.: *Для мене / це мова / якою розмовляє / має розмовляти народ кожної країни // Має бути своя мова / яка була у предків // Щоб зберегати якусь ідентичність // Ну кожний народ має мати свою мову //*
 – Н.: *Тобто ви асоціюєте рідну мову з державною?*
 – К.: *Так //*
 – Н.: *А ви завжди асоціювали рідну мову з державною?*
 – К.: *Ні //*
 – Н.: *Розкажіть / як змінилося ваше усвідомлення поняття рідної мови?*
 – К.: *У нас взагалі в школі / ми були переходили на українську / на уроках // І іноді так / щоб / так скажемо / посміятися з подружками / переходили на українську // Але у нас не дуже виходило // І ми якось так один день побалакали / а тоді вже не балакали //*
 – Н.: *То ви не завжди вважали рідною українську?*
 – К.: *Мабуть / все ж таки так //*
 – Н.: *То ви раніше вважали рідною російську?*
 – К.: *Ну так / таке оточення було //*
 – Н.: *Тобто у вас змінилося усвідомлення цього поняття / рідна мова?*
 – К.: *Так //*

Зміни у трактуванні поняття рідної мови двома останніми респондентками насамперед пов'язані з модифікацією самого розуміння цього поняття. Якщо раніше дівчата сприймали рідну мову як мову оточення, то зараз під рідною мовою розуміють мову своєї держави. Видно, що вирішальна роль під час зміни трактувань феномену рідної мови належить ідентифікаційній функції рідної мови, адже в контексті повномасштабного вторгнення Росії мова, очевидно, стала засобом ідентифікації зі своєю нацією.

19-річна Л. із Волновахи, попри використання російської мови в побутовому спілкуванні до початку повномасштабної війни, рідною вважає все-таки українську (22):

- (22) – Н.: Яка мова для вас рідна?
 – Л.: Українська //
 – Н.: А що ви взагалі вкладаєте в це поняття рідна мова? Що для вас рідна мова?
 – Л.: Якою розмовляю / мислиш / спілкуєшся // Так //
 – Н.: А ви з дитинства спілкувалися українською?
 – Л.: Ні // З дитинства розмовляла російською мовою // А вже коли переїхала сюди / в Збараж / то перейшла на українську мову //
 – Н.: А у вас завжди тоді була рідна мова українська? Якщо ви спілкувалися російською / то вважали рідною російську?
 – Л.: Ну якось в школі у нас була завжди українська // Нам це казали постійно // І в школі ми розмовляли українською / а так розмовляли російською мовою //
 – Н.: Але от мене цікавить саме поняття рідна мова // Ви кажете / що рідна мова / це та / якою ви спілкуєтеся // Ви зараз спілкуєтеся українською / вона для вас рідна // А якщо ви спілкувалися російською / то для вас рідна була яка? Російська / чи українська?
 – Л.: Українська // Бо я ж українка //

Так само визначає рідну мову і 18-річна С. із Покровська (23):

- (23) Звичайно / українська мова // Але / на жаль / через те / що я весь свій період життя до повномасштабного вторгнення розмовляла російською мовою в побуті // Звичайно / мені здається / що знаю я її краще / але все ж таки мені дуже прикро / що української мови в моєму житті було набагато менше / ніж російської // Але все одно я вважаю / що для мене рідна українська мова //

Видно, що деякі респонденти ототожнюють рідну мову з державною. Підкреслимо, що в такому разі під час визначення поняття рідної мови особливо важливу роль відіграє елемент самоідентифікації, коли рідна мова виступає чинником національної ідентичності.

Частина опитаних називає рідною російську мову, втім, зазначаючи, що зараз нею не користується взагалі, починає вагатися, яка мова все ж таки рідна для них, або взагалі плутається у визначеннях рідної мови і перепитує, про яку мову запитує інтерв'юер.

Наприклад, 18-річна К. з Кривого Рогу не впевнена, яку мову вона вважає рідною. Спочатку вона називає рідною мовою російську, адже для неї рідна мова — це *«якою мовою тебе виховують»*, хоча з прикрістю зауважує, що в Україні апріорі рідною мала би бути все-таки українська мова. З інтерв'ю стає зрозумілим, що інформантка зараз перестала використовувати російську мову. Тому вже наприкінці розмови дівчина стверджує, що змінила своє усвідомлення рідної мови та все-таки рідною вважає українську (24). Ба більше, вона навіть змінила асоціації, які виникають у неї під час трактування цього поняття. Зараз вона асоціює рідну мову *«з мовою Батьківщини / України / і людей / українців //»*. Хоча мусимо зазначити, що, мабуть, інформантка все ще точно не вирішила, яку мову їй називати рідною, бо часто ставить уточнювальні запитання під час інтерв'ю (25):

- (24) *В дитинстві рідна мова була російська через оточення // Зараз рідна мова для мене / українська / через власну національність / і ситуацію в країні //*
- (25) – Н.: *Як взагалі ви оцінюєте свої знання рідної мови?*
 – К.: *Української тобто?*
 – Н.: *Рідної //*
 – К.: *Української / так //*

Не знає, яку мову визначити рідною, і 17-річна К. з Бердянська. Спочатку дівчина називає своєю рідною мовою російську (26), оскільки, за її словами, рідна мова — це та, *«якою я сказала перше слово / перше речення / і так далі //»*. Зазначимо, що основною мовою її спілкування після початку повномасштабного вторгнення стала українська. Саме тому вона плутає, яку мову вважає рідною. Свідченням цього є уривок з інтерв'ю (27):

- (26) *Рідна мова вважається російською / тому що я говорю російською з дитинства //*
- (27) – Н.: *Як ви оцінюєте свої знання рідної мови?*
 – К.: *Якщо по 10-бальній шкалі / то може 8 / 7 / дець так //*
 – Н.: *Як ви оцінюєте свої знання нерідної мови / тобто української? Ви ж 7 / 8 про російську сказали //*
 – К.: *Ні / про українську //*
 – Н.: *А ви ж на початку сказали / що російська рідна //*
 – К.: *Ааа //*

С. (18 років) із Сєверодонецька рідною вважає російську (28), але респондентка теж не до кінця впевнена у трактуванні своєї рідної мови, про що свідчить її перепитування (29):

- (28) Рідна мова — це *«мова / якою ти навчався / розмовляв впродовж свого життя //»*.
- (29) – Н.: *А як ви оцінюєте свої знання рідної мови?*
– С.: *Української?*

Вагається, яку мову називати рідною, і 17-річна М. з Маріуполя (30), обмірковуючи в процесі інтерв'ю це поняття (31), (32), а також 18-річна П. з Маріуполя (33), (34). Хоча, коли ми наприкінці розмови запитали про рівень знань рідної мови, дівчата відповідали, наскільки вони знають українську:

- (30) *Більше російська / але українську / я теж сприймаю / ну як / таку майже рідну / бо я її вивчала в школі з 1 класу //*
- (31) *Мова / на якій я розмовляла більшу частину свого життя / і навіть все / можна сказати // Тобто та мова / на якій я більш вільно розмовляю / отак //*
- (32) *З часом я стала вважати / що це як моя друга рідна мова // Розмовляю російською / але в принципі / українською я спілкуюсь доволі вільно / тому я її теж сприймаю як доволі рідну / ну просто трохи мені вільно нею розмовляю //*
- (33) *Я вважаю / що та мова / якою ти думаєш / є рідною // Зараз у мене складна ситуація / тому що я думаю на половину українською / на половину російською // Поки що перехід не стався //*
- (34) *До повномасштабної війни я думала / що рідна мова це / державна // Але зараз я розумію / що це абсурдно // Тому що як можна вважати це рідною мовою / якщо ти майже не використовуєш її? Наразі під впливом викладачів з університету я вибудувала таку думку / що / які думки / така й мова //*

Упадає у вічі те, що старше покоління на запитання, яку мову вони вважають рідною, найчастіше вибирали чітко: українську або російську. Тимчасом як деякі студенти рідним називають суржик. На нашу думку, це може свідчити про обізнаність молодого покоління з нормами літературної мови, а тому своє не зовсім літературне мовлення вони розглядають як суржик. Утім, упродовж інтерв'ю стає зрозумілим те, що вони суржик усе-таки асоціюють з українською мовою. Такого погляду дотримуються, наприклад, 19-річна В. з Каховки (35), (36), І. (18 років) з Лисичанська (37) та Є. (17 років) з Херсонської області (38). Із інтерв'ю випливає, що суржик інформанти здебільшого асоціюють із українською мовою та розцінюють як певний її різновид, адже на запитання, як вони

оцінюють свій рівень знань рідної мови, усі впевнено відповідають про знання української. З огляду на це можемо припустити, що ті респонденти, які своєю рідною мовою назвали суржик, все одно більше схильні до трактування української як рідної:

- (35) *Ну / як я вважаю / для мене рідніший суржик // Ну саме суржик / я не знаю // Так / щоб якась чиста мова / тут я не можу сказати більше //*
- (36) *Якщо брати російську або українську / то українська //*
- (37) *Тут певно трохи різниця з поняттям материнська мова // Тому що материнська / це та що ну / з народження в тебе // А рідна мова / це все ж таки // Це мова не стільки твоєї країни / для мене це мова твоїх предків // Тобто мова / яка якось притаманна твоєму / твоїм предкам / твоїм родичам / так // Якось вона пов'язана генетично з тобою //*
- (38) *Бо з дитинства / з дитинства я говорила суржигом // Якщо так все переосмислити / то суржик напевно / моя рідна мова //*

5. Висновки

Отже, на сучасному етапі поняття рідної мови у свідомості українців може зазнавати модифікацій, які насамперед пов'язані з тим фактором, який респонденти кладуть в основу визначення рідної мови. Під рідною мовою опитані найчастіше розуміють: материнську мову, мову батьків, першу мову, мову дитинства, мову оточення, мову, якою думаєш, мову своєї країни, державну мову.

Проаналізувавши матеріали розшифрованих мовних біографій, виділяємо шість основних моделей визначення внутрішньо переміщеними громадянами своєї рідної мови: 1) респонденти впевнено називають своєю рідною мовою українську; 2) опитані переосмислюють поняття рідної мови та починають вважати рідною українську внаслідок подій у суспільстві; 3) респонденти не можуть чітко визначити свою рідну мову, плутають, яку мову вони називали рідною; 4) опитані розглядають суржик як свою рідну мову; 5) інформанти послідовно рідною визначають російську мову (підкреслимо, що з-поміж 27 респондентів одна особа дотримується такої думки); 6) респонденти називають рідною російську, але не використовують її після початку російсько-української війни.

Підсумовуючи, зазначимо, що більшість опитаних вважає своєю рідною мовою українську, оскільки багато з тих, хто сумнівається, називає рідною російську чи суржик, до кінця інтерв'ю вже змінюють свою думку, ототожнюючи рідну та державну мову. Основною причиною такої зміни

респонденти називають російсько-українську війну та постійне спілкування українською мовою в новому для них українськомовному середовищі.

Зібрані мовні біографії відображають потужний вплив суспільно-політичних процесів, що відбуваються в Україні, на свідомість населення і, безперечно, свідчать про вкорінення української національної ідентичності та переосмислення ролі мови в суспільстві. На сучасному етапі особливо важливою видається ідентифікаційна функція рідної мови. Повномасштабне вторгнення Росії на територію України стало катализатором змін у сприйнятті рідної мови серед громадян.

Виявлені тенденції вказують на необхідність проведення нових досліджень, які б фіксували зміни мовної поведінки, модифікації мовної свідомості, що спричинені впливом повномасштабної російсько-української війни.

Acknowledgement

Дослідження здійснено завдяки участі авторки в нерезидентській програмі Французького інституту досліджень з гуманітарних та соціальних наук (CEFRES, UAR 3138 CNRS–MEAE).

Список використаної літератури

- Ажнюк, Б. (1999). *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*. Рідна мова.
- Данилевська, О. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси: монографія*. Вид. дім «Кієво-Могилянська академія».
- Дзюбишина-Мельник, Н. (2002). Поняття «рідна мова» в контексті сучасних реалій. У *Мовознавство: доповіді та повідомлення IV Міжнародного конгресу україністів* (с. 155–158). Унів. вид-во «Пульсар».
- Кісс, Н., & Шумицька, Г. (2023). Соціолінгвістичний метод мовної біографії та практика його застосування на Закарпатті. В *Соціальне у мові та мова в соціумі: колективна монографія* (с. 83–133). НаУКМА.
- Масенко, Л. (2020). *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. ТОВ «Видавництво “КЛІО”».
- Матвеева, Н. (2022). *Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва: монографія*. Вид. дім «Кієво-Могилянська академія».
- Мацько, Л. (2012). Феномен рідної мови в аспекті лінгвофілософії комунікативної лінгвістики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія Філологічні науки (Мовознавство)*, 4, 3–10.
- Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика: монографія* (2024). Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Підкуймуха, Л. (2023). Українська мова в бізнесовому середовищі після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*, 1 (89), 60–76. <https://doi.org/10.15407/ukrtmova2024.01.060>.
- Попадинець, О. (2012). Рідна мова: роздуми над поняттям. *Наукові записки НАУКМА. Філологічні науки (Мовознавство)*, 137, 45–49.
- Радевич-Винницький, Я. (2007). *Рідна мова у ситуації двомовності (Українські реалії)*. <http://archive.ndiuvi.org.ua/fulltext.html?id=1044>.

- Ренчка, І. (2023). Зміни мовної ідентичності українців на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну (на матеріалі соціальних мереж та інтернет-видань кінця лютого — початку квітня 2022 р.). *Мова: класичне — модерне — постмодерне*, 9, 72–98. <https://doi.org/10.18523/iscmp2522-9281.2023.9.72-98>.
- Руда, О. (2021). Рідна мова vs мова повсякденного спілкування в оцінках українців. *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2414. URL: <https://doi.org/10.11649/sm.2414>.
- Соколова, С. (2023). Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*, 1 (85), 3–19. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003>.
- Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія*. (2023). Київ [Електронне видання].
- Українська мова: Енциклопедія*. (2004). 2-ге вид.
- Федорчук, Т. (2006). Рідна мова та її самовизначення білінгвами. *Наукові записки. Філологічні науки*, 60, 57–61.
- Цар, І. (2018). Співвідношення понять «рідна мова» та «мова повсякденного спілкування» за близькоспорідненого білінгвізму (на прикладі молодіжного середовища м. Києва). *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*, 37, 95–99.
- Цар, І. (2023a). Мовна поведінка молоді у білінгвальному місті. У *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* (с. 518–618).
- Цар, І. (2023b). Перехід молоді на українську: причини, труднощі, мета. *Мова: класичне — модерне — постмодерне*, 9, 99–111. <https://doi.org/10.18523/iscmp2522-9281.2023.9.99-111>.
- Шумарова, Н. (2000). *Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: монографія*. Київський державний лінгвістичний університет.
- Шумицька, Г. (2022). Зміни в мовній ідентичності українців під час російсько-української війни: 2022 рік. *Українська мова*, 4 (84), 3–10. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.003>.
- Besters-Dil'her, Ju. (2023). Language Policy in Ukraine — Overview and Analysis. *Ukrainian Analytical Digest*, 1, 2–6. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000623475>.
- Kudriavtseva, N. (2023). Motivations for Embracing the Ukrainian Language in Wartime Ukraine. *Ukrainian Analytical Digest*, 1, 12–15. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000623475>.
- Kulyk, V. (2023). Ukrainians Now (Say That They) Speak Predominantly Ukrainian. *Ukrainian Analytical Digest*, 1, 6–11. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000623475>.

References

- Azhniuk, B. (1999). *Movna yednist natsii: diaspora y Ukraina*. Ridna moва [in Ukrainian].
- Besters-Dil'her, Ju. (2023). Language Policy in Ukraine — Overview and Analysis. *Ukrainian Analytical Digest*, 1, 2–6. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000623475>.
- Danylevska, O. (2019). *Ukrainska moва v ukrainskii shkoli na pochatku XXI stolittia: sotsiolingvistychni narysy: monohrafiia*. Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” [in Ukrainian].
- Dziubyshyna-Melyk, N. (2002). Poniattia “ridna moва” v konteksti suchasnykh realiі. U *Movoznavstvo: dopovidi ta povidomlennia IV Mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv* (s. 155–158). Univ. vyd-vo “Pulsary” [in Ukrainian].
- Fedorchuk, T. (2006). Ridna moва ta yii samovyznachennia bilinhvamy. *Naukovi zapysky. Filolohichni nauky*, 60, 57–61 [in Ukrainian].
- Kiss, N., & Shumytska, H. (2023). Sotsiolingvistychnyi metod movnoi biohrafii ta praktyka yoho zastosuvannia na Zakarpatti. U *Sotsialne u movi ta moва v sotsiumi: kolektyvna monohrafiia* (s. 83–133). NaUKMA [in Ukrainian].
- Kudriavtseva, N. (2023). Motivations for Embracing the Ukrainian Language in Wartime Ukraine. *Ukrainian Analytical Digest*, 1, 12–15. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000623475>.

- Kulyk, V. (2023). Ukrainians Now (Say That They) Speak Predominantly Ukrainian. *Ukrainian Analytical Digest*, 1, 6–11. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000623475>.
- Masenko, L. (2020). *Konflikt mov ta identychnosti u postradianskii Ukraini*. TOV “Vydavnytstvo ‘KLIIO’” [in Ukrainian].
- Matsko, L. (2012). Fenomen ridnoi movy v aspekti linhvofilosofii komunikativnoi linhvistyky. *Naukovi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii Filolohichni nauky (Movoznavstvo)*, 4, 3–10 [in Ukrainian].
- Matveieva, N. (2022). *Dvovmnist u suchasnomu komunikativnomu prostori Kyieva: monohrafiia*. Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” [in Ukrainian].
- Mova i viina: dynamika movnoi systemy i movna polityka: monohrafiia* (2024). Vydavnychiy dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].
- Pidkuimukha, L. (2023). Ukrainska mova v biznesovomu seredovyskhi pislia povnomasshtabnoho vtorhnennia Rosii v Ukrainu. *Ukrainska mova*, 1 (89), 60–76. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.01.060> [in Ukrainian].
- Popadynets, O. (2012). Ridna mova: rozhdumy nad poniattiam. *Naukovi zapysky NAUKMA. Filolohichni nauky (Movoznavstvo)*, 137, 45–49 [in Ukrainian].
- Radevych-Vynnytskyi, Ya. (2007). *Ridna mova u sytuatsii dvovmnosti (Ukrainski realii)*. <http://archive.ndiuv.org.ua/fulltext.html?id=1044> [in Ukrainian].
- Renchka, I. (2023). Zminy movnoi identychnosti ukrainsiv na pochatku povnomasshtabnoho vtorhnennia Rosii v Ukrainu (na materiali sotsialnykh merezh ta internet-vydan kintsia liutoho — pochatku kvitnia 2022 r.). *Mova: klasychne — moderne — postmoderne*, 9, 72–98. <https://doi.org/10.18523/lcmp2522-9281.2023.9.72-98> [in Ukrainian].
- Ruda, O. (2021). Ridna mova vs mova povsiakdennoho spilkuvannia v otsinkakh ukrainsiv. *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2414. <https://doi.org/10.11649/sm.2414> [in Ukrainian].
- Shumarova, N. (2000). *Movna kompetentsiia osobystosti v sytuatsii bilinhvizmu: monohrafiia*. Kyivskiy derzhavnyi linhvistychnyi universytet [in Ukrainian].
- Shumytska, H. (2022). Zminy v movnii identychnosti ukrainsiv pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny: 2022 rik. *Ukrainska mova*, 4 (84), 3–10. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.003> [in Ukrainian].
- Sokolova, S. (2023). Zminy u stavlenni ukrainsiv do mov na tli povnomasshtabnoho vtorhnennia Rosii v Ukrainu. *Ukrainska mova*, 1 (85), 3–19. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003> [in Ukrainian].
- Terytorialni ta sotsiokulturni umovy funktsionuvannia ukrainskoi movy v Ukraini: monohrafiia*. (2023). Kyiv [Elektronne vydannia] [in Ukrainian].
- Tsar, I. (2018). Spivvidnoshennia poniat “ridna mova” ta “mova povsiakdennoho spilkuvannia” za blyzkosporidnenoho bilinhvizmu (na prykladi molodizhnogo seredovyscha m. Kyieva). *Humanitarna osvita v tekhnichnykh vyshchykh navchalnykh zakladakh*, 37, 95–99 [in Ukrainian].
- Tsar, I. (2023a). Movna povedinka molodi u bilinhvalnomu misti. U *Terytorialni ta sotsiokulturni umovy funktsionuvannia ukrainskoi movy v Ukraini: monohrafiia* (s. 518–618) [in Ukrainian].
- Tsar, I. (2023b). Perekhid molodi na ukrainsku: prychny, trudnoshchi, meta. *Mova: klasychne — moderne — postmoderne*, 9, 99–111. <https://doi.org/10.18523/lcmp2522-9281.2023.9.99-111> [in Ukrainian].
- Ukrainska mova: Entsyklopediia* (2004). 2-he vyd. [in Ukrainian].

Матеріал надійшов 29.06.2024

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ НОМІНАЦІЇ

УДК 811.161.2'374.2

DOI: 10.18523/icmp2522-9281.2024.10.63-98

Ірина Процик

Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського

Львів, Україна

iprotskyk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8472-0141>

Iryna Protsyk

Ivan Boberskyj Lviv State University of Physical Culture

Lviv, Ukraine

iprotskyk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8472-0141>

НАЦІОНАЛЬНІ НАЗВИ ФУТБОЛЬНИХ ПОНЯТЬ У ПЕРШОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПІДРУЧНИКУ З ФУТБОЛУ «КОПАНА (ASSOCIATION FOOTBALL)» ВОЛОДИМИРА ЛАВРІВСЬКОГО (Львів, 1900 р.)

Abstract

NATIONAL NAMES OF FOOTBALL CONCEPTS IN THE FIRST UKRAINIAN FOOTBALL TEXTBOOK, “KOPANA (ASSOCIATION FOOTBALL)” BY VOLODYMYR LAVRIVSKYJ (Lviv, 1900)

Background. This study of the first Ukrainian football textbook, “Kopana (Association Football),” which was translated from Czech by the organizer of the sports movement in Galicia, Volodymyr Lavrivskyi, raises the possibility

that the Ukrainian names of football concepts used in it were created on a national basis.

Contribution to the research. *These findings may help us understand how a system of names to designate special concepts of the football game began to form in the Ukrainian language.*

Purpose. *The article's purpose is to analyze the national football nominations used by Volodymyr Lavrivskyi when translating a football textbook from Czech into Ukrainian and which methods of creating football names he preferred.*

Methods. *The descriptive-analytical method of research of the source material is applied. The method of component analysis was used to clarify the semantics of football terms, and quantitative calculations were used to determine the productivity of the processes of creating Ukrainian football names.*

Results. *This finding, while preliminary, suggests that Volodymyr Lavrivskyi used specific commonly used words of the language and gave them urgent meaning in the field of football, created new simple and compound football names from the resources of the Ukrainian language, resorted to a few borrowings from English and other European languages, used words borrowed from foreign languages to create hybrid analytical nominations. One of the issues that emerges from these findings is that the author was looking for the most successful Ukrainian counterparts for naming football concepts, offering sprawling, synonymous series of proper names.*

Discussion. *This combination of findings supports the conceptual premise that in the early 20th-century football terminology, the national approach to creating football names dominates. These findings raise intriguing questions regarding the nature and extent of the leading trend in forming Ukrainian football vocabulary at the beginning of the 20th century — maximum use of specific language resources and minimal borrowing of foreign language nominations. This finding has important implications for developing knowledge about the system of Ukrainian football names of the first half of the 20th century in Galicia, practically unknown to the general population of Ukrainians.*

Keywords: football concept, Ukrainian football vocabulary, proper name, foreign loanword, hybrid, synonym of terminology.

У статті проаналізовано українські футбольні назви, вжиті в першому українському підручнику з футболу «Копана (Association Football)» Володимира Лаврівського. Автор дотримувався національного підходу до творення українських назв футбольних понять: надавав загальнозживаним словам термінового змісту, створював нові футбольні номінації

з питомих ресурсів, позичав поодинокі найменування із чужих мов і конструював гібридні назви. Велика кількість синонімічних найменувань свідчить про пошук найдаліших відповідників для називання футбольних понять українською мовою.

Ключові слова: футбольне поняття, українська футбольна лексика, питома назва, чужомовна позика, гібрид, синонімія термінологіки.

1. Вступ

Перший підручник із футболу українською мовою «Копана (Association Football)» опубліковано 1900 р. у Львові (Копана ¹, 1900). Його переклав із чеського сокільського ² видання Йозефа (Осипа) Кленки ³ Володимир Лаврівський ⁴ — один із засновників українського спортивно-гімнастичного товариства «Сокіл». Заслуга Володимира Лаврівського полягає в тому, що він не лише був перекладачем першого українського підручника з футболу, а й започаткував творення в українській мові національних футбольних термінів — відповідників найменувань футбольних понять, уживаних в англійській спортивній грі, яка поширилася в Україні наприкінці XIX ст. Посібник Володимира Лаврівського є бібліографічною рідкістю: в Україні його збережено в єдиному при-

¹ У покликаннях на підручник Володимира Лаврівського «Копана (Association Football)» збережено тогочасні правопис і пунктуацію, а також відтворено послідовне використання при друкуванні латинської літери j на місці українського й.

² Сокілство (від назви гімнастичного товариства «Сокіл», яке започаткував Мирослав Тиш у Чехії 1862 р.) — поширений серед багатьох слов'янських націй молодіжний рух, що популяризував тіловиховні заняття й спорт, провадив культурно-просвітницьку й видавничу діяльність.

³ Йозеф (Осип) Кленка (Josef Klenka (1853–1932)) — чеський організатор спортивного руху, учитель гімнастики, засновник кількох спортивних організацій, активний діяч товариства «Сокіл», автор книжок спортивної тематики та перекладач чеською мовою правил гри у футбол, волейбол, теніс; підтримував контакти з галицькими діячами сокільського руху, відвідував Львів, був особисто знайомий із Володимиром Лаврівським.

⁴ Володимир Лаврівський (1850–1936) — український громадський діяч, адвокат, популяризатор спортивного руху в Галичині, один зі співзасновників українського гімнастичного товариства «Сокіл» (1894 р.), укладач статуту й розробник однострою товариства, відповідальний секретар у перші роки діяльності «Сокола», упорядник і видавець сокільських календарів, у яких започаткував використання національної лексики на позначення понять із тіловиховання та спорту, переклав українською мовою праці чеського колеги Йозефа Кленки: «Копана (Association Football)» (про футбол) і «Lawn Tennis» (про великий теніс), які стали першими українськими підручниками, що описували правила цих англійських спортивних ігор; обидві книжки опубліковано коштом автора 1900 р. у Львові.

мірнику, що належить до фондів відділу україніки Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України. 2019 року здійснено репринтне видання цього підручника (Лаврівський, 2019), який дотепер ще не був джерелом ґрунтового дослідження ні для істориків спорту, ні для мовознавців. Актуальність студій цього перекладного підручника, опублікованого на українських землях, що входили на початку ХХ ст. до Австро-Угорської імперії, безсумнівна, адже він є першим виданням про футбол українською мовою. Перша книжкова публікація футбольної тематики в підросійській Україні з'явилася 1909 р. в Одесі — російськомовний підручник «Футбол», який переклав із німецької мови та доповнив правилами гри Англійської футбольної асоціації Л. С. Можаровський (Можаровский, 1909). У Галичині на той час було вже два футбольні книжкові видання, опубліковані у Львові: оригінальний підручник із футболу Івана Боберського «Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч» (Боберский, 1906) і посібник Володимира Лаврівського (Копана, 1900), що є об'єктом аналізу в цій статті.

2. Теоретико-методологічне підґрунтя

У термінознавстві виокремлюють три способи формування національних терміносистем — використання загальноживаних слів мови в ролі термінів, надання їм термінного змісту (семантична деривація), творення нових термінів зі словотворчих ресурсів національної мови або поєднання питомих і чужомовних морфем чи слів для конструювання гібридних назв (морфологічна та синтаксична деривація) і прямі позики термінів із чужих мов (Панько, Кочан & Мацюк, 1994, с. 161; Булик-Верхола, Наконечна & Теглівець, 2014, с. 5).

Мета розвідки — проаналізувати українські назви футбольних понять, які Володимир Лаврівський уживав, перекладаючи з чеської мови підручник із футболу, якому дав назву «Копана (Association Football)». Побіжний погляд на футбольну лексику, що функціонує в першому українськомовному підручнику з футболу, який опрацював В. Лаврівський, дає змогу зауважити, що використано усі відомі в термінознавстві способи творення футбольних назв, проте якому зі шляхів формування національної термінології футболу віддавав перевагу автор футбольного посібника, вперше перекладеного українською мовою, покликана дати відповідь запропонована стаття.

У мовознавчих дослідженнях останніх років, присвячених аналізу українського футбольного дискурсу, зосереджено увагу на синхронних студіях української футбольної лексики початку ХХІ ст. (Струганець, 2016) і, зокрема, на описі найновіших неологізмів і чужомовних позик у сучасній мові футболу (Максимчук, 2020, с. 96–113; 2018, с. 204–228; Струганець, 2015, с. 116–120). У цій статті, як і в інших працях авторки, де простежено розвиток української футбольної лексики в діячій, становлення національного футбольного дискурсу впродовж понад столітньої історії розвитку українського футболу (Процик, 2021a, 2021b, 2023), акцентовано увагу на особливостях української футбольної термінології, сформованої в Галичині в першій половині ХХ ст., тяглість розвитку якої припинено внаслідок дії позамовних чинників у другій половині ХХ ст., що зробило її практично незнаною футбольним фахівцям і широкому загалові прихильників футболу.

Специфікою підручника Володимира Лаврівського «Копана (Association Football)» й інших галицьких видань початку ХХ ст. було використання західноукраїнського варіанта літературної мови, що мав низку відмінностей від тогочасної літературної мови Наддніпрянщини та сучасної української літературної мови. Тут варто згадати лише загальні засади, передовсім фонетичні й орфографічні (у Галичині з останньої чверті ХІХ ст. і до 1922 р. офіційно використовували фонетичний правопис «желехівку», яку створив Євген Желехівський для свого «Малорусько-німецького словаря» (1886) (Півторак, 2000, с. 168)), інші особливості прокоментовано під час аналізу окремих прикладів футбольних назв із посібника Володимира Лаврівського. У першому українському футбольному підручнику відображено такі правописні норми «желехівки»: 1) невживання апострофа для позначення роздільної вимови після губних приголосних і перед йотованими (*роземник*); 2) написання частки -ся окремо від дієслів (*вправляти ся*); 3) неподовження приголосних в іменниках середнього роду зі закінченням -е (*копнене*); 4) збереження м'якого звука л' у чужомовних словах, відповідно до орфоепічних норм мов, з яких лексему позичено (*бальон*); 5) непом'якшення прикметникових суфіксів -ський, -цький (*Лаврівську*) (Процик, 2023, с. 25–26). Друкарською особливістю цього видання є використання латинської літери j на місці українського й (причин цього технічного нюансу з'ясувати не вдалося).

У розвідці як домінуючий використано метод емпіричного спостереження над першим письмовим джерелом в українському футбольному

дискурсі та описово-аналітичний метод дослідження джерельного матеріалу. Для розгляду семантики футбольних терміносполучень застосовано метод компонентного аналізу. Як допоміжний залучено прийом кількісних підрахунків для визначення продуктивності тих чи тих способів творення назв спеціальних понять футболу українською мовою.

3. Матеріал дослідження

Крім основного джерела — тексту першого українського підручника з футболу Володимира Лаврівського «Копана (Association Football)» (Копана, 1900) — у дослідженні залучено відомості з періодичних і неперіодичних спортивних видань українською, польською й чеською мовами, опублікованих на початку ХХ ст., та етимологічні словники (Етимологічний словник української мови, 1982–2012, т. 1–6 ⁵; Brückner, 1998) — для зіставлення назв футбольних понять у різних слов'янських мовах і виявлення взаємовпливів цих мов під час вироблення національних систем футбольних термінів. До наукового обігу введено новий фактичний матеріал, що дало змогу розширити емпіричну базу українського термінознавства й укласти реєстр української футбольної лексики кінця ХІХ — початку ХХ ст.

4. Футбольні назви в підручнику «Копана (Association Football)»

Володимира Лаврівського (Львів, 1900)

Під час перекладу футбольного підручника з чеської мови Володимирові Лаврівському довелося розв'язувати складні завдання: шукати в українській мові назви, які могли б виконувати функції термінів у сфері спорту, яку українці тоді ще тільки починали освоювати, творити нові назви або позичати футбольні терміни з англійської мови чи з інших європейських мов, у яких уже було запропоновано національні відповідники до назв футбольних понять, вироблених в Англії. Для презентації футбольних назв із посібника Володимира Лаврівського «Копана (Association Football)», який уперше є об'єктом лінгвістичного аналізу, використано методику опису футбольної лексики, яку опрацьовано в авторській статті «“Копаний м'яч учить боронити і здобувати”»: тематична

⁵ У подальших покликаннях на «Етимологічний словник української мови» використано його скорочену назву ЕСУМ і зазначено том і сторінку.

класифікація української футбольної термінологіки кінця XIX — початку XX ст.» (Процик, 2016, с. 151–157).

Назви гри в футбол і правил футбольної гри

Володимир Лаврівський позичив **найменування гри у футбол** з англійської — **Association Football** (*Association* — лат. *association*, від лат. *associo* — приєдную, з'єдную — об'єднання, союз, організація, створені для досягнення спільної ... мети (Словник іншомовних слів⁶, 2000, с. 122); *Football* — англ. *football*, від *foot* — ступня і *ball* — м'яч — спортивна командна гра з м'ячем (СІС, с. 958)) і з чеської мов — **копана** 'футбол за правилами гри Англійської футбольної асоціації', обидві з яких використав у назві підручника «*Копана (Association Football)*» (Копана, 1900, с. 3) (термін *kopana* вперше вжив Йозеф Кленка 1892 р. у чеському перекладі з англійської мови правил гри у футбол «*Popis hry kopaná*» (опис гри копана) (Tomášík, 2014, s. 20) і запропонував складений гібридний термін, у якому поєднано українську лексему **гра** (від *грати*, псл. **ǰьgrati* < **ьgrati*; іє. **aig-* «різно рухатися» (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) та позичене з чеської мови слово **копана** (чеськ. *kopana*, від *копати* «ударяти, бити, штовхати ногою», псл. *кораті* «бити ногою в землю», іє. *кораті* «бити» (ЕСУМ, т. 2, с. 565)), — **гра «копана»** — 'футбол, копаний м'яч' «Закладові правила гри “копана”» (Копана, 1900, с. 11). Кілька термінів на позначення одного поняття, які подав Володимир Лаврівський, свідчать про активний пошук найвдалішої назви для найменування в українській мові футбольної гри. Богемізм *копана* й утворений від нього гібридний термін *гра «копана»* не прижилися в українській терміносистемі футболу: вони функціювали лише в цьому перекладеному з чеської мови підручнику. Згодом Іван Боберський запропонував для називання футбольної гри складену номінацію *копаний м'яч*, утворену, як і в чеській мові, від дієслова *копати* («ударяти, бити, штовхати ногою», псл. *кораті* «бити ногою в землю», іє. *кораті* «бити» (ЕСУМ, т. 2, с. 565)). Цей питомий відповідник англізму *футбол* став найфункційнішим у Галичині в першій половині XX ст. і здобув статус терміна.

Правила гри в футбол названо складеним із двох власне українських лексем терміном — **правила гри** (*правила*, від *правий* — «справедливий,

⁶ У подальших покликаннях на «Словник іншомовних слів» подано його скорочено назву СІС і номер сторінки.

прямий»; псл. *pravъ*, від **prǫ-vos*; споріднене з лат. *pro-bus* «добрий, чесний» (ЕСУМ, т. 4, с. 550–551); *гра*, від грати (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)), який і дотепер вживають у спортивній термінології «...в) задержане *правил гри...*» (Копана, 1900, с. 9).

Назви футбольного поля, його частин і ліній розмітки

Група назв футбольного майданчика, його частин і ліній розмітки охоплює прості й складені загальнозживані назви, яким надано термінового значення. Власне українською лексемою *ігрище* (від грати, псл. **jьgrati* < **ьgrati*; іє. **aig-* «різко рухатися» (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)), утвореною від дієслівної твірної основи «грати» за допомогою суфікса -ищ(є)), названо ‘майданчик для гри у футбол’ «*Ігрище* є простокут, котрого найбільша довгість буває 180 м., найменша 90 м., а найбільша сторона 90 м., найменша 45 м.» (Копана, 1900, с. 11).

За допомогою назв довгих і коротких ліній, що обмежують площу ігрового майданчика, окреслено ‘межі футбольного поля’: *межа* [*ігрища*] (псл. **medjā* «середина; границя» (ЕСУМ, т. 3, с. 430–431)) — ‘довша лінія футбольного поля, що визначає його край’, і *границя* [*ігрища*] (від нім. *die Grenze* — межа, «кордон», псл. *granica*, похідне від *grānā* «грань, край» (ЕСУМ, т. 1, с. 584)) — ‘коротша лінія поля, що визначає його край, лінія воріт’ «*Межі і границі* визначають ся після прилученого образка хоруговками, жердками, пеньками а в најліпшим разі і каміннями» (Копана, 1900, с. 3). Не надто вдалим є розмежування довгих і коротких ліній краю поля за допомогою синонімічних назв *межа* і *границя*, у семантиці яких диференційну ознаку ‘довжина ліній’ не відображено. Питомі синонімічні назви різної структури — просту та складену — мали ‘площі поза межами футбольного майданчика’ — *замежі* (від префікса *за* «по той бік» (ЕСУМ, т. 2, с. 213); *межа*, псл. **medjā* «середина; границя» (ЕСУМ, т. 3, с. 430–431)) «“*Замежі*” є часть ігрища, находяча ся за межами ігрища» (Копана, 1900, с. 18) і *замежені часті* (*замежений* (за межами), від *межа*, псл. **medjā* «середина; границя» (ЕСУМ, т. 3, с. 430–431); *часть* — частина, псл. *čestъ* розглядається як слов’янський новотвір (ЕСУМ, т. 6, с. 284)) «Н Н, Н1 Н1, границі, *замежені часті* А А = 45 м. довгі» (Копана, 1900, с. 4).

Три синонімічні складені найменування використано для називання ‘центральної лінії футбольного поля’ — *межа неприятелів* (*межа*, псл. **medjā* «середина; границя» (ЕСУМ, т. 3, с. 430–431); *неприятель* «ворог,

супротивник», від прияти — «сприяти», псл. prijati (ЕСУМ, т. 4, с. 586) «Начальник, або той, кого начальник іменує, розбігши ся около трема кроками, копне зі споду пивку проти *межі неприятелів...*» (Копана, 1900, с. 7), **границя неприятелів** (*границя*, від нім. *die Grenze* — межа, «кордон», псл. *granica*, похідне від *grānā* «грань, край» (ЕСУМ, т. 1, с. 584); *неприятель* «ворог, супротивник» (ЕСУМ, т. 4, с. 586) «Так поступають і подають собі крилові зі середним пивку, щоби минули ся з неприятелями аж близько до *границі неприятелів...*» (Копана, 1900, с. 8) і **середина меж** (від *середина*, від псл. **serda* «середина» (ЕСУМ, т. 5, с. 218); *межа*, псл. **medjā* «середина; границя» (ЕСУМ, т. 3, с. 430–431)) «Д Д *середина меж*» (Копана, 1900, с. 4), що цілком виправдано, адже за допомогою цієї лінії розмітки футбольний майданчик посередині розділено на ‘половини поля суперників’, які мали питому складену назву — **неприятельський окіл** (*неприятельський*, від *неприятель* — «ворог, супротивник» (ЕСУМ, т. 4, с. 586); *окіл* — загорожа з кілків, огорожа, загін, псл. *okoľ* «кругла загорожа, круг» (ЕСУМ, т. 4, с. 169)) «...старають ся грачі в залозі, щоби пивку до переду гнати, або скорим копненем дістати јјјі на *окіл неприятельський*» (Копана, 1900, с. 7).

Від середини центральної лінії майданчика — ‘центру футбольного поля’, для називання якого Володимир Лаврівський використовував складений термін — **середина ігрища** (від *середина*, від псл. **serda* «середина» (ЕСУМ, т. 5, с. 218), *ігрище*, від грати, псл. **jьgrati* < **ьgrati*; ie. **aig-* «різко рухатися» (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) «Зачинає ся грати з *середини ігрища*, куди покладе ся пивку» (Копана, 1900, с. 7), розмічено ‘центральне коло’ з діаметром 9 м, яке в підручнику має синонімічні терміносполуки, в яких поєднано питомі й позичені складники: **колесо в поперечнику 9 м.** (*колесо*, від коло — «замкнена крива, круг; предмет, що має форму круга або кільця; ст. *koloso*; пс. *kolō*» (ЕСУМ, т. 2, с. 514–515); *поперечник* — «поперечка», від перека «суперечність, протидія», псл. **perkь* «упоперек, поперек» (ЕСУМ, т. 4, с. 341–342, 516)) «Середина ігрища коло него є *колесо 9 м. в поперечнику*» (Копана, 1900, с. 5), **круг о поперечнику 9 м.** (*круг* «коло; круглий предмет; кругла площа; обвід, окружність; псл. *krōgь*» (ЕСУМ, т. 3, с. 106–107); *поперечник* — «поперечка», від перека (ЕСУМ, т. 4, с. 341–342, 516)) «Середину ігрища означить ся очевидно а коло него вирисує ся *круг о поперечнику 9 м.*» (Копана, 1900, с. 12)).

На чотирьох кутах футбольного майданчика позначено ‘сектори поля, призначені для подавання кутових ударів’, для називання яких Володи-

мир Лаврівський уживав питомий складений термін — *вугол ігрища* (від *вугол* «ріг, кут», псл. *oǫǫľъ; споріднене з лат. *angulus* «кут») (ЕСУМ, т. 1, с. 436)) «...в кождім *вуглі ігрища* зазначить ся чверткруговіј лук в попере-чнику 0,9 м.» (Копана, 1900, с. 5), надавши загальнозживаному слову *вугол* термінного значення, а також окреслював, як позначають кут для виконання кутового удару, вживши питому назву — *лук* («вигин, дуга, кривизна; псл. loǫкъ») (ЕСУМ, т. 3, с. 301–302)) «*Лук a b*, звідки копає пивку хтонибудь з зачіпки, если же хтось з грачів вкопнув її до мети питомој» (Копана, 1900, с. 14).

Карні площі на початку ХХ ст. позначали не прямокутниками, як тепер, а відділяли їх на полі лініями, прокладеними паралельно до ліній воріт (коротших меж поля) на відстані 11 м від них. Лінії, що обмежували площу воротарського майданчика, розмічено довкола воріт на відстані 5,5 м від стовпців воріт. Для називання ‘лінії карної площі’ Володимир Лаврівський використав складений питомий термін — *прямота во віддаленю 11 м.* (*прямота* — пряма лінія, від прямий; псл. *pręťь або *pręťь — «правильно» (ЕСУМ, т. 4, с. 619–620); *віддалення* — «далекість, далечинь»; псл. daľь (ЕСУМ, т. 2, с. 10)), а для найменування ‘лінії воротарського майданчика’ — гібридний термін *ленія навкруги брамки* зі запозиченою латинською лексемою *ленія* (від лат. *linea* — лінія, «риска, смуга, кордон, безперервний ряд», запозичено з латинської мови, можливо, за посередництвом польської або німецької (ЕСУМ, т. 3, с. 263–264)) «...нехај будуть вирисовані рівнолегло з коротшими боками простокута *прямота во віддаленю 11 м.*, а во віддаленю 5,5 м. від жердок брамки вирисує ся *ленію навкруги брамки*» (Копана, 1900, с. 11–12).

Посередині воротарських ліній з обидвох країв футбольного поля розташовано ворота, які є ціллю, що її прагнуть здобути команди-суперниці. У підручнику Володимира Лаврівського ‘ворота’ мали запозичену з латинської мови назву *мета* («ціль»; запозичення з латинської мови; лат. mēta — «ціль, межа, фініш» (ЕСУМ, т. 3, с. 447)) «Грач не сміє перебігати зі заду неприятеля, крім тогді, коли неприятель є обернениј лицем до своєї *мети* і коли перешкаджає так нарощно після думки суджі» (Копана, 1900, с. 15) та позичені з польської мови найменування *брама* (від пол. *brama* — «ворота», давнє запозичення з польської мови: пол. brama «в’їзд, вхід до будови, великі двері, ворота; передмур’я; ключ; дорога, підхід, приступ», пов’язані з псл. *borniti, укр. «боронити» (ЕСУМ, т. 1, с. 244)) «...оба стоять в переді по сторонах межі *брамов* і вуглами і міс-

цем вправи» (Копана, 1900, с. 6) і **брамка** (від пол. *bramka* — ворота, від боронити «захищати, забороняти», псл. *borniti, похідне від *bornъ «сварка, битва, боротьба», утвореного, в свою чергу, від *borti «бороти» (ЕСУМ, т. 1, с. 233)) «*Брамки* суть в середині границь» (Копана, 1900, с. 3). Ворота складено з елементів, що мали питомі назви: **жердка** («деталь воза», від жердь «дишло для повертання вітряка», псл. *žřďь (<*gřď-), пов'язане чергуванням голосних з *gord- «город»; зіставлення з двн. gerta «пруг», gart «колючка; важіль» (ЕСУМ, т. 2, с. 193)) — 'стояк воріт' і **поперечне дерево** (від «поперечка; стежка між полями» (ЕСУМ, т. 4, с. 516), від перека «суперечність, протидія; заперечення», пол. przek(o) «упоперек», псл. *perкъ «упоперек, поперек», утворене від *per за допомогою елемента -ko (ЕСУМ, т. 4, с. 342); *дерево*, псл. *dervo «дерево (матеріал), брус» (ЕСУМ, т. 2, с. 36–37)) — 'дерев'яна поперечка воріт' «Брамки складають ся з двох *жердок*, вбитих до землі простопадно во віддаленню 7,35 м. від себе, що суть звязані во висоті 2,43 м. *поперечним деревом*» (Копана, 1900, с. 12). Ситуативно під час різних таймів матчу одні ворота для команди є своїми, а другі — чужими, що в підручнику Володимира Лаврівського окреслено гібридними назвами: **брамка домашня** (*брамка* (від пол. *bramka* — ворота (ЕСУМ, т. 1, с. 233); *домашній*, від дім, псл. domъ (ЕСУМ, т. 2, с. 91–92)) — 'свої ворота' і **брамка неприятельська** (від пол. *bramka* — ворота (ЕСУМ, т. 1, с. 233); *неприятельський*, від неприятель — «ворог, супротивник» (ЕСУМ, т. 4, с. 586)) — 'чужі ворота' «Цілею гри є оборона *брамки домашної* і здобуте *неприятельскої*» (Копана, 1900, с. 7).

Назви спортивного інвентарю та спорядження футболістів

Окрему групу охоплюють **назви футбольного приладдя й екіпірування гравців**, що його використовують під час гри у футбол. Володимир Лаврівський іменує 'футбольний інвентар' питомою збірною назвою **знаряди** (*знаряд* — «знаряддя, від рядити, ряд» (ЕСУМ, т. 2, с. 270; т. 5, с. 153)) «2. *Знаряди*» (Копана, 1900, с. 5). З-поміж футбольного приладдя в підручнику згадано передовсім 'м'яч', для називання якого Володимир Лаврівський уживав три лексеми — питому назву **опука** (заст. «м'яч» (ЕСУМ, т. 4, с. 205)), позичений із польської мови термін **півка** ([пилка] «м'яч», пол. piłka утворено від старого piła, що походить від лат. pila «м'яч, куля» (ЕСУМ, т. 4, с. 369), piła, od piła, pożyczka z łac. pila (Brückner, 1998, s. 414)), яку можна вважати фонетичним запозиченням, оскільки

ки специфічний для польської фонетичної системи огублений звук [ɥ] у ній відтворено за допомогою артикуляційно найближчого українського звука [в] і чужомовну назву *бальон*, позичену з французької мови (балон — «з франц. *ballon*, від італ. *pallone* — м'яч, куля» (ЕСУМ, т. 1, с. 128)) «*Пивка* надута або *опука* (*бальон*) гумова і шкіряною поволокою осмотрена, щоби ся надути дала...» (Копана, 1900, с. 5). Інші **предмети інвентарю** є загальноживаними питомими назвами, семантику яких довантажено терміним змістом: *свиставка* («свисток», від свистати, псл. *svistati* (ЕСУМ, т. 5, с. 192–193)) — ‘свисток головного судді’, *хоруговка* (від «хоругва», хоругов «прапор, прикріплене до довгого держака полотнище...», пол. *chorągiew, chorągź*, псл. **χορῶγυ*, род. відм. **χορῶγῆve* — не зовсім ясне; розглядалося як давнє запозичення з монгольських мов через тюркське посередництво (на що вказує початкове х-) (ЕСУМ, т. 6, с. 204)) — ‘прапорець бічного судді’ «Голова дає знаки *свиставкою* а оба межові судді *хоруговками*» (Копана, 1900, с. 11). Термін *хоруговка* — багатозначне слово, яке у футбольній терміносистемі має й інше значення — ‘прапорець на палиці висотою 1 м, яким позначено кут футбольного поля’ «Боки того простокута нехай будуть витичені *хоруговками* і зазначені на землі (борознами або розрідженим вапном)...» (Копана, 1900, с. 11).

Для називання **спортивного спорядження футболістів** використано французьке найменування ‘форменого одягу’ — *мундур* («від франц. *monture* — убір, спорядження» (ЕСУМ, т. 3, с. 534), запозичене через німецьке та польське посередництво) «Найліпше є если кожда сторона є одягнена в иншіј *мундур*» (Копана, 1900, с. 6) і лексему спільнослов'янського походження *обувле* (від обути (ЕСУМ, т. 4, с. 146) — взути, псл. **ob-uti* «взувати» (ЕСУМ, т. 1, с. 367–368)) для іменування ‘взуття’ «Коли хто має на *обувлю* будь на підшві, або на підпятку рубці або лубки, то мають ті приставати тісно до шкіри...» (Копана, 1900, с. 15). Родове поняття *мундур* охоплювало видові **найменування елементів футбольної форми**, що названі питомими загальноживаними словами — *вовняна сорочка*, *полотняна сорочка* (*вовняний* — з вовни, шерсті; псл. **v^bna* (ЕСУМ, т. 1, с. 412); *сорочка*, псл. **sorky*, зменш. **soŕčica, *soŕčьka* (ЕСУМ, т. 5, с. 358); *полотняний* — «виготовлений з полотна», псл. **polъno* — «лляна тканина» (ЕСУМ, т. 4, с. 502)) та запозиченням із тюркських мов *кафтан* (від тур. і перс. *kaftan* — каптан, куртка, «вид верхнього довгого одягу; загальноприйнятої етимології не має» (ЕСУМ, т. 2, с. 377)) — ‘верхня частина одягу’ «*Кафтани* роз-

дягати дозволяє ся лише тим, хто має *вовняну сорочку*; хто має *сорочку полотняну*, нехай *кафтана* не роздягає» (Копана, 1900, с. 10). Ще одним складником спорядження був захисний елемент екіпірування гравця, попередник сучасного футбольного щитка — *холява* (*халява* — «верхня трубчаста частина чобота, що прикриває литку», псл. хол'єва, початково «те, що обгортає» (ЕСУМ, т. 6, с. 152)) — «халява для захисту голінок ніг гравця» «Часто вживає ся з тої причини до охорони осібних *холяв* хоч на нозі, котрою грач більше копає» (Копана, 1900, с. 11).

Назви футбольного поєдинку та його частин

У групі **назв футбольного матчу та його частин** у підручнику Володимира Лаврівського зафіксовано номінації: *гра* (від грати (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) — «матч» «Коли була *гра* остановлена і пивка не дістала ся за межі, до мети або до брамки, дістане ся пивка назад до *гри* тим способом, що її викине роземник в гору на місци, где була в хвилі, коли *гру* остановлено...» (Копана, 1900, с. 17) і ***половина часу визначеного / половина часу назначеного (до гри)*** (*половина*, псл. polovina (ЕСУМ, т. 4, с. 497); *час* — міра тривалості, пора; псл. časъ «час, хвилина» (ЕСУМ, т. 6, с. 282); *визначений*, від визначити, *назначений*, від назначити, обидва слова походять від знак, псл. znakъ (ЕСУМ, т. 2, с. 269–270)) — «половина визначеного часу гри, тайм матчу тривалістю 45 хв.» «По упливі *половини часу визначеного* змінить ся сторони брамки і гру зачинає сторона, котра з початку гри не мала першого копнення» (Копана, 1900, с. 7), «Брамки виміняють товариства по упливі *половини часу назначеного до гри*» (Копана, 1900, с. 12).

Назви учасників футбольного матчу

У групі **назв учасників футбольного поєдинку** для найменування «гравців» використано питомі номінації — *грач* (*грач*, від грати, псл. *jъgrati < *ъgrati; іє. *aig- «різно рухатися» (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) «Від кожного *грача* жадає ся...» (Копана, 1900, с. 9) і *граючій* (не вживана в сучасній мові футболу активна форма дієприкметника теперішнього часу від дієслова грати) «Копнене з місця робить ся тим способом, що пивку положить ся на землі а *граючій* стоячи або з розбігом копне пивку» (Копана, 1900, с. 17), а для найменування «суддів» — варіантні лексеми спільнослов'янського походження — *судја / судия* (*суддя*, *судия*, від суд, псл. sōdъ; загальноприйнятої етимології не має; здебільшого виводиться

від іє. *somdhos «спільний розгляд, спільне судження, примирення» (ЕСУМ, т. 5, с. 466–467)) «*Судја* має право кожної хвили остановити гру, коли взнасть се за добре» (Копана, 1900, с. 17), а також спільнослов'янську назву **розємник** (роз'ємник — мировий суддя, посередник, від роздїяти «рознімати», роздїяти, роздоймити «розняти, помирити», що походить від імати (ЕСУМ, т. 2, с. 296–297; т. 5, с. 108)) «*Розємник* має право спинити гру, коли се взнасть за добре, чи се є в наслідок смерканя ся або що люди перешкаджають в грі, або також з інших причин і є обовязанї звістити про се вижшого *судю* закладу...» (Копана, 1900, с. 16). **Найменування суддів**, що є складеними назвами, розмежовано **відповідно до функційних обов'язків** рефері під час футбольного матчу: 'головний суддя поєдинку' — **голова розємників** (*голова*, псл. *golva; іє. *gel- «щось кругле, кулясте» (ЕСУМ, т. 1, с. 550–551)) «З тих то трох є один *головою розємників*, котрому оба останні суть підрядні» (Копана, 1900, с. 11) і синонімічні назви 'бічних суддів на лініях' — **судја межовий** і **судија граничний** «*Голова* рішає во всіх приключаях в середині ігрища а оба останні "*судји межови*" пильнують межі і пивки, коли виїде з гри...» (Копана, 1900, с. 11), «Дальше назначить ся двох *судијив граничних*, котрих повинностию є сторожити над тим, коли пивка є поза грою і котрому товариству належить ся копати з кута, або від брамки...» (Копана, 1900, с. 16).

Чималою за обсягом є підгрупа **назв гравців у футболі**, з-поміж яких варто виокремити **найменування футболістів відповідно до функційних обов'язків і місця розташування на полі**. Критерієм, що визначав функційні обов'язки гравців, був вибір для них відповідних позицій — 'розставляння футболістів на полі' — **розставленє гравців** (*розставленє* (розставлення), від розставляти, походить від стати, псл. statī — «ставати, стати, становитися, починати, стояти» (ЕСУМ, т. 5, с. 399–400); *гравч*, від грати, псл. *jъgrati < *ьgrati; іє. *aig- «різко рухатися» (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) «Головною річею по тих приготовлених є *розставленє гравців*» (Копана, 1900, с. 6), 'розташування, місце гравця' — **місце гравця** (*місце*, від псл. *město (ЕСУМ, т. 3, с. 484)), для називання яких запропоновано живати питомі складені назви «Если грає ся частїше зістають обі сторони через цілії час ті самі а одиноким *гравцам* лишають ся також тривало жіх *місця*...» (Копана, 1900, с. 5).

На позначення 'футболіста, який грає у воротах', Володимир Лаврівський використав дві назви — просту власне українську — **воротар** (*воротар* «поріг під воротами», від ворота, псл. *vorta, мн. від *vorto,

пов'язаного з дієсловом **ver-ti* «запирати» і іменником *вогь* «огорожа» (ЕСУМ, т. 1, с. 428)) і складену гібридну — *сторож брамки* (*сторож*, псл. **stergti* / *sterkti* «стерегти» (ЕСУМ, т. 5, с. 410–411, 428)) «Найліпшого з гравців назначить за *сторожа брамки* “воротара” (1. 7)» (Копана, 1900, с. 6), першу з яких вживано частіше.

Найближчу до воротаря ланку творять ‘гравці захисту, захисники’, яких Володимир Лаврівський називав терміносполученням *друга залага* (*залага* «гарнізон; охорона; засада», псл. *ležati* «лежати» (ЕСУМ, т. 2, с. 229; т. 3, с. 212–213)) «Вони суть *другою залогою* і мають старати ся копати далеко пивку по можности до середини ігрища до своїх передових» (Копана, 1900, с. 6). Для найменування ‘захисника’ в посібнику Володимира Лаврівського використано три синонімічні номінації: питому — *позадний* («задній», від зад, псл. *zađь* (ЕСУМ, т. 2, с. 222)), позичену з англійської мови назву — *bak*⁸ [нормативне написання англійською — *back*] (з англ. *back* — захисник у спортивних іграх з м’ячем (СІС, с. 159)) і питому двокомпонентну терміносполучку — *сторож границі* (*сторож*, псл. **stergti* / *sterkti* «стерегти» (ЕСУМ, т. 5, с. 410–411, 428); від *границя* «кордон», псл. *granica*, похідне від *grānā* «грань, край» (ЕСУМ, т. 1, с. 584), на початку ХХ ст. словом *границя* називали воротарську лінію футбольного поля) «2. і 3. (англ. *baks* = «позадні»), котрі розуміють пивку добре до далекости копати, назначають за *сторожів границі*» (Копана, 1900, с. 6). Найфункційнішою була однослівна питома лексема *позадний*.

Середню ланку гравців на футбольному полі становить ‘півзахист’, для номінування якого Володимир Лаврівський вживав назву *перша залага* (*залага* «гарнізон; охорона; засада», псл. *ležati* «лежати» (ЕСУМ, т. 2, с. 229; т. 3, с. 212–213)), а для називання ‘півзахисника’ використано три синонімічні лексеми: питому — *заложник* (від *залага* «гарнізон; охорона; засада» (ЕСУМ, т. 2, с. 229) і *лежати*, псл. *ležati* < **legti*, **ložiti* < **logītei*) (ЕСУМ, т. 3, с. 212–213)), позичену з французької мови лексему *резервіст* (від франц. *réserviste* — який перебуває в резерві (СІС, с. 791))

⁷ Цифра після назви ампула футболіста або перед нею у прикладах із підручника Володимира Лаврівського є вказівкою номера, під яким гравець виходив на поле.

⁸ Імовірно, відхилення від нормативного написання англійської лексеми *bak/back* зумовлено тим, що Володимир Лаврівський перекладав правила гри в футбол не з англійського оригіналу. Він послуговувався перекладною працею чеського колеги Йозефа Кленки й припустився опіски через неоднакове звучання й написання цього слова в англійській мові.

й англійський футбольний термін-варваризм *halfbak*⁹ [нормативне написання англійською — *half-back*] (хавбек, англ. *half-back*, від *half* — напів і *back* — захисник — напівзахисник (СІС, с. 958)) «До першої залоги назначує ся гравців 4., 5. і 6. (англ. *halfbaks* = *заложенники (резервісти)*), котрі вміють добре бігати і також в копаню визнають ся» (Копана, 1900, с. 6); найчастотніше вживано питомий термін *заложенник*.

Для найменування 'гравців лінії атаки — нападників' Володимир Лаврівський використав низку синонімічних лексем: варіантні питомі назви *гарцівник/гарцовник* (*гарцівник* «вершник», від гарцювати «скакати, бігати», очевидно, запозичення з польської і чеської мов; пол. *harcować* «гарцювати; (старе) битися одному перед військом», старе *harc* «поєдинок перед боєм», чes. старе *harcovati* «розпочинати стрілянину, напад; скакати», *harc* «поєдинок перед боєм» (ЕСУМ, т. 1, с. 478)), власне українські лексеми *черговий* (від чергувати «вартувати, змінювати одне одним»; черга «послідовність, певний порядок у часі, русі; група людей, що стоять одне за одним, плетениця; ряд пострілів» (ЕСУМ, т. 6, с. 299–300)) і *передовий* (від перед «передня частина» (ЕСУМ, т. 4, с. 340–341)) та позичений з англійської футбольної термінології варваризм *forward* (англ. *forward* — гравець передньої лінії, який нападає (СІС, с. 947)) «Останніх гравців поставить ся в ряд розставлені, творячи приступну купу; назвемо їх «*гарцовниками*» або «*черговими*» (= *forwards*)» (Копана, 1900, с. 6–7), «...вони [позадні] не гонять ніколи пивки, але завсігди лише копають подаючи її до переду заложникам або *передовим* своїм» (Копана, 1900, с. 9). Для найменування 'центрального нападника' вжито синонімічні складені назви — *середній передовий* (*середний* (середній), від середина, що походить від псл. **serda* «середина» (ЕСУМ, т. 5, с. 218); *передовий*, від перед «передня частина» (ЕСУМ, т. 4, с. 340–341)) «Передові (*гарцівники*) грайте в хосен цілости і подавайте собі добре пивку, іменно щоби зігралися оба крила з *середнім передовим*...» (Копана, 1900, с. 8) і *середуций передовий* (*середуций*, від середина, що походить від псл. **serda* «середина» (ЕСУМ, т. 5, с. 218)) «Часом при тімто подаваню помагають також заложники, щоби дістати пивку з одного крила до дру-

⁹ Можливо, порушення орфографічної норми в передаванні англійської лексеми *halfbak/half-back* пов'язане з тією самою причиною: Володимир Лаврівський припустився опіски, пов'язаної з неоднаковим звучанням і написанням цього слова в англійській мові, бо перекладав правила гри в футбол не з англійського оригіналу, а з перекладної праці чеського колеги Йозефа Кленки.

гого, потім jde пивка за *середуцим передовим*» (Копана, 1900, с. 8), а для найменування ‘нападника, який грає на крилі поля’, назву **криловий** («крайній облавник», від крило «літальний орган», псл. *kridlo*, **skridlo*, іс. **skrei*- (ЕСУМ, т. 3, с. 92); від термінного значення лексеми *крило* — фланг — у футбольній лексиці початку ХХ ст.) «Так поступають і подають собі *крилові* зі середним пивку, щоби минули ся з неприятелими аж близько до границі неприятелів...» (Копана, 1900, с. 8) і багатозначну лексему — **крило** «Передові (гарцівники) грайте в хосен цілости і подавайте собі добре пивку, іменно щоби зігралися оба *крила* з середним передовим...» (Копана, 1900, с. 8), яка, крім назви флангового нападника, йменувала й місце його розташування — **крило** — ‘лівий чи правий край поля’ «Часом при тімто подаваню помагають також заложники, щоби дістати пивку з одного *крила* до другого...» (Копана, 1900, с. 8), від назви якого й утворено вторинне значення цієї лексеми — ‘нападник, який грає на крилі, фланговий нападник’. У цій підгрупі назв футболістів кількість позичених термінів є більшою, аніж в інших групах футбольних номінацій, у яких використано поодинокі позики, а наявність кількох синонімічних назв на позначення одного футбольного поняття свідчить про пошук найвідаліших відповідників до чужомовних назв.

Для найменування ‘очільника команди, її капітана’ (обов’язки тренера і капітана команди на зламі ХІХ–ХХ ст. поєднувала одна особа) використано низку синонімічних власне українських і успадкованих назв — **начальник** (запозичення зі старослов’янської мови «начальник, зачинатель», утворене від начало — «початок, влада» (ЕСУМ, т. 4, с. 53)), **вожжай** (вождь, псл. **vodjъ*, утвореного від дієслова *voditi* «водити» (ЕСУМ, т. 1, с. 416)), **привідця** (провідник, від вести, псл. *vesti*, **vedti* (ЕСУМ, т. 1, с. 363–364)) «Кожда з обох сторін має свого *начальника* (*вожжая*, *привідцю*), котрому всі мають бути послушні...» (Копана, 1900, с. 5), першу з яких вживано найчастотніше. Для називання одноклубників, ‘гравців тієї самої команди’ вживано семантично переосмислені загальноновживані назви **сусіди** (*сусід*, псл. *sqšedъ* «який сидить поруч» (ЕСУМ, т. 5, с. 482)) «Томуто середному передають оба крила мірними копами пивку, щоби він јјјі до переду гнав, причім јјјі правий і лівий *сусід* йому помагає...» (Копана, 1900, с. 8) або **товарискі грати** (*товариський*, від товариш, запозичення з тюркських мов (ЕСУМ, т. 5, с. 586)) «Задача *товариских гратів*» (Копана, 1900, с. 8), а для іменування ‘гравців команди-суперниці’ — **вороги** (*ворог* — недруг, псл. **vorgъ* — ворог, лиходій, іс. **urg*- означало

«переслідувати, кидати, мучити» (ЕСУМ, т. 1, с. 426)) «Головним старанем їх є задержуванем, копанем і подаванем пивки, боронити *ворогам* в поступі проти питоміј брамці...» (Копана, 1900, с. 7) чи *неприятелі* (*неприятель* — ворог, супротивник, від прияти — «сприяти», псл. *rǫjati (ЕСУМ, т. 4, с. 586)) «*Неприятелям* не є дозволено приближати ся до пивки, аніж на 5 м. при копненю» (Копана, 1900, с. 14).

Ще кілька **назв футболістів** уживано **відповідно до особливостей ігрового моменту** — ситуації, у якій опинявся гравець під час певного епізоду гри, наприклад, ‘футболіст, який отримав попередження за порушення правил’, мав назву *упімненіј* (від упімнути, упоминати «нагадувати», псл. ротьпѣти «згадувати» (ЕСУМ, т. 4, с. 508–509)), а ‘вдруге попереджений’ — *упімненіј повторно* або *виключеніј з гри* (*виключений*, від виключати, ключитися — трапитися, від клюкати, псл. kljukati — «клювати, рубати» (ЕСУМ, т. 2, с. 468)) — ‘вилучений із поля’, що було об’єктивним наслідком повторного порушення правил гри «Хтоби, *повторно упімненіј*, на звичайне поведене незважав, нехай буде *зі гри виключеніј*» (Копана, 1900, с. 10). Найменування *кидаючий пивку* (*кидаючий*, від кидати, псл. *kudati (ЕСУМ, т. 2, с. 429–430); [пилка] «м’яч», пол. piłka утворено від старого ріла, що походить від лат. pila «м’яч, куля» (ЕСУМ, т. 4, с. 368)) мав ‘гравець, який вкидав м’яч на поле з-за меж’ «*Кидуючий* нехай оберне ся лицем до ігрища, внесе обома руками над голову *пивку* і кине її в напрямі до-вільним до ігрища» (Копана, 1900, с. 13).

Кілька українських за походженням лексем використано для **називання команди** — *сторона* (псл. *storna (ЕСУМ, т. 5, с. 428)), *дружина* (*дружина* «загін, почет», від друг, пол. druh (з укр. чи бр.), псл. *drugъ «товариш, приятель», що виводиться з іє. dhreu- / dhru «міцний, тривкий, надійний, вірний» (ЕСУМ, т. 2, с. 133–134)) «Учасники гри (22) розділить ся в якиј нібудь спосіб, најліпше жребом на дві *сторони* (*дружини*)» (Копана, 1900, с. 5) і *товариство* (від *товариши* — запозичення з тюркських мов (ЕСУМ, т. 5, с. 586)) «Дальше назначить ся двох судијів граничних, котрих повинностию є сторожити над тим, коли пивка є поза грою і котрому *товариству* належить ся копати з кута, або від брамки...» (Копана, 1900, с. 16).

Назви моментів футбольного матчу й ігрових ситуацій на полі

В одній із двох найбільших за наповнюваністю груп — **назв моментів матчу й ігрових ситуацій** — переважають складені номінації, проте

зафіксовано й кілька простих назв: **похибка** (від хибити «допускати хиби в чому-небудь, помилятися», псл. хубіті (ЕСУМ, т. 6, с. 172)) — ‘помилка, порушення правил’ «Коли хто грає похибно, нарушивши правила 2., 5., 6., 8., 9., 10. або 16. має бути дозволене вільне копнене товариства неприятелів на місци, где стала ся похибка» (Копана, 1900, с. 17), **фука** (псл. гока (ЕСУМ, т. 5, с. 136–137)) — ‘заборонена в футболі гра рукою’ «“Фука” є діткнути ся пивки рукою або раменами во грі» (Копана, 1900, с. 18), **карність** (від карний, кара, псл. кара з похідним від нього дієсловом karati (або навпаки) пов’язане з koriti (укр. корити) (ЕСУМ, т. 2, с. 381)) — ‘дисциплінованість, дотримання правил гри, підкорення засадам гри’ «...виграти може лише та сторона, котра визначає ся ліпшою карністю...» (Копана, 1900, с. 9).

Однією з центральних назв цієї групи є віддієслівний іменник **копнене** (*копнене* (копнення, однократна дія) — від копати «ударяти, бити, штовхати ногою», пол. कराś «бити (ногою)», псл. кораті «бити ногою в землю», іє. кораті «бити» (ЕСУМ, т. 2, с. 565)) — ‘удар у м’яч’, утворений від назви найважливішої у футболі дії — *копати м’яч* «Неприятелям не є дозволено приближати ся до пивки, аніж на 5 м. при *копненю*» (Копана, 1900, с. 14). З цією лексемою утворено низку терміносполук на позначення **різновидів ударів у м’яч у футболі**, зокрема синонімічні назви ‘вільного удару з місця’: **копнене з місця** (*місце* «простір, місцевість» (ЕСУМ, т. 3, с. 484)) «*Копнене з місця* робить ся тим способом, що пивку положить ся на землі а граючиј стоячи або з розбігом копне пивку» (Копана, 1900, с. 17), **вільне копнене** (*вільний*, від воля, псл. volja, пов’язане чергуванням голосних з velēti «веліти» (ЕСУМ, т. 1, с. 423)) «Роземник має право в кождим приклячаю дозволити на *вільне копнене* хотяј би жаден з грачів сего не жадав...» (Копана, 1900, с. 16). Різновидом вільного удару є ‘перший удар у матчі зі середини поля’, для називання якого в підручнику Володимира Лаврівського використано двокомпонентну терміносполуку **перше копнене** «По кождім здобутю брамки має *перше копнене* програвша сторона» (Копана, 1900, с. 7) і синонімічні багатоконпонентні назви ‘удару зі середини поля’ — **копнене з середини ігрища** (*середина*, від псл. *serda «середина» (ЕСУМ, т. 5, с. 218); *ігрище*, від грати, псл. *jъgrati < *ъgrati; іє. *aig- «різко рухатися» (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) «*Копнене з середини*, від границі і з кута *ігрища* суть вільними копненнями...» (Копана, 1900, с. 15) і **копнене з місця з середини ігрища** «Гру зачинає ся *копненем з місця*, котре робить ся з *середини ігрища* в напрямі

проти границі неприятелів...» (Копана, 1900, с. 12). Інший різновид вільного удару — ‘удар із лінії воріт’ мав найменування *копнене від границі ігрища*, а ще один вид вільного удару — ‘удар з кута поля, кутовий удар’ — назву *копнене з кута ігрища* (*кут*, псл. *kōtь; споріднене з лат. *campus* «поле», іє. *kam- (*kam-tho-), *kam-p «згинати» (ЕСУМ, т. 3, с. 161)) «Копнене з середини, від границі і з кута ігрища суть вільними копненнями...» (Копана, 1900, с. 15). Назву багаторазової повторюваної дії, вираженої віддієслівним іменником *копане*, використано в терміносполуці *копане пивки* (*копане* (копання) — від копати «ударяти, бити, штовхати ногою», пол. *korac* «бити (ногою)», псл. *korati* «бити ногою в землю», іє. *korati* «бити» (ЕСУМ, т. 2, с. 565); [*пилка*] «м’яч», пол. *piłka* утворено від старого *piła*, що походить від лат. *pila* «м’яч, куля» (ЕСУМ, т. 4, с. 369)) — ‘копання м’яча’, а віддієслівний іменник *подаване* — ‘подавання м’яча, пасування’ — зафіксовано у терміносполуці *подаване пивки* (*подаване* (подавання), від подавати, що походить від дати, давати, псл. *dati*, *davati* (ЕСУМ, т. 2, с. 13–15)) «Головним старанем їх є задержуванем, *копанем* і *подаванем пивки*, боронити ворогам в поступі проти питомій брамці...» (Копана, 1900, с. 7), що називають найчастіше повторювані моменти гри.

Важливим елементом початку гри є *вибір брамки* (*вибір*, від брати, псл. *brati* (ЕСУМ, т. 1, с. 247–249); *брамка* — від пол. *bramka* — ворота (ЕСУМ, т. 1, с. 233)) — ‘вибір воріт на початку матчу, який суддя визначає жеребом’ «Начальники межі собою рішають жребом, котрому належить ся *вибір брамки* і котриј має починати гру» (Копана, 1900, с. 6), а *кульмінаційним її моментом* є здобуття воріт суперника, яке в підручнику Володимира Лаврівського має двокомпонентні назви різної структури: *здобута брамка* (*здобутий*, від здобути, що походить від добути, псл. *dobuti* (ЕСУМ, т. 2, с. 98–99)) — ‘здобуті ворота, гол’ «*Брамка* є *здобута*, коли пивка перелетить брамкою т. є. межі обома жердками і під поперечним деревом брамки» (Копана, 1900, с. 12), *здобуте брамки / брами* (*здобуте* (здобуття), від здобути та від добути, псл. *dobuti* (ЕСУМ, т. 2, с. 98–99)) — ‘здобуття воріт, гол’ «По кождім *здобутю брамки* має перше копнене програвша сторона» (Копана, 1900, с. 7), «По *здобутю брами* має копнене з місця програвше товариство...» (Копана, 1900, с. 12) і трикомпонентне найменування *здобуте брамки неприятельској* (*неприятельський*, від неприятель — ворог, супротивник, від прияти — «сприяти», псл. *grĭjati (ЕСУМ, т. 4, с. 586)) «Цілею гри є оборона *брамки*

домашньої і *здобує неприятельскої*» (Копана, 1900, с. 7). Для розмежування зарахованого і незарахованого гола вживано антонімічних терміносполучень: *здобує брамки важне* (*важний* «важливий», від вага — важливість, запозичено з давньовірхньонімецької мови, можливо, через польську, двн. waga «ваги» (ЕСУМ, т. 1, с. 317–318)) — ‘здобуття воріт зараховано’ «Пивка є во грі як скоро була відкопнена; *здобує брамки* тимто копненем є *важне*» (Копана, 1900, с. 17) і *здобує брамки неважне* (*неважний* «неважливий», від вага (ЕСУМ, т. 1, с. 317–318)) — ‘здобуття воріт не зараховано’ «*Здобує брамки є неважне*, коли сталося вільним копненем, крім припадку, наведеного в § 13...» (Копана, 1900, с. 14).

Для називання інших важливих моментів гри використано аналітичні терміни: *задержуванє пивки* (*задержуванє* (задержування), від задержувати, походить від держати — тримати, псл. *d^hzati «тримати, володіти» походить з іс. *dheredh- «тримати, міцно тримати, міцний» (ЕСУМ, т. 2, с. 39)) — ‘зупинка м’яча’ «Головним старанем їх є *задержуванєм*, копанем і подаванем пивки, боронити ворогам в поступі проти питомій брамці...» (Копана, 1900, с. 7), *оборона брамки* (*оборона*, від боронити — захищати, псл. *borniti, похідне від *bornъ «сварка, битва, боротьба» (ЕСУМ, т. 1, с. 233)) — ‘захист воріт’ «Нехаї живає до *оборони брамки* завсїгди обох рук, щоби міг непохибно зхопити пивку або відбити її далеко» (Копана, 1900, с. 9). За допомогою двокомпонентних терміносполук окреслено ігрові моменти: *хвиля копнення* (*хвиля* «хвилина, короткий відрізок часу, мить», запозичене з німецької мови за посередництвом польської, нім. Weile «певний час» (ЕСУМ, т. 6, с. 166)) — ‘момент удару в м’яч’, *хвиля киненя* (*киненя* (кинення), від кинути, кидати, псл. kydati (ЕСУМ, т. 2, с. 429–430)) — ‘момент вкидання м’яча’, *грач «за грою»* (*грач*, *гра*, від «грати» (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) — ‘гравець у положенні поза грою’ «Коли грач копає пивку, або коли кине її через межу, є при тім кождиї *грач “за грою”*, що стоїт ближше границі неприятелів, аніж граючії а тому не сміє діткнути ся пивки, ані жадному грачеви перешкаджати, скорше аж буде ними grano (т. є. аж її хто нибудь діткне ся), хиба, коли в *хвилі копнення* або *киненя* суть три грачі питомі ближше границі» (Копана, 1900, с. 13) й антонімічних назв *пивка в грі* ([пилка] «м’яч», пол. piłka утворено від лат. pila «м’яч, куля» (ЕСУМ, т. 4, с. 369)) — ‘м’яч у грі’ та *пивка за грою* — ‘м’яч поза грою’ «Відібе ся *пивка* від жердки або поперечного дерева і влетить назад до ігрища —

є в грі; дістане ся пивка через границі або через межі ігрища, чи вона порушає ся по землі або летить в воздуху, є за грою» (Копана, 1900, с. 12–13).

Чималу за обсягом підгрупу охоплюють **назви порушень правил гри та належне їх дотримання: задержанє правил гри** (*задержанє* (задержання), від задержувати, що походить від держати — тримати, псл. *dŕžati «тримати, володіти» походить з іс. *dheredh- «тримати» (ЕСУМ, т. 2, с. 39); *правила*, від правий — справедливий, прямий; псл. pravъ, від *prǫ-vos; споріднене з лат. pro-bus «добрий, чесний» (ЕСУМ, т. 4, с. 550–551)) — ‘дотримання правил гри’ «...в *задержанє правил гри*...» (Копана, 1900, с. 9), **нарушенє гри** (*нарушенє* (нарушення) — від нарушити, походить від рух, псл. рухъ (ЕСУМ, т. 5, с. 150)) — ‘порушення правил гри’ «...про кожде невинне *нарушенє гри* через тихто судїв нехай буде завідомленїй верхній судїя закладу...» (Копана, 1900, с. 15), **небезпечне поведенє грача** (*небезпечний*, від безпека, псл. bezrešъljъ), утвореного з прийменника bez і основи іменника *reša «турбота, клопоти» (ЕСУМ, т. 1, с. 163); *поведенє* (поведення, поводження) — від повестися, що походить від водити, псл. vesti *vedti, voditi (ЕСУМ, т. 1, с. 363–364); *грач*, від «грати» (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) — ‘небезпечна поведінка гравця’ «...коли єму [роземнику] *поведенє* котрого нибудь *грача* здає ся *небезпечним*, або що мігби во гри стати ся *небезпечним* глядить чи не має права вдати ся як се наведено передже» (Копана, 1900, с. 16), **справедливе поведенє з неприятелями** (*справедливий* «справжній, дійсний», від правда, псл. pravъda, похідне від pravъ «правий, справедливий» (ЕСУМ, т. 4, с. 550); *поведенє* (поведення, поводження) — від водити (ЕСУМ, т. 1, с. 363–364); *неприятель* — ворог, супротивник, від прияти — «сприяти», псл. *prĭjati (ЕСУМ, т. 4, с. 586)) — ‘справедливе поводження зі суперниками’ «г) *справедливе поведенє з неприятелями*...» (Копана, 1900, с. 9), **безвмінковий послух начальникови** (*безвмінковий*, від безперемінний — «неодмінний», псл. mĕnjati mĕniti, пов’язані з mĕna «зміна» (ЕСУМ, т. 3, с. 479–480); *послух* — від псл. sluxъ «слух» (ЕСУМ, т. 5, с. 310–311); *начальник* — запозичення зі старослов’янської мови, утворене від начало — «початок, влада» (ЕСУМ, т. 4, с. 53)) — ‘неодмінне, беззастережне виконання розпоряджень капітана’ «Від кожного грача жадає ся: а) *безвмінкового послуху начальникови*...» (Копана, 1900, с. 9).

Докладно представлено в підручнику Володимира Лаврівського **назви різних порушень правил гри: зупин** (від зупинити, зупиняти, що походить від п’ясти «випинати, витріщати», псл. pĕti, rьnъ, іс. *(s)rep-

«натягувати, прясти» (ЕСУМ, т. 2, с. 283; т. 4, с. 650–651)) — ‘затримування суперника’, **друлене** (*друлене* (друлення), від друлити, друляти «штовхати, кидати», споріднене з трутити «штовхнути, пхнути» (ЕСУМ, т. 2, с. 135; т. 5, с. 661)) — ‘штовхання суперника’, **бите неприятеля** (*бите* (биття), від бити, псл. *biti*, походить від іє. *bhei(ə) (ЕСУМ, т. 1, с. 186–187); *неприятель* — ворог, супротивник, від прияти — «сприяти» (ЕСУМ, т. 4, с. 586)) — ‘биття суперника’, **приставляє ніг / підставляє ніг неприятеливі** (*приставляє* (приставляння), *підставляє* (підставляння), від приставляти, підставляти, що походить від ставити. псл. *staviti* (ЕСУМ, т. 5, с. 389–390); *нога*, псл. *noga* (ЕСУМ, т. 4, с. 108)) — ‘підставляння ніг суперникові, підніжка’, **копанє неприятелив** (*копанє* (копання) — від копати «ударяти, бити, штовхати ногою», пол. *korąć* «бити (ногою)», псл. *korati* «бити ногою в землю», іє. *korati* «бити» (ЕСУМ, т. 2, с. 565); *неприятель* — ворог, супротивник, від прияти — «сприяти» (ЕСУМ, т. 4, с. 586)) — ‘копання суперників’ «*Зупин, друлене, бите, приставляє ніг або копанє неприятелив* строго наказує ся» (Копана, 1900, с. 9), «“*Підставляє ніг*” є нарошна постава грача така, аби хтось з неприятелив впав через ногу его» (Копана, 1900, с. 18), **ношенє пивки** (*ношенє* (ношення), від носити, нести, псл. *nesti* (ЕСУМ, т. 4, с. 77, 113); *пивка* [пилка] «м’яч», пол. *piłka* утворено від старого *piła*, що походить від лат. *pila* «м’яч, куля» (ЕСУМ, т. 4, с. 369)) — ‘носіння м’яча, коли воротар тримає м’яч у руках довше, ніж дозволено’ «“*Ношенє пивки*” стає, коли грач (воротар) держить її довше, аніж зробить два кроки» (Копана, 1900, с. 18).

Назви дій у футболі

Найбільшою за наповнюваністю є група **назв дій у футболі**, які виражені дієсловами та дієслівними терміносполуками. Організація та проведення футбольної гри мала складену питому назву **заводити гру** (*заводити*, від завід — початок, що походить від вести, водити, псл. *vesti*, **vedti*, *voditi* (ЕСУМ, т. 1, с. 363–364); *гра*, від «грати» (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) — ‘проводити гру, починати проведення ігор’ «*Гру заводить ся* — лише вчасно на весну і в осені — в студених порах року...» (Копана, 1900, с. 10), сам ігровий процес названо дієсловом **грати** (*грати* (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) — ‘грати в футбол’, а підготовка до гри передбачала тренування футболістів, що окреслювано назвою **вправляти ся** (*вправляти*, від правий, псл. *pravъ* (ЕСУМ, т. 4, с. 550–551)) — ‘тренува-

тися' «Если *грає ся* частіше зістають обі сторони через цілії час ті самі а одиноким грачам лишають ся також тривало їх місця, щоби кожді порядно *вправив ся* в здібности, що має зробити, если его сторона має виграти» (Копана, 1900, с. 5). Процедуру кидання жеребу перед початком матчу для того, щоб визначити першість тієї чи тієї команди у виборі воріт і права першого удару з центра поля, названо за допомогою кількох синонімічних словосполучень: **метати жеребе** (*метати* «кидати», псл. *metati* (ЕСУМ, т. 3, с. 448–449); *жеребе* (жереб) — «жеребок [ділянка землі]», *žerbjь, від іє. *gerbh- «дряпати, насікати» (ЕСУМ, т. 2, с. 193)) — ‘кидати жереб’, **вибирати перше копнене** (*вбирати*, від брати, псл. *byrati*, похідне від іє. *bher- «носити, приносити» (ЕСУМ, т. 1, с. 247–249); *копнене* (копнення) — від копати «ударяти, бити, штовхати ногою», пол. *korac* «бити (ногою)», псл. *korati* «бити ногою в землю», іє. *korati* «бити» (ЕСУМ, т. 2, с. 565)) — ‘вбирати, хто має право першого удару на початку матчу’, **вбирати брамку** (*вбирати*, від брати (ЕСУМ, т. 1, с. 247–249); *бранка*, від пол. *bramka* — ворота (ЕСУМ, т. 1, с. 233)) — ‘вбирати ворота на початку матчу’ «Перед початком гри *метає ся жеребе* а в чію користь рішила доля тої *вбирає*, або *перше копнене*, або *бранку*» (Копана, 1900, с. 12), **рішати жребом вибір брамки** (*рішати* — розв’язувати, псл. *otrěšiti (ЕСУМ, т. 5, с. 97–98); *жреб* (жереб) — «жеребок» (ЕСУМ, т. 2, с. 193); *вбір*, від вбирати, брати (ЕСУМ, т. 1, с. 247–249)) — ‘вирішувати жребом вибір воріт’, **рішати жребом, котриј має починати гру** (*рішати* — розв’язувати, псл. *otrěšiti (ЕСУМ, т. 5, с. 97–98); *починати*, почати, псл. роґѣти, роґінати (ЕСУМ, т. 4, с. 545–546)) — ‘вирішувати жребом, котра команда починає «Начальники межі собою *рішать жребом*, котрому належить ся *вбір брамки* і *котриј має починати гру*» (Копана, 1900, с. 6).

Найбільшу кількість номінацій футбольних дій гравців утворено від центральної у цій терміносистемі дієслівної словосполуки **копати пивку** (*копати* «ударяти, бити, штовхати ногою», пол. *korac* «бити (ногою)», псл. *korati* «бити ногою в землю», іє. *korati* «бити» (ЕСУМ, т. 2, с. 565); *пивка* [пилка] «м’яч» (ЕСУМ, т. 4, с. 369), *piłka*, *pożyczka z łac. piła* (Brückner, 1998. s. 414)) — ‘копати, вдаряти м’яч ногою’, яка згодом стала мотиваційною базою для творення питомої назви футбольної гри — *копаний м’яч* «2. і 3. (англ. *backs 10* = “позадні”), котрі розуміють *пивку* добре

¹⁰ Нормативне написання англійською мовою — *backs*.

до дадекости *копати*, назначають за сторожів границі» (Копана, 1900, с. 6). Зафіксовано й розщеплену назву цієї дії — *перевести копненє* (*перевести*, від вести, псл. *vesti*, **vedti* (ЕСУМ, т. 1, с. 363–364); *копненє* (копнення), від *копати* «ударяти, бити, штовхати ногою (ЕСУМ, т. 2, с. 565)) — ‘копнути м’яч’ «Тојето вільне копненє робить ся з котрого ни-будь місця віддаленого від мети 11 м. такто: всі грачі стоять најменше 5,5 м. віддалені від пивки кромі грача, котриј *копненє перевести* має і кромі воротаря...» (Копана, 1900, с. 17). Виконання різних вільних ударів окреслено терміносполуками: *копати [пивку] з кута* (*кут*, псл. **kočъ* (ЕСУМ, т. 3, с. 161)) — ‘виконувати кутовий удар’, *копати [пивку] від брамки* (*брамка* — ворота (ЕСУМ, т. 1, с. 233)) — ‘виконувати удар від воріт’ «Дальше назначить ся двох судијів граничних, котрих повинностию є сторожити над тим, коли *пивка* є поза грою і котрому товариству належить ся *копати з кута*, або *від брамки*, або також вкинути до ігрища з межі пивку...» (Копана, 1900, с. 16).

Невелику підгрупу назв дій охоплюють **номінації способів завдан-ня удару в м’яч**: *копати пивку на землі* (*земля*, псл. **zemja* (ЕСУМ, т. 2, с. 259)) — ‘копати м’яч на землі’, *копати пивку в леті* (*лет*, від летіти, псл. *letěti*, *lětati* (ЕСУМ, т. 3, с. 226–227)) — ‘копати м’яч, що летить’ «Воротареві треба вміти *копати пивку на землі і в леті*...» (Копана, 1900, с. 9), *копнути пивку з розбігом* (*розбіг*, від бігти, псл. *běg* / *běž* «утікати з переляку» (ЕСУМ, т. 1, с. 190–191)) — ‘копнути м’яч із розбігу’ «Копненє з місця робить ся тим способом, що пивку положить ся на землі а граючіј стоячи або з *розбігом копне пивку*» (Копана, 1900, с. 17), *копнути пивку назад* (*назад*, від зад, псл. *zaď* (ЕСУМ, т. 2, с. 222)) — ‘копнути м’яч назад’ «...тоті старають ся, щоби *пивку* тілом задержати, або їїј *назад копнути*» (Копана, 1900, с. 7), *копати до далекости* (*далекість*, від даль, псл. *daľ* (ЕСУМ, т. 2, с. 10)) — ‘далеко копати м’яч’ «Заложники щоби вміли добре *копати до далекости*...» (Копана, 1900, с. 8), *копати непохибно* (*непохибно*, від хибити «допускати хиби в чому-небудь, помилятися», псл. *xubitі* (ЕСУМ, т. 6, с. 172)) — ‘точно копати м’яч’ «...є завсїгди најоборотніјшиј передовіј, котриј вміє пивку добре гнати і *непохибно копати*...» (Копана, 1900, с. 8), *копнути пивку зі споду* (*зі споду*, від спід, що походить від *під* «низинне місце», псл. *rodъ* «низ» (ЕСУМ, т. 5, с. 373; т. 4, с. 387–388)) — ‘копнути м’яч знизу’ «Начальник, або той, кого начальник іменує, розбігши ся около трема кроками, *копне зі споду пивку* проти межі неприятелів...» (Копана, 1900, с. 7).

Інші дії з м'ячем у футбольній грі мали такі назви: **приїмити пивку** (*приїмити*, від імати «брати, ловити, хапати», псл. *imatī* (ЕСУМ, т. 2, с. 296–297)) — ‘прийняти м'яч’ «Томуто середньому передають оба крила мірними копами пивку, щоби він її до переду гнав, причім її правиї і лівії сусід йому помагає тим, що поступають в малим віддаленю по стороні перед ним, приготовлені *приїмити* кождої хвилі від него *пивку* і гнати її даліше...» (Копана, 1900, с. 8), **відбивати пивку головою** (*відбивати*, від бити, псл. *biti*, *bojь*, утворення від двох різновидів того самого кореня; походить від іє. **bhei*(ə) / *bhoi*- (ЕСУМ, т. 1, с. 186–187); *голо-ва*, псл. **golva*; іє. **gel*- «щось кругле, кулясте» (ЕСУМ, т. 1, с. 550–551)) — ‘відбивати м'яч головою’, **передавати пивку копненєм** (*передавати*, від дати, псл. *dati*, *davati* (ЕСУМ, т. 2, с. 13–15)) — ‘передавати м'яч за допомогою пасу, копання до одноклубника’, **наганяти пивку** (*наганяти*, від гнати, ганяти, псл. *gьnati* (ЕСУМ, т. 1, с. 534–535)) — ‘бігти з м'ячем, дриблінгувати’ «...вони [заложники] не мають *пивки головою відбивати*, но завсігди *копненєм передавати* передовим, що є вигідніше, як *наганяти* їм *пивку*» (Копана, 1900, с. 8), **задержувати пивку** (*задержувати*, від держати «тримати», псл. **dъžati* «тримати, володіти», походить з іє. *dheregh-* (ЕСУМ, т. 2, с. 39)) — ‘зупиняти, затримувати м'яч’, **прикопнути пивку** (*прикопнути*, від копати «ударяти, бити, штовхати ногою (ЕСУМ, т. 2, с. 565)) — ‘подавати м'яч, пасувати’ «Вони мають старатися *задержувати* і копати *пивку*, бачити, щоби ся не дістала за межі, гнати її назад в неприяельскій окіл, помагати як передовим так і позадним а іменно *прикопнути (подавати) пивку* передовим» (Копана, 1900, с. 6), **подавати пивку** (*подавати*, від дати, псл. *dati*, *davati* (ЕСУМ, т. 2, с. 13–15)) — ‘пасувати м'яч’, **знати пивку** (*знати*, псл. *gьnati* (ЕСУМ, т. 1, с. 534–535)) — ‘бігти з м'ячем’ «Передові (гарцівники) грайте в хосен цілости і *подавајте* собі добре *пивку*, іменно щоби зігралися оба крила з середним передовим, що є завсігди најоборотнішії передовії, котрії вміє *пивку* добре *знати*...» (Копана, 1900, с. 8), **діткнутися пивки** (*діткнутися*, від ткнути, походить від тикати, псл. *tykati* (ЕСУМ, т. 5, с. 565–567, 583)) — ‘торкнутися м'яча’ «Грач, котрий вкинув до ігрища *пивку*, не сміє скорше грати, аж *діткне ся пивки* хтонібудь з останних» (Копана, 1900, с. 13).

Наведені тут двоконпонентні терміносполуки часто доповнювано одним чи кількома складниками для уточнення значень цих назв: **знати пивку до переду** (*знати*, псл. *gьnati* (ЕСУМ, т. 1, с. 534–535); *перед* «пере-

дня частина», псл. *perǝdъ «перед», утворене від прийменника *perǝdъ «перед» (ЕСУМ, т. 4, с. 340–341)) — ‘бігти з м’ячем уперед’ «Коли їм се невдасть ся і коли пивка перелетить їм над головами, старають ся грачі в залозі, щоби пивку до переду знати...» (Копана, 1900, с. 7), **подавати пивку друг другу** (*подавати*, від дати, псл. dati, davati (ЕСУМ, т. 2, с. 13–15); *друг*, псл. *drugъ «товариш, приятель» (ЕСУМ, т. 2, с. 133–134)) — ‘подавати м’яч один одному, перепасовувати одноклубникам’ «Заложники *подають* собі також часом пивку друг другу після потреби» (Копана, 1900, с. 8), **подавати пивку до переду** (*перед* «передня частина», псл. *perǝdъ «перед» (ЕСУМ, т. 4, с. 340–341)) — ‘подавати м’яч уперед, пасувати вперед’ «...вони [позадні] не гонять ніколи пивки, але завсїгди лише копають *подаючи* її до переду заложникам або передовим своїм» (Копана, 1900, с. 9), **їти з пивкою назад** (*їти*, псл. (j)iti (ЕСУМ, т. 2, с. 320–321); *назад*, від зад, псл. zadъ (ЕСУМ, т. 2, с. 222)) — ‘відходити з м’ячем назад’, **посувати ся з пивкою наперед** (*посувати ся*, від сунути, що походить від совати, псл. sovati, sunōti (ЕСУМ, т. 5, с. 341–342); *наперед*, від перед «передня частина» (ЕСУМ, т. 4, с. 340–341)) — ‘їти з м’ячем уперед’ «...з тої причини є їх повинністю ненастанно бути близько пивки і з нею враз *назад їти* або *посувати ся наперед*» (Копана, 1900, с. 7).

Низкою синонімічних терміносполук різної структури названо **дію, пов’язану зі здобуттям воріт: добути брамку** (*добути*, добувати, псл. dobyti «добути», утворене за допомогою префікса do «до-» від бути «бути»; початкове значення «перебуваючи, досягти, добутись до» (ЕСУМ, т. 2, с. 98–99)) — ‘здобути ворота, гол’, **вкопнути пивку «брамкою»** (*вкопнути*, від копати «ударяти, бити, штовхати ногою» (ЕСУМ, т. 2, с. 565); *брамка* — ворота (ЕСУМ, т. 1, с. 233)) — ‘забити м’яч у ворота’, **вкопнути пивку межі жердками** (*жердка* — «деталь воза», від жердь «дишло для повертання вітряка», псл. žęďъ (<*gęd-), пов’язане чергуванням голосних з *gord- «город»; зіставлення з двн. gerta «пруг», gart «колючка; важіль» (ЕСУМ, т. 2, с. 193)) — ‘забити м’яч між стояками каркасу воріт’, **вкопнути пивку за границю до околу неприятельського** (*границя*, від нім. die Grenze — межа, «кордон», псл. granica, похідне від grānā «грань, край» (ЕСУМ, т. 1, с. 584); *оکیل* — загорожа з кілків, огорожа, загін, псл. okoľъ «кругла загорожа, круг» (ЕСУМ, т. 4, с. 169); *неприятельський*, від неприятель «ворог, супротивник» (ЕСУМ, т. 4, с. 586)) — ‘забити м’яч, щоб він перетнув лінію воріт суперника’ «*Брамку добуде ся, коли вкопне ся пивку “брамкою”, т. є. межі жердками, за границю до околу непри-*

тельського» (Копана, 1900, с. 7), *вкопати пивку до брамки* — ‘здобути ворота’ «...є завжди најоборотнішіє передовіє, котріє вміє пивку добре гнати і непохибно копати, щоби міг при нагоді *пивку до брамки вкопати»* (Копана, 1900, с. 8), *дістати пивку до брамки неприятелів* (*дістати*, діставати, псл. *dostati* (*dostavati*) «досягти (стоячи), вистачити, достояти» є префіксальним утворенням від *stati* «стати» (ЕСУМ, т. 2, с. 92)) — ‘здобути ворота суперника’ «Обі сторони як вієско поступають і уступають, аж одніє вдасть ся *дістати пивку до брамки неприятелів»* (Копана, 1900, с. 8), *копнути пивку до мети* (*мета* — «ціль; запозичення з латинської мови; лат. *mēta* — ціль, межа, фініш» (ЕСУМ, т. 3, с. 447)) — ‘гол’ «Коли хто *копне пивку до мети* питомої через границі дістане ся до гри копненем “з кута”, т. є. з місця 1 м. віддаленого від најближшого кута ігрища через грача з товариства неприятелів» (Копана, 1900, с. 13–14).

Протилежно спрямовані дії у футболі названо антонімічними лексемами: *поступати* (від ступати, псл. *stopati* (*stopiti*) (ЕСУМ, т. 5, с. 459)) — ‘наступати, атакувати’ й *уступати* (від ступати (ЕСУМ, т. 5, с. 459)) — ‘відступати, захищатися’, що, ймовірно, є кальками польських дієслів *postępować* і *ustępować* «Обі сторони як вієско *поступають* і *уступають*, аж одніє вдасть ся дістати пивку до брамки неприятелів» (Копана, 1900, с. 8), а також *виграти* і *програти* (зафіксовано форму дієприкметника від цього дієслова — *програвший* (від грати (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) «...одиноким грачам лишають ся також тривало їх місця, щоби кождіє порядно вправив ся в здібности, що має зробити, если его сторона має *виграти»* (Копана, 1900, с. 5), «По кождім здобуттю брамки має перше копнене *програвша* сторона» (Копана, 1900, с. 7).

Назви дій, пов’язаних із виконанням функційних обов’язків футболістів різних ланок, об’єднано в чималу за наповнюваністю підгрупу: *помагати передовим при нападі* (*помагати*, від могти, псл. **mogti* «могти» (початково «тягти»)) (ЕСУМ, т. 3, с. 494–495); *передовий*, від перед «передня частина», псл. **perdъ* «перед», утвореного від прийменника **perdъ* «перед» (ЕСУМ, т. 4, с. 340–341); *напад*, від нападати, напасти, що походять від пасти «упасти, звалитися», псл. *pasti*, *padati* (ЕСУМ, т. 4, с. 37, 309–311)) — ‘допомагати нападникам в атаці’, *помагати позадним при обороні* (*помагати*, від могти, псл. **mogti* (ЕСУМ, т. 3, с. 494–495); *позадний* «задній», від зад, псл. *zadъ* (ЕСУМ, т. 2, с. 222); *оборона*, від боронити — захищати, псл. **borniti*, похідне від **bornъ* «сварка, битва, боротьба» (ЕСУМ, т. 1, с. 233)) — ‘допомагати захисни-

кам в обороні» «Заложники щоби вміли добре копати до далекости і добре бігати аби успішно могли *помагати передовим при* тім *нападі*, що їм скоро пивку подають і *помагають позадним при обороні...*» (Копана, 1900, с. 8), **безперестанно наглядувати гру** (*безперестанно*, від *стати*, псл. *statī* «ставати, стати, становитися, починати, стояти» (ЕСУМ, т. 5, с. 399–400); *наглядувати*, від *глядіти* «дивитися, доглядати, стежити; шукати», псл. **ględēti* (ЕСУМ, т. 1, с. 532)) — ‘постійно спостерігати за грою’, **відбити напад** (*відбити*, від *бити*, псл. *biti*, *bojъ*, утворення від двох різновидів того самого кореня; походить від іє. **bhej(ə)- / bhoi* (ЕСУМ, т. 1, с. 186–187); *напад*, від *нападати*, *напасти*, що походять від *пасти* «упасти, звалитися», псл. *pasti*, *padati* (ЕСУМ, т. 4, с. 37, 309–311)) — ‘відбити атаку суперника’ «...завданем їх є *безперестанно наглядувати гру*, не віддаляти ся далеко від границі щоби завсігди були приготовлені *напад* неприятельськij *відбити...*» (Копана, 1900, с. 6), **боронити брамку** (*боронити* — захищати, псл. **borniti*, похідне від **bornъ* «сварка, битва, боротьба» (ЕСУМ, т. 1, с. 233); від пол. *bramka* — ворота, від *боронити* «захищати, забороняти», псл. **borniti* (ЕСУМ, т. 1, с. 233)) — ‘захищати ворота’ «Коли *брамка* є zagrożена, *боронить* її з *воротарем...*» (Копана, 1900, с. 9), **вживати до оборони брамки обох рук** (*вживати*, *уживати*, від *жити*, псл. *žiti* (ЕСУМ, т. 2, с. 199–200); *оборона*, від *боронити* — захищати, псл. **borniti*, похідне від **bornъ* «сварка, битва, боротьба» (ЕСУМ, т. 1, с. 233); *рука*, псл. *roka* (ЕСУМ, т. 5, с. 136–137)) — ‘захищати ворота, використовуючи обидві руки’, **зхопити пивку** (*схопити*, від *хап*, псл. *xarati* (ЕСУМ, т. 6, с. 156); *пивка* [пилка] «м’яч», пол. *piłka* утворено від старого *piła*, що походить від лат. *pila* «м’яч, куля» (ЕСУМ, т. 4, с. 369), *piłka*, *pożyczka z łac. pila* (Brückner, 1998. s. 414)) — ‘спіймати м’яч’, **відбити пивку далеко** (*відбити*, від *бити*, псл. *biti*, *bojъ*, утворення від двох різновидів того самого кореня; походить від іє. **bhej(ə)- / bhoi* (ЕСУМ, т. 1, с. 186–187); *далеко*, від *дадь*, псл. *daľь* (ЕСУМ, т. 2, с. 10)) — ‘відбити м’яч далеко’ «Нехай *вживає до оборони брамки* завсігди *обох рук*, щоби міг непохибно *зхопити пивку* або *відбити її далеко*» (Копана, 1900, с. 9) і синонімічні багатокomпонентні терміни на позначення дій у момент кидання м’яча з меж поля — **вкинути пивку з межі до гри** (*вкинути*, *вкидати*, від *кидати*, псл. *kydati* (ЕСУМ, т. 2, с. 429–430); *межа*, псл. **medjā* «середина; границя» (ЕСУМ, т. 3, с. 430–431); *гра*, від *грати* (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) — ‘вкинути м’яч у гру з бічної лінії поля’ «...“судді межові” пильнують межі і пивки, коли виїде з гри,

аби знали, хто має право *півку до гри вкинути з межі...*» (Копана, 1900, с. 11) і **вкинути півку до ігрища з межі** (*ігрище*, від грати, псл. *jъgrati < *ъgrati; іє. *aig- «різко рухатися» (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) — ‘вкинути м’яч на поле з межі’ «Дальше назначить ся двох судиїв граничних, котрих повинностию є сторожити над тим, коли півка є поза грою і котрому товариству належить ся копати з кута, або від брамки, або також *вкинути до ігрища з межі півку...*» (Копана, 1900, с. 16).

Синонімічні номінації окреслюють дію, яка йменує зміну, що відбувається після перерви матчу: **змінити сторони брамки** (*змінити*, від міняти, псл. mĕnjati, mĕniti, пов’язане з mĕna «зміна», іє. *mei- «міняти» (ЕСУМ, т. 3, с. 479–480); *сторона*, псл. *storna «сторона», пов’язане чергуванням кореневих голосних з основою ster- / stъr-, іє. *ster- / stor- / str-n «розширяти, розстилати; простиратися» (ЕСУМ, т. 5, с. 428)) — ‘змінити половини поля і ворота’ «По упливі половини часу визначеного *змінить ся сторони брамки...*» (Копана, 1900, с. 7) і **виміняти брамки** (*виміняти*, від міняти, псл. mĕnjati, mĕniti, пов’язане з mĕna «зміна», іє. *mei- (ЕСУМ, т. 3, с. 479–480)) — ‘помінятися ворітьми’ «*Брамки виміняють* товариства по упливі половини часу назначеного до гри» (Копана, 1900, с. 12).

Окрему підгрупу становлять **назви порушень футбольних правил**, зокрема: **нарушити правила** (*нарушити*, від рушити, що походить від рух, псл. ruхъ (ЕСУМ, т. 5, с. 151, 149–150); *правила*, від правий — справедливий, прямий; псл. pravъ, від rĕv-vos; споріднене з лат. pro-bus «добрий, чесний» (ЕСУМ, т. 4, с. 550–551)) — ‘порушити правила гри’ «Коли хто грає похибно, *нарушивши правила 2., 5., 6., 8., 9., 10. або 16.* має бути дозволене вільне копнене товариства неприятелів на місци, где стала ся похибка» (Копана, 1900, с. 17), **носити півку** (*носити*, від нести, псл. nesti (ЕСУМ, т. 4, с. 113, 77)) — ‘носити м’яч’, **доторкати ся рукою півки** (*доторкати ся*, від торкати, псл. *tĕrkati «штовхати, ударяти» (ЕСУМ, т. 5, с. 604–605); *рука*, псл. rŏka (ЕСУМ, т. 5, с. 136–137)) — ‘торкатися м’яча руками’, **вдаряти руками півку** (*вдаряти*, від вдар, удар, утворення з префікса у- і кореня дар-, через псл. *derti, *dъrŏ і *dъrati, *derŏ зводяться до іє. *dĕr- / dŏr- / derĕ- «колоти, здирати» (ЕСУМ, т. 6, с. 18–19)) — ‘вдаряти м’яч руками’ «Ніхто з грачів не сміє *носити, вдарити*, стежити або *доторкати ся рукою півки*, крім “воротаря”, котрому є дозволено доти доки находить ся на питоміі половині ігрища задля оборони брамки, будь *руками вдаряти* або кидати *півку*, не є але єму дозволено *носити її*» (Копана, 1900, с. 14), **підставляти ноги комусь** (*під-*

ставляти, від ставити, псл. staviti (ЕСУМ, т. 5, с. 389–390); *нога*, псл. noga (ЕСУМ, т. 4, с. 108)) — ‘підставляти комусь ноги, робити підніжку’, ***вдаряти руками*** (*вдаряти*, від вдар, удар, псл. *derti, *dъгo і *dъgati, *deгo (ЕСУМ, т. 6, с. 18–19)) — ‘вдаряти когось руками’, ***тручати когось*** (*тручати*, трутити «штовхати, пхнути», псл. trotiti (ЕСУМ, т. 5, с. 661)) — ‘штовхати когось’, ***зупиняти когось руками*** (*зупиняти*, від пиняти, пинити «заважати, перешкоджати» (ЕСУМ, т. 4, с. 370–371)) — ‘зупиняти когось руками’, ***тиснути когось з неприятелів*** (*тиснути*, тискати, псл. tiskati, *tiknoti (ЕСУМ, т. 5, с. 574); *неприятель* — ворог, супротивник, від прияти — «сприяти», псл. prijati (ЕСУМ, т. 4, с. 586)) — ‘тиснути когось із суперників’ «Нікому не є дозволене підставляти комусь ноги, руками вдаряти, тручати когось, або руками зупиняти, або також тиснути когось з неприятелів» (Копана, 1900, с. 15), ***затримати неприятеля*** (*затримати*, від тримати, псл. trimati «держати» (ЕСУМ, т. 5, с. 638)) — ‘зупинити суперника’, ***підставити неприятелю нарощно ногу*** (*підставити*, від ставити, псл. staviti (ЕСУМ, т. 5, с. 389–390); *нарощно* «навмисне», від нароком, псл. narokъ «намір, призначення, назва» (ЕСУМ, т. 4, с. 44); *нога*, псл. noga (ЕСУМ, т. 4, с. 108)) — ‘підставити суперникові навмисно ногу’, ***діткнутися неправненим способом пивки в віддаленю 11 м. від мети питомої*** (*діткнутися*, від ткнути, що походить від тикати, псл. tykati, *тъknoti «колоти»; торкати, псл. *тъgkati «штовхати, ударяти» (ЕСУМ, т. 5, с. 565–566, 583, 604–605); *неправнений*, управнений, від правий — справедливий, прямий; псл. pravъ, від *prō-vos; споріднене з лат. pro-bus «добрий, чесний» (ЕСУМ, т. 4, с. 550–551); *спосіб*, псл. sъrosobъ «спосіб, допоміжний засіб» (ЕСУМ, т. 5, с. 381); *віддалення* — «далекість, далечинь; псл. dalъ» (ЕСУМ, т. 2, с. 10); *питомий* «власний, властивий; рідний», псл. rytomъ, пасивний дієприкметник від pitati «годувати» (ЕСУМ, т. 4, с. 380)) — ‘забороненим чином торкнутися м’яча на відстані 11-ти метрів від своїх воріт’ «Коли грач *затримає* когось з *неприятелів*, або коли *підставить* єму *нарощно ногу*, або також *діткне* *ся неправненим способом пивки* і в *тім в віддаленю 11 м. від мети питомої*, має роземник приказати вільне копнене...» (Копана, 1900, с. 16–17). Серед назв дій одноклубників зафіксовано найменування незлагоджених дій польових гравців і воротаря, які можуть призвести до помилок: ***перешкоджувати воротареві*** (*перешкоджувати*, перешкоджати, від шкода «матеріальні втрати, збитки», запозичене з німецької мови за посередництвом польської; двн. scado (нвн. Schade(n)), іє. *skēth- / skēth- / skōth-

«шкодити» (ЕСУМ, т. 6, с. 432–433); *воротар* «поріг під воротами», ворота, псл. *vorta, пов'язане з дієсловом *ver-ti «запирати» і іменником воґь «огорожа» (ЕСУМ, т. 1, с. 428)) — 'перешкоджати воротареві' «Коли брамка є zagrożена, боронить її з *воротарем*, однак їм не вільно єму ніколи *перешкоджувати...*» (Копана, 1900, с. 9).

Чималу підгрупу охоплюють **назви дій футбольних суддів: *сторожити над виконенням правил*** (*сторожити*, від стерегти, псл. *stergti / sterkti, пов'язане чергуванням голосних із *storžь «сторож» (ЕСУМ, т. 5, с. 428, 410–411); *виконенє*, від повнити «виконувати службу, обов'язки», що походить від повний, псл. *p^hлнь «наповнений, цілий, повний», *p(e)лє- «наповняти, набивати; заповнювати (простір)» (ЕСУМ, т. 4, с. 469–470); *правила*, від правий — справедливий, прямий; псл. pravь, від *prō-vos; споріднене з лат. pro-bus «добрий, чесний» (ЕСУМ, т. 4, с. 550–551)) — 'стежити за дотриманням правил', ***рішати во спірних справах гравців*** (*рішати*, рішити «прийти до висновку; розв'язати», псл. *otrěšiti, *orzěšiti «відв'язувати, розв'язувати», іє. *reik- /reig- «в'язати» (ЕСУМ, т. 5, с. 97–98); *спірний*, від перти «перечити», псл. *perti, рьґо «відбивати, боротися, заперечувати», іє. *per- «бити» (ЕСУМ, т. 5, с. 374; т. 4, с. 356); *справа*, від правий, псл. pravь «правильний, справедливий» (ЕСУМ, т. 5, с. 382; т. 4, с. 550–551); *грач*, від грати, псл. *jьgrati < *ьgrati; іє. *aig- «різко рухатися» (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) — 'розв'язувати спірні питання між гравцями' «До гри вибере ся роземника, котрого повинністю є звертати увагу гравців на *правила, сторожити над виконенєм* їх і *рішати во всіх спірних справах гравців*» (Копана, 1900, с. 15), ***напiмнути гравця*** (*напiмнути*, напоминати «нагадувати», від поминати, псл. romьnēti «пам'ятати», rominati «згадувати» (ЕСУМ, т. 4, с. 508–509)) — 'попередити гравця, нагадувати про дотримання правил', ***виключити з гри*** (*виключити*, виключати, від клюкати, псл. kljukati «клювати, рубати» (ЕСУМ, т. 2, с. 468); *гра*, від грати, псл. *jьgrati < *ьgrati; іє. *aig- «різко рухатися» (ЕСУМ, т. 1, с. 586–587)) — 'вилучити з гри футболіста, який повторно порушив правила', ***задержати гру*** (*задержати*, від держати, псл. *dьržati «тримати, володіти», походить з іє. *dheredh- «тримати» (ЕСУМ, т. 2, с. 39)) — 'зупинити гру, затримати її на деякий час' «Голова має право *виключити з гри* неслухняного *гравця*, котрого вже раз *напiмнув* без вислідку, або *задержати гру*, коли се визнає за добре» (Копана, 1900, с. 11), ***приказати вiльне копненє*** (*приказати* «наказати», від казати «говорити», псл. kazati (ЕСУМ, т. 2, с. 340–341); *вiльний*, від воля, псл.

volja, пов'язане чергуванням голосних з *velēti* «веліти» (ЕСУМ, т. 1, с. 423); *копнене* (копнення, однократна дія) — від *копати* «ударяти, бити, штовхати ногою», пол. *koras* «бити (ногою)», псл. *korati* «бити ногою в землю», іс. *korati* «бити» (ЕСУМ, т. 2, с. 565)) — «призначити вільний удар» «Коли грач затримає когось з неприятелів, або коли підставить ему нарешто ногу, або також діткне ся невинним способом пивки і в тім в віддаленю 11 м. від мети питомої, має роземник *приказати вільне копнене...*» (Копана, 1900, с. 16–17), *дати знак* (*дати*, псл. *dati*, *davati* (ЕСУМ, т. 2, с. 13–15); *знак*, псл. *znak*, пов'язане із *znati* (ЕСУМ, т. 2, с. 269–270)) — «подати сигнал» «Перед переведенем копнення *дасть* завжди *знак* роземник» (Копана, 1900, с. 18), *дати знак свиставкою* (*дати*, псл. *dati*, *davati* (ЕСУМ, т. 2, с. 13–15); *знак*, псл. *znak*, пов'язане із *znati* (ЕСУМ, т. 2, с. 269–270); *свиставка* «свисток», від *свистати*, псл. *svistati* (ЕСУМ, т. 5, с. 192–193)) — «подати сигнал свистком (про дії головного судді)», *дати знак хоруговою* (*дати*, псл. *dati*, *davati* (ЕСУМ, т. 2, с. 13–15); *знак*, псл. *znak*, пов'язане із *znati* (ЕСУМ, т. 2, с. 269–270); *хорувка* (від «хоругва», хоругв «прапор, прикріплене до довгого держака полотнище...», псл. **χοροϋ*, род. відм. **χοροϋγε* — не зовсім ясне; розглядалося як давнє запозичення з монгольських мов через тюркське посередництво (на що вказує початкове *х-*) (ЕСУМ, т. 6, с. 204)) — «подати сигнал прапорцем (про дії бічних суддів)» «Голова *дає* *знаки свиставкою* а оба межові судді *хорувками*» (Копана, 1900, с. 11), *зробити справозданє о пробігу гри* (*зробити*, від *робити*, псл. **orbiti* «працювати на когось» (ЕСУМ, т. 5, с. 98–99); *справозданє* (пол. *sprawozdanie* — звіт) — «усне чи письмове представлення певної діяльності; детальний опис справ, подій, ситуацій; звіт» (Ilustrowany słownik języka polskiego, 2004, s. 860); *пробіг* «перебіг», від *бігти*, псл. *běg-* / *běž-* «утікати» (ЕСУМ, т. 1, с. 191–192)) — «зробити звіт про перебіг гри» «Єго повинністю є бути безсторонним і *зробити справозданє о пробігу гри*» (Копана, 1900, с. 15). Останній термін має у складі скальковане з польської слово.

5. Висновки

У запропонованій в першому українському підручнику з футболу «Копана (Association Football)» Володимира Лаврівського термінології копаного м'яча виразно помітне домінування національного підходу до творення найменувань футбольних понять. Автор цього перекладного посібника використовував питомі загальноживані слова української

мови, надаючи їм термінного значення у сфері футболу (*ворота, дружина, опука, похибка, рука, судия, сусід, хоруговка*), творив нові прості та складені футбольні назви з ресурсів української мови (*вільне копнене, вугол [ігрища], гарцівник, голова роземників, дати знак свиставкою, друга залога, зложник, криловий, нарушити правила, середущий передовий, черговий*), вдавався до нечисленних позик з англійської мови (*Association Football, bak [нормативне написання back], halfbak [нормативне написання half-back], forward*) та з інших європейських мов (*бальон, брамка, копана, мундур, пивка, резервіст*), використовував позичені з чужих мов слова для творення гібридних аналітичних номінацій (*вибір брамки, відбивати пивку головою, границя ігрища, ления навкруги брамки, подаване пивки*). Велика кількість синонімічних питомих назв, уживаних у підручнику Володимира Лаврівського на позначення футбольних понять, свідчить про пошук найвдаліших відповідників для їх найменування українською мовою. Максимальне використання питомих ресурсів мови та мінімальне позичання чужомовних номінацій — провідна тенденція формування української термінологіки футболу, що активно творилася на початку ХХ ст. Перспектива досліджень полягає у відтворенні цілісної системи українських футбольних назв першої половини ХХ ст. у Галичині, майже невідомої широкому загалові українців.

Список використаної літератури

- Боберський, І. (1906). *Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч*. Накладом Товариства «Сокіл».
- Булик-Верхола, С. З., Наконечна, Г. В., & Теглівець, Ю. В. (2014). *Основи термінознавства*. Видавництво Львівської політехніки.
- Вісти з Запорожжя. (1910–1914). Львів.
- Етимологічний словник української мови*. (1983–2012) (Т. 1–6). Наукова думка.
- Копана (Association Football)*. (1900). (Після Осипа Кленки зладив В. Лаврівський). Зошит перший. З друкарні «Уділової».
- Лаврівський, В. (2019). *Копана (Association Football)*. Репринтне видання. Львів 1900. Арт Економі.
- Максимчук, В. В. (2018). Префіксоїди супер- і мега- як засоби оновлення футбольного лексикону: українсько-польські паралелі. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 53, 204–228. <https://doi.org/10.11649/sfps.2018.013>.
- Максимчук, В. (2020). Неозапозичення в українському футбольному інтернет-дискурсі. *Slavia Centralis*, 12 (2), 96–113. <https://doi.org/10.18690/scn.12.2.96-113.2019>.
- Можаровський, Л. С. (Сост.). (1909). *Футболь. Руководство и правила: перевод с немецкого с добавлением правил игры, принятых С.-Петербур. футбол-лигой* (1909). Типография газеты «Одесские новости».
- Панько, Т. І., Кочан, І. М., & Мацюк, Г. П. (1994). *Українське термінознавство*. Світ.
- Півторак, Г. П. (2000). Желехівка. В *Українська мова: енциклопедія* (с. 168). Видавництво «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана».

- Процик, І. (2016). «Копаний м'яч учить боронити і здобувати»: тематична класифікація української футбольної термінологіки кінця ХІХ — початку ХХ ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Серія: Проблеми української термінології*, 842, 151–157.
- Процик, І. Р. (2021а). *Футбольна лексика у формальному та неформальному дискурсах* [Автореф. дис. доктора філол. наук: 10.02.01. Волинський національний університет імені Лесі Українки].
- Процик, І. (2021b). Іван Боберський — творець української футбольної термінології в Галичині. *Українська мова*, 1, 75–90. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.01.075>.
- Процик, І. (2023). *Лексика на позначення футбольних понять у праці Івана Боберського «Забави і гри рухові. Частина ІІІ. Копаний мяч» (Львів, 1906): словник-довідник*. НТШ.
- Січові Вісти. (1912–1913). Львів.
- Словник інішомовних слів*. (2000). (Л. О. Пустовіт та ін., Уклад.). Довіра.
- Сокільський календар. (1894–1906). Львів.
- Сокільські Вісти. (1907–1911). Львів.
- Струганець, Ю. Б. (2015). Процес інішомовних запозичень у футбольній лексичі сучасної української мови. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія «Філологічна»*, 57, 116–120.
- Струганець, Ю. Б. (2016). *Семантика, структура, функціонування футбольної лексичи в українській літературній мові початку ХХІ століття* [Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01. ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника»].
- Brückner, A. (1998). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wiedza Powszechna.
- Gazeta Sportowa. (1900–1901). Lwów.
- Footballový almanach. (1905–1906). Praha.
- Ilustrowany słownik języka polskiego*. (2004). (E. Sobol, Red.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Klenka, J. (1892). “Kopaná” jednoduchá (Anglicky “Football”). In *Sborník sokolské župy Podbělohorské* (s. 84–87).
- Klenka, J. (1894). Popis hry kopaná. In *Sportovní Obzor*. Praha.
- Klenka, J. (1897). *Pravidla hry kopaný míč [foot-ball]*. Nákladem České amatérské atletické unie.
- Przewodnik Gimnastyczny. Organ Towarzystwa Gimnastycznego “Sokół” (1890–1914). Lwów.
- Sport a Hry. (1902–1910). Praha.
- Sportovní Obzor. (1894–1896). Praha.
- Sportovní Svět. (1904–1906). Praha.
- Tomaščík, V. (2014). *Pravidelné změny fotbalových pravidel vydávané IFAB a změny jejich výkladu*. Brno.

References

- Boberskyi, I. (1906). *Zabavy i hry rukhovi. Chast III. Kopanyi miach*. Nakladom Tovarystva “Sokol” [in Ukrainian].
- Brückner, A. (1998). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wiedza Powszechna.
- Bulyk-Verkhola, S. Z., Nakonechna, H. V., & Tehlivets, Yu. V. (2014). *Osnovy terminoznavstva*. Vydavnytsvo Lvivskoi politekhniki [in Ukrainian].
- Etymolohichnyi slovnyk ukraïnskoi movy*. (1983–2012) (T. 1–6). Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Footballový almanach. (1905–1906). Praha.
- Gazeta Sportowa. (1900–1901). Lwów.
- Ilustrowany słownik języka polskiego*. (2004). (E. Sobol, Red.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Klenka, J. (1892). “Kopaná” jednoduchá (Anglicky “Football”). In *Sborník sokolské župy Podbělohorské* (s. 84–87).

- Klenka, J. (1894). Popis hry kopaná. In *Sportovní Obzor*. Praha [in Chesh].
- Klenka, J. (1897). *Pravidla hry kopaný míč [foot-ball]*. Nákladem České amatérské atletické unie.
- Kopana (Association Football). (1900). (Pislia Osyra Klienty zladyv V. Lavrivskyy). Zoshyt pershyi. Z drukarni “Udilovoj” [in Ukrainian].
- Lavrivskiy, V. (2019). *Kopana (Association Football)*. Repryntne vydannia. Lviv 1900. Art Ekonomi [in Ukrainian].
- Maksymchuk, V. (2020). Neozapozychennia v ukrainskomu futbolnomu internet-dyskursi. *Slavia Centralis*, 12 (2), 96–113. <https://doi.org/10.18690/scn.12.2.96-113.2019> [in Ukrainian].
- Maksymchuk, V. V. (2018). Prefiksoidy super- i meha- yak zasoby onovlennia futbolnoho leksykonu: ukrainsko-polski paraleli. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 53, 204–228. <https://doi.org/10.11649/sfps.2018.013> [in Ukrainian].
- Mozharovskiy, L. S. (Sost.). (1909). *Futbolъ. Rukovodstvo y pravyla: perevod s nemeckovo s dobavleniem pravyl hry, pryniatykh S.-Peterb. futbol-lyhoi* (1909). Typohrafiya hazety “Odesskye novosti” [in Ukrainian].
- Panko, T. I., Kochan, I. M., & Matsiuk, H. P. (1994). *Ukrainske terminoznavstvo*. Svit [in Ukrainian].
- Pivtorak, H. P. (2000). Zhelekhivka. V *Ukrainska mova: entsyklopediia* (s. 168). Vydavnytstvo “Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana” [in Ukrainian].
- Protsyk, I. (2016). “Kopanyi miach uchyty boronyty i zdobuvaty”: tematychna klasyfikatsiia ukrainskoi futbolnoi terminoleksyka kintsia XIX — pochatku XX st. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”*: Seriya: *Problemy ukrainskoi terminologii*, 842, 151–157 [in Ukrainian].
- Protsyk, I. (2021b). Ivan Boberskyi — tvorets ukrainskoi futbolnoi terminologii v Halychyni. *Ukrainska mova*, 1, 75–90. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.01.075> [in Ukrainian].
- Protsyk, I. (2023). *Leksyka na poznachennia futbolnykh poniat u pratsi Ivana Boberskoho “Zabavy i hry rukhovi. Chast III. Kopanyi miach” (Lviv, 1906): slovnyk-dovidnyk*. NTSh [in Ukrainian].
- Protsyk, I. R. (2021a). *Futbolna leksyka u formalnomu ta neformalnomu dyskursakh* [Avtoref. dys. doktora filol. nauk: 10.02.01. Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky] [in Ukrainian].
- Przewodnik Gimnastyczny. Organ Towarzystwa Gimnastycznego “Sokół”. (1890–1914). Lwów.
- Sichovi Visty. (1912–1913). Lviv [in Ukrainian].
- Slovník inšomovnykh slov*. (2000). (L. O. Pustovit ta in., Uklad.). Dovira [in Ukrainian].
- Sokilski Visty. (1907–1911). Lviv [in Ukrainian].
- Sokilskiy kalendar. (1894–1906). Lviv.
- Sport a Hry. (1902–1910). Praha.
- Sportovní Obzor. (1894–1896). Praha.
- Sportovní Svit. (1904–1906). Praha.
- Struhanets, Yu. B. (2015). Protse inšomovnykh zapozychen u futbolnii leksytsi suchasnoi ukrainskoi movy. *Naukovi zapysky Nats. un-tu “Ostrozka akademiiá*”. Seriya “*Filolohichna*”, 57, 116–120 [in Ukrainian].
- Struhanets, Yu. B. (2016). *Semantyka, struktura, funkcionuvannia futbolnoi leksyky v ukrainskii literaturnii movi pochatku XXI stolittia* [Avtoref. dys. kand. filol. nauk: 10.02.01, DVNZ “Prykarpatskyi natsionalnyi universytet im. Vasylia Stefanyka”] [in Ukrainian].
- Tomašík, V. (2014). *Pravidelné změny fotbalových pravidel vydávané IFAB a změny jejich výkladu*. Brno. Visty z Zaporozha. (1910–1914). Lviv [in Ukrainian].

Матеріал надійшов 03.07.2024

УДК 811.161.2-26'373'06"23
DOI: 10.18523/lcmp2522-9281.2024.10.99-117

Василь Старко

Український католицький університет
Львів, Україна
vstarko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2530-2107>

Vasyl Starko

Ukrainian Catholic University
Lviv, Ukraine
vstarko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2530-2107>

ПРОБЛЕМНІ ВИПАДКИ ТВОРЕННЯ ФЕМІНІТИВІВ У КОРПУСІ Й СЛОВНИКУ

Abstract

PROBLEMATIC CASES OF FORMING PERSONAL FEMININE NOUNS IN UKRAINIAN CORPORA AND DICTIONARIES

Background. *Feminine personal nouns in Ukrainian have increased in frequency at a high rate over the past years. This highly dynamic expansion has created difficulties with some designations.*

Contribution to the research field. *The findings show that a combination of language panel results and analyses of corpus data yields otherwise unattainable insights into the highly dynamic lexicon group and should be used by lexicographers and researchers concerned with such. More specifically, the author establishes which problematic cases with feminine terms have been resolved since 2022 and which remain in status nascendi.*

Purpose. *The purpose of the study is to compare survey and corpus data and show how they can be applied to resolving problematic cases of feminine noun derivation in Ukrainian.*

Methods. *Corpus analysis, involving both quantitative and qualitative aspects, is used to study textual data, and the comparative method is applied to compare survey and corpus results. Morphemic and derivational analysis are involved in the treatment of personal feminine nouns.*

Results. *The author has analyzed 30 problematic cases of feminine derivation and found converging survey and corpus data from 2021–2022 suggesting that 14 feminine terms previously thought to be problematic have become established as primary nominations. In the other cases considered here in detail, the results are mixed, with several variants vying for supremacy and corpus data either being insufficient or contradicting survey results.*

Discussion. *Feminine personal nouns are a highly dynamic lexical group in Ukrainian, marked by speakers' experimentation and competition among variant forms. It has experienced fast, steady if somewhat disorderly, expansion since (and partly due to) the Revolution of Dignity. Still, it has undergone partial structuring over the past years, as this study shows. Several productive derivational models have become established, and compound feminine nouns are shown to play an important role as a safe choice in complicated cases. Corpus data has proven to be an indispensable complement to survey results in obtaining an accurate picture of the lexical group under study. Lexicographic coverage of Ukrainian feminine terms has improved over the past five years, but more corpus-based work needs to be done in this area. Lexicographers and linguists are advised to combine survey and corpus data in their studies.*

Keywords: feminine personal noun, feminine term, feminine derivative, derivation, derivational variants, Ukrainian, corpus, language survey, lexicography, dictionary.

У статті на матеріалі вибраних словників і корпусів розглянуто низку випадків, коли творення фемінітивів спричинює труднощі. Порівняно результати опитування й корпусного аналізу. Виявлено ті фемінітиви, щодо яких зафіксовано збіжність даних, і вказано на досі не розв'язані випадки конкуренції. Сформульовано висновок про доцільність поєднання цих шляхів отримання даних у дослідженнях і лексикографічному описі динамічних ділянок лексики.

Ключові слова: фемінітив, жіноча назва, словотвір, словотвірні варіанти, українська мова, корпус, мовне опитування, лексикографія, словник.

1. Вступ

Проблема фемінітивів, як і потреба в них, не нова. Ще в праці 1928 року М. Сулима підкреслював, що, на відміну від російської мови, українська прагне до осібного називання чоловіків і жінок за професією, званням, посадою тощо. Водночас чоловічі назви мають і ширше значення, позначаючи людей без огляду на стать (*на посаді лаборанта*), тоді як фемінітиви стосуються лише жінок (Сулима, 1928). У 1936 році західноукраїнський мовознавець Є. Грицак на основі аналізу публіцистики й живої мови 1920-х років подав короткий огляд нових на той час фемінітивів, відзначив активний розвиток цієї номінативної групи й вказав на складнощі процесу, релевантні й сьогодні. Автор підкреслював «виразну тенденцію» творити фемінітиви, пов'язуючи її з «великою й активною ролею сучасного жіноцтва (в часі війни й по війні)» (Грицак, 1936, с. 11). Не оминув дослідник увагою і проблем: через різноманітність можливих суфіксів для творення жіночих назв з'явилися множинні паралельні назви й деякі мовці губилися або ж вдавалися до запозичень з інших мов. Дослідник обґрунтував перевагу одних форм над іншими, приміром, *членка* й *посолка* над *членкиня* й *послиця*.

У сучасному українському мовознавстві фемінітиви стали популярним об'єктом вивчення. Знаковим став 2019 рік, коли опубліковано досі найзначніші, багатоаспектні дослідження (Брус, 2019; Архангельська, 2019). У багатьох наукових працях, яких тут не перелічити, відзначено активне творення паралельних словотвірних варіантів, що спричинює складнощі у виборі, конкуренцію в текстах і проблеми з лексикографічним описом (Архангельська, 2022). Водночас досліджень, ґрунтованих на корпусних даних, поки що небагато (Сірук & Держанський, 2021; ВЖН).

Того ж 2019 року вийшов новий «Український правопис», де вперше з'явився окремий пункт про фемінітиви (Український правопис, 2019, с. 39–40). Цілком можливо, це стало реакцією на хвилю закликів (від 2018 р.) до Української національної комісії з питань правопису внормувати фемінітиви. Пункт про назви жінок сформульовано максимально «безпроблемно». Він явно невичерпний, однак спричинився до цілого спектра інтерпретацій і бурхливого обговорення в суспільстві. Річ у тім, що без відповіді залишилися саме ті питання, які найбільше цікавлять користувачів: за якими моделями краще утворювати фемінітиви в конкретних випадках? І як їх вживати?

У публічних дискусіях про назви жінок градус напруги зріс, зокрема, через упереджений підхід деяких критично налаштованих коментаторів, які для своїх дописів добирають тільки або переважно проблемні випадки творення фемінітивів, наводять окремі невдалі, неоднозначні однослівні назви жінок, ігноруючи при цьому тисячі вдалих і однозначних. На цих обмежених прикладах вони будують свою аргументацію або закликають читачів самостійно зробити висновки й висловити свою позицію. Позірно зберігаючи нейтралітет, такі автори намагаються маніпулювати суспільною думкою, схилиючи її відкинути тенденцію до творення нових жіночих назв в українській мові. Таким спробам варто протиставити виважений, системний підхід, ґрунтований на аналізі широкого мовного матеріалу.

У 2021 році на вебсайті Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ з'явилася замітка, яку можна вважати за офіційну позицію (Інститут мовознавства, 2021). Хоча відповідей на найпекучіші запитання вона не дає, відкладаючи їх на майбутнє, вміщені тези цілком слушні: нові фемінітиви поширюються насамперед у ЗМІ й соцмережах; причина такої тенденції — більша залученість жінок до суспільного життя; у суспільстві виявився широкий спектр поглядів на нові фемінітиви; їх вживання проходить соціальну апробацію, що потребує часу; вживання фемінітивів щодо конкретних осіб переважно однозначне, тоді як у ширшому значенні (назви посад, професій тощо) доцільніше застосовувати одну форму, якою традиційно є маскулінітив.

За нашими спостереженнями, протягом останнього десятиліття у вживанні українських фемінітивів відбулися значні зрушення, які донедавна залишалися, здається, непоміченими в українському мовознавстві і які заслуговують на висвітлення й рефлексію. Упродовж 2022–2024 рр. шліфування й відбір засобів у ділянці жіночих назв не припинялися; в окремих випадках слововжиток усталився, даючи змогу відповісти на деякі за давнені запитання.

2. Теоретико-методологічне підґрунтя

Рамки статті не дають змоги подати розгорнутий аналіз лексикографічного опису українських фемінітивів. Зацікавленого читача відсилаємо до праць (Архангельська, 2019, 2022; Брус, 2019), а тут обмежимося характеристикою важливих для нашого дослідження аспектів кількох більших словників, сфокусованих на цій лексиці. У «Вебсловнику жіночих

назв» (ВЖН), опублікованому на початку 2022 р., подано докладну інформацію про 2 тисячі фемінітивів з акцентом на новітні утвори. Укладачка застосувала дескриптивний підхід і водночас доповнила його інформацією і рекомендаціями щодо вибору з-поміж словотвірних варіантів. Реєстр ВЖН не охоплює етнонімів, катойконімів, назв за спорідненістю й зменшено-пестливих форм. Порівняльний аналіз показав, що понад третини гасел ВЖН немає в інших доступних на той час словниках (Synchak & Starko 2022). Загалом ця лексика — і недавно посталі назви, і давніше утворені фемінітиви — охоплена в загальнономовних словниках зі значними прогалинами. З іншого боку, аналіз найсвіжіших корпусних даних показує, що від часу публікації ВЖН деякі словотвірні варіанти закріпилися, а інші — остаточно втратили свої позиції, тож словник уже потребує перегляду й реструктурування. Наприклад, за даними великого українського вебкорпусу ukTenTen22 із трьох зафіксованих словотвірних варіантів *краєзнавиця*, *краєзнавчиня* й *краєзнавка* безперечним лідером є перший (майже 600 вживань), тоді як два інші разом зафіксовані менше ніж 20 разів. Тож у наступному, вже анонсованому виданні ВЖН доречно буде зберегти гасло *краєзнавиця*, а два інші варіанти або вилучити, або згадати в примітці. Якщо частоти (й умови вживання) двох варіантів у корпусі на сьогодні приблизно однакові (як у випадку з *фотографка* й *фотографиня*, які мають приблизно по півтори тисячі фіксацій у корпусі ukTenTen22), їх варто поки що залишити в повноцінних окремих статтях, зберігаючи можливість повторного перегляду в майбутньому. Виструнчення реєстру на основі найновіших корпусних даних дає змогу описати фемінітиви точніше й коректніше структурувати інформацію в словнику загалом.

Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ) — це загальнономовний словник словозміни, який постійно й регулярно поповнюється новими словами, взятими з текстів, переважно з корпусу ГРАК. ВЕСУМ призначений для автоматичного опрацювання української мови й втілює дескриптивний підхід, якомога ширше охоплюючи реально вживані одиниці. Реєстр ВЕСУМа наразі містить понад 425 тисяч слів і фіксує понад 7 тисяч фемінітивів, що трапляються переважно в сучасних текстах. Серед них форми з суфіксом *-к(а)* становлять 60 % всіх одиниць, із суфіксом *-иц(я)* — 30 %, а решта припадає на менш продуктивні суфікси *-ин(я)* (405 одиниць), *-их(а)*, *-иш(а)*, *-ес(а)*, *-ис(а)*. Юкстапозити у ВЕСУМі не наведено, однак у тексті їх розпізнає додатковий

динамічний модуль за умови, що він знаходить кожен частину в словнику. В такий спосіб під час автоматичного аналізу тексту всі правильно написані одно- й двочленні назви жінок розпізнаються й морфологічно тегуються: або на основі ВЕСУМа, або внаслідок роботи динамічного модуля. Попри таке широке охоплення жіночих назв деякі новітні утвори наразі залишаються поза цим практично зорієнтованим словником. Не містить він і деяких застарілих назв та фемінітивів-діалектизмів. З іншого боку, деякі новітні назви жінок із реєстру ВЕСУМу мають порівняно низьку частотність і, вступаючи в конкуренцію з іншими варіантами, за короткий час можуть вийти з ужитку. Ще ряд жіночих назв утворені хибно: вони належать до списку покручів і внесені в реєстр словника спеціально для того, щоб їх розпізнавати й виправляти в текстах.

«Історичний словник фемінітивів XI–XXI ст.» (ІСФ), опублікований як другий том праці М. Брус (2019), охоплює період від XI до XXI ст. і містить статті із близько 8 тисячами жіночих назв. Шкода, що така фундаментальна праця важкодоступна навіть для зацікавлених фахівців, адже вона описує українські фемінітиви в діахронному зрізі та з залученням різнопланового (словникового й текстового) матеріалу. Наш аналіз показує, однак, що в цьому словнику бракує низки новітніх назв жінок. Наприклад, суцільна вибірка гасел із реєстру ВЖН від початку абетки до аз засвідчила брак у словнику М. Брус таких слів: *авіаторка, автобіографка, автодизайнерка, автодилерка, автоінструкторка, автостоперка, автостопниця, аграрійка, аграрниця, агрессорка, адвокатка, адвокатеса, адептка, адміралка, адораторка, азартниця*. Вибірка із такого самого проміжку зі словника ВЕСУМ виявила такі додаткові прогалини (цих слів немає і у ВЖН): *аболіціоністка, абортниця, абсолювентка, аб'юзерка* (сленгізм), *авангардистка, августинка, августіанка, авіаконструкторка, авіапасажи́рка, автентистка, автогонниця, автозаправниця, автоінспекторка, автолюбительниця, автомототуристка, автономістка, автоперегонниця, авторитетка* (розмовне), *автохтонка, агностичка, адамітка, адиктологиня, ад'юнкт-професорка, аеронавтка, азійка, азовка*. В ІСФ бракує також деяких проблемних лексичних груп, які цікавлять нас у цій розвідці, приміром, жіночих корелятивів до маскулінітива *посол*.

Підсумовуючи цей короткий огляд, можна з певністю твердити, що хоча лексикографічне охоплення українських фемінітивів як динамічної ділянки й не може претендувати на повноту, на сьогодні воно містить

прогалини, які варто заповнювати, спираючись на широкі масиви текстових даних, насамперед великі корпуси. Електронний, онлайнвий формат словника з постійним оновленням і уточненням даних є оптимальним для опису таких груп лексики.

Що стосується фронтальних корпусних досліджень українських фемінітивів, то раніше опублікований аналіз даних корпусу ГРАК (версія 14) засвідчив домінування однослівних фемінітивів, серед яких трійка лідерів має такий вигляд (фіналь, абсолютна частота, відносна частота):

- ка — 2,2 млн вживань (3175 на млн);
- иня — 335 тис. вживань (500 на млн);
- иця — 215 тис. вживань (320 на млн).

Ці способи творення фемінітивів високопродуктивні, тоді як три інші розглянуті суфікси (-их-, -ис-/-ес-, -ша) значно менш частотні — ГРАК-14 фіксує сумарно 83 тисячі вживань таких форм (Synchak & Starko, 2022). Корпусні дані засвідчують використання також двокомпонентної моделі творення фемінітивів, яка не представлена у словниках. Найчастіше трапляються юкстапозити з компонентом *жінка-*, *дівчина-* та іншими основами, а також двочленна сполука з *пані*. За частотою двокомпонентна модель значно поступається однослівним фемінітивам, однак за потреби стає важливим інструментом номінації.

Найширше на сьогодні дослідження українських фемінітивів на основі корпусних даних представлено в роботі (Starko & Synchak, 2023). Спираючись на публіцистичні тексти в корпусі ГРАК (версія 16) і охоплюючи період 2000–2022 рр., автори показують, що від початку 2000-х до 2015 р. відносна частота вживання понад 700 жіночих назв за фахом коливалася переважно в проміжку 200–300 фіксацій на млн, а потім постійно зростала, щороку в середньому на 10–11 %, впевнено перевищивши рівень 400 на млн 2022 року (рис. 1).

Стале, і навіть стрімке, зростання засвідчено і в плані лексичного розмаїття таких назв: до 2015 р. в дослідженому підкорпусі зафіксовано стабільне вживання 100–200 різних фемінітивів, а далі їх кількість зростала на 12–22 % щороку й внаслідок 128-відсоткового стрибка пододала позначку в 500 назв 2022 року.

Автори проаналізували й динаміку окремих позначень, наприклад, форму *президентка* майже не вживали до 2016 р., а за шість років, після стрімкого злету, її відносна частота сягнула 18 разів на млн. Прикметно, що перемикання з чоловічої на жіночу форму — це наслідок вибору

мовців, а не популярності жінок на відповідній посаді (див. розгляд прикладів із Далєю Грибаускайте й Олександрою Коваль). Переважну більшість зафіксованих у корпусі фемінітивів вжито як нейтральні позначення, без відтінку розмовності чи негативних конотацій. Наприклад, у корпусних даних лише за 2022 р. форму *міністерка* зафіксовано понад 12 тисяч разів як стандартне позначення жінки на посаді міністра.

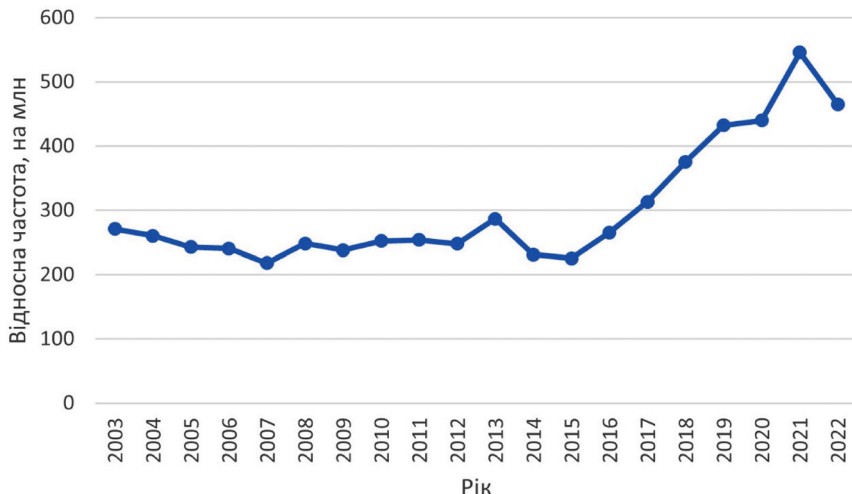

Рис. 1. Відносна частота жіночих назв за професією в публіцистичному підкорпусі ГРАК-16

Зауважено також активацію продуктивних словотвірних моделей *-знавець* → *-знавиця* та *-лог* → *-логиня* й замалим не експоненційне зростання частоти утворених за ними фемінітивів, які вживають як нейтральні позначення жінок у професійній сфері. Аналіз корпусних даних виявив понад 2 тисячі нових фемінітивів, не зафіксованих у ВЖН і ВЕСУМі, а також випадки конкуренції словотвірних варіантів. Ці форми мають стати предметом уважнішого вивчення й лексикографічного опрацювання.

З'ясувавши, що вживання окремих фемінітивів та їх груп зазнало різких змін у приблизно той самий період, автори дослідження доходять висновку: поруч із дією низки постійних чинників, як-от зростання ролі жінок у різних сферах суспільного життя та їх медійне висвітлення, потужним поштовхом до змін і ширшого вживання фемінітивів стала Революція гідності.

Мета нашого дослідження полягає в докладному аналізі вибраних випадків творення паралельних жіночих форм, що спричинюють труднощі для мовців, шляхом порівняння даних опитування та аналізу корпусних даних. Ідеться про те, щоб з'ясувати, наскільки вказані типи даних корелюють між собою і чи дають вони підстави стверджувати про закріплення певних словотвірних варіантів з-поміж конкурентних форм. На основі отриманих результатів прагнемо сформулювати рекомендації щодо лексикографічного опису новітніх фемінітивів і ширше — динамічних ділянок мови.

Основним методом дослідження виступає корпусний метод, що охоплює кількісний і якісний аналіз мовного матеріалу. Його доповнює порівняльний метод, застосований для з'ясування кореляції даних опитування й корпусу, а також морфемний і словотвірний аналіз.

3. Матеріал дослідження

За матеріал дослідження взято дані опитування носіїв української мови щодо 30 гнізд фемінітивів, сформованих навколо відповідних чоловічих номінацій, які наведені в онлайнному «Вебсловнику жіночих назв» (ВЖН), а також фіксації цих форм у двох корпусах української мови (ukTenTen22; Ukrainian Trends). Аналіз сфокусовано насамперед на конкуренції варіантів та усталенні їх у вжитку.

4. Фемінітиви в опитуваннях і корпусах

Як зазначено раніше, нас цікавить кореляція між даними опитування й результатами корпусного дослідження фемінітивів, які становлять труднощі для мовців. Опитування щодо творення фемінітивів в українській мові проводили неодноразово, див., наприклад, (Архангельська, 2014, 2019; Кузьменко, 2018). Щодо оприлюднених у цих працях результатів виникають, однак, певні застереження, зокрема через певну застарілість, адже за 10 чи навіть 5–6 років можуть відбутися суттєві зміни і в самій ділянці лексики, і в ставленні мовної спільноти. Втім, цікавим видається прогностичний висновок на основі частотності серед відповідей респондентів 2018 р.: до відповідних чоловічих назв в українській мові можуть закріпитися, зокрема, такі жіночі кореляти, як *видавчиня*, *водійка*, *докторка*, *науковиця*, *малярка*, *мисткиня*, *міністерка*, *охоронниця*, *посолка*, *філологиня*, *фотографиня*, *ювелірка* (Кузьменко, 2018, с. 135).

За матеріал для порівняння візьмемо результати свіжішого опитування. Наприкінці 2021 р. О. Синчак, укладаючи «Вебсловник жіночих назв української мови», застосувала метод експертного опитування і вмістила його результати у відповідних словникових статтях (Синчак, 2023). Наскільки нам відомо, це було зроблено вперше в українській лексикографічній практиці.

Потреба застосувати метод опитування під час укладання ВЖН виникла через неусталеність вживання деяких фемінітивів і множинність номінацій із тим самим значенням. Загалом метод експертного опитування застосовують у словникарстві щодо суперечливих питань слововжитку (чи окремих аспектів, як-от наголошування) і вміщують результати в примітках до статей, супроводжуючи їх висновками на основі аналізу корпусних даних і коментарями самих укладачів словника. Інколи проводять порівняння з ранішими опитуваннями з того самого питання й показують динаміку зміни ставлення мовців. В ідеалі користувач словника отримує цілісну картину, сформовану даними з різних джерел, яку далі поєднує з власною рефлексією над мовою й робить свої висновки щодо конкретного випадку слововжитку. Такі примітки в словникових статтях мають описовно-рекомендаційний характер і покликані насамперед поінформувати, а не вкоригувати.

Опитування для ВЖН стосується лише проблемних випадків: де зафіксовано кілька по-різному утворених фемінітивів, складно утворити жіночу форму чи немає одного беззаперечного жіночого варіанта. Такий підхід цілком виправданий, адже предметом дослідження є неусталена ділянка мови, в якій мовна спільнота шукає оптимальних номінативних засобів. Опитування, звісно, має свої обмеження. Його можна було б провести масовіше (залучивши більше, ніж 33 респонденти), збалансованіше (зокрема з дотриманням однакової пропорції чоловіків і жінок), вваженіше (скажімо, вибір між *фехтувальниця* й *фехтарка* не є проблемним) й охопити ширший мовний матеріал. А проте отримані результати виявилися достатньо інформативними й становлять унікальний зріз мовної свідомості не будь-яких, а освічених мовців, які тривалий час працюють із мовою і рефлексують над нею.

Результати цього опитування можна переглянути онлайн у формі 30 діаграм, вміщених у словникових статтях. Щоб побачити всі варіанти зафіксованих жіночих назв із супровідною інформацією, потрібно на словниковому порталі r2u.org.ua зі спадного списку вибрати «Вебслов-

ник жіночих назв» і ввести в пошуковий рядок відповідний маскулінітив: *академік, аналітик, байдаркар, генерал, генетик, єпископ, інформатик, історик, коваль, критик, математик, медик, міністр, ортопед, посол, прозаїк, промовописник, рекламувальник, рідномовець, спортсвець, статистик, теоретик, трагік, фехтувальник, фізик, фільмознавець, фізіатр, хімік, член, ювелір*.

Чим цінне такого роду експертне опитування? Інколи слово годі знайти в текстах, тоді мовна свідомість групи освічених носіїв мови (в деяких випадках — фахівців у галузі) стає просто незамінним джерелом інформації. Неформально подібні опитування проводили, за нашими даними, й укладачі інших українських словників, однак результати вводили в словникові статті без відповідного паспортування. Загалом за умови виваженого, збалансованого й задокументованого підходу такому способу колективного свідомого заповнення лексичних прогалин варто віддавати перевагу перед одноосібним, суб'єктивним чи малоусвідомленим творенням нових слів.

У ВЖН дані респондентів чітко задокументовано й подано окремо від інформації з інших джерел. У деяких випадках текстових засвідчень фемінітива (наприклад, *костюмологиня*) досі бракує навіть у великих сучасних корпусах, хоча він утворений за продуктивною моделлю. Власне, один із найцікавіших висновків опитування такий, що суфікс *-ин(я)* відіграє роль «кризового» засобу, тобто мовці вдаються до нього в складних випадках, коли інші суфікси не спрацьовують (Синчак, 2023, с. 469). Натомість інші жіночі форми, що їх на запит утворили респонденти (*перкусистка, рідномовиця*), тепер можна знайти в текстах. Деякі з цих текстів, як виявляється, створено до проведення опитування, що унеможливило висновок *post hoc ergo propter hoc*.

Якою мірою результати опитування відповідають текстовим даним? Для відповіді на це запитання скористаємося вебкорпусом українських текстів ukTenTen22 обсягом 7,5 млрд слів, в якому вміщено дані, зібрані 2014, 2020 і 2022 рр. з онлайн-джерел. Найпізніше оновлення корпусу охоплює тексти за 2021 р. і частково за 2022 р., тому його дані й результати опитування у ВЖН можна вважати фактично одночасними мовними зрізами. Отже, ці два джерела інформації надаються до порівняння. Завважимо, що створити підкорпус, який би завершувався 2021 р., у корпусі ukTenTen22 неможливо. Аналізуючи корпусні дані, ми не враховували «метамовних вживань» — контекстів, у яких мовці обгово-

рюють фемінітиви, а не вживають їх у потоці мовлення на позначення жінок.

Загалом можливі три типи випадків: цілковитий збіг (найрейтинговіший варіант жіночої назви серед експертів відповідає найчастотнішому варіанту в корпусі), частковий збіг (найчастотніший у корпусі варіант посів друге/високе місце в опитуванні), розходження (думки експертів суперечать даним корпусу). Провівши аналіз і порівняння даних, до першого типу, коли переважна форма чітко простежується і в опитуванні, і в корпусі, ми зараховуємо такі випадки: *аналітик* → *аналітикиня*, *генетик* → *генетикиня*, *критик* → *критикиня*, *медик* → *медикиня*, *міністр* → *міністерка*, *прозаїк* → *прозаїкиня*, *теоретик* → *теоретикиня*, *фехтувальник* → *фехтувальниціня*, *член* → *членкиня*. Наведені фемінітиви найчастотніші в корпусі й посідають перше місце в опитуванні, в обох випадках — зі значним відривом. Наприклад, *членкиня* має понад 18 тисяч фіксацій у корпусі й 79 % голосів експертів, а на другому місці варіант *членка* — 516 і 21 %, відповідно; *міністерка* — майже 13 тисяч фіксацій і 78 % в опитуванні, на другому місці в корпусі — *пані міністр* (близько тисячі вживань). Аналогічна ситуація з *аналітикинею*: майже 1300 знайдень у корпусі (інші форми сукупно мають менше ніж 15 фіксацій) і 80 % голосів респондентів. Сюди ж можна зарахувати й випадки зі значно нижчою частотою в корпусі, які, однак, узгоджуються з відповідями респондентів: *фтизіатр* → *фтизіатриня* (лише 10 фіксацій, а інших майже немає). У деяких випадках і респонденти, і корпус засвідчують досить сильні позиції другої номінації, що може мати відтінок розмовності чи зневажливості (*медичка*, *критикеса*). Отже, коли жіноча форма набирає 70 і більше відсотків голосів респондентів (у цьому опитуванні; в інших ситуація може відрізнятись), а за частотністю в корпусі значно переважає інші конкурентні номінації, можна очікувати її усталення й домінування. У таких випадках фіксуємо збіжність даних, отриманих незалежними каналами.

Інші випадки творення фемінітивів не такі однозначні. Однак перш ніж приглянутися до них ближче, варто схарактеризувати роль двочленних жіночих назв. Двокомпонентна модель творення фемінітивів — насамперед юкстапозит із *жінка-*, але також сполука з *пані*, надто у звертаннях, — виконує роль «рятівного круга» фемінізації. Мовці вдаються до неї в складних чи сумнівних випадках або ж коли жодна з однослівних жіночих назв не сягає умовного «порога прийнятності» в мовній спільно-

ті. Наприклад, *жінка-коваль* має 19 фіксацій у корпусі, тоді як *ковалиня* 1, *ковалька* 4, а *ковальчина* 8, хоча в опитуванні остання форма набрала 51 %. Використання двокомпонентної моделі може свідчити й про перехідний статус жіночої номінації, адже коли поширюється й усталюється однослівний фемінітив, потреба у двослівній номінації поступово мінімується чи цілковито відпадає. Це явище виразно засвідчують корпусні дані, а от в опитуванні для ВЖН двокомпонентна модель була представлена слабо, й про причини можна лише здогадуватися.

Суперечність між перевагами респондентів і корпусними даними фіксуємо щодо жіночих корелятивів до маскулінітива *генерал*. Номінація *жінка-генерал* дістала 19 % голосів експертів, а *генералка* — 72 %, хоча в корпусі перша в чотири рази частотніша за другу (183 й 47 вживань, відповідно), і ще 30 разів зафіксовано двослівну сполуку *пані генерал*. Тут цікаво також зазначити, що наявність у слова *генералка* інших значень ('генеральне прибирання', 'генеральне доручення', 'генеральна репетиція' — вони властиві розмовному мовленню й мають навіть вищу частоту в корпусі) не стає на заваді вживанню його у військовому значенні в нейтральних контекстах. Можна припустити, що через кілька років вказані співвідношення між одно- й двослівними варіантами вже будуть виразно інакші, якщо спрацює загальна тенденція вкорінення однослівних номінацій. Корпусні дані прямо суперечать результатам опитування й щодо жіночих форм від слова *єпископ* (у дужках подано абсолютну частоту в корпусі й відсоток голосів в опитуванні): *жінка-єпископ* (101, 12 %), *єпископка* (26, 33 %), *єпископиня* (13, 55 %). Щодо таких випадків можна зробити висновок, що в узусі поки що переважає консервативна двочленна номінація, тоді як респонденти вже зробили наступний крок відповідно до переважної тенденції виробляти однослівні назви.

Якщо в розмовному мовленні побутує конотована жіноча форма на *-ка* в значенні 'вчителька відповідного предмета', то для нейтральної номінації мовці вживають її рідко, а натомість частіше вдаються до суфікса *-ин(я)*, як-от *історикиня*, *математикиня*, *фізикиня*, *хімікиня*. Тут спостерігаємо однозначну конвергенцію даних корпусу й опитування, особливо яскраво виражену щодо першого прикладу — майже 2 тисячі вживань і 85 % голосів експертів. Конкуренцію цим дериватам намагаються скласти юкстапозити з *жінка-*, однак зазвичай поступаються їм за частотою в корпусі (*жінка-історик*, *жінка-математик*, *жінка-фізик*). А втім, *жінка-хімік* майже дорівнялася до *хімікиня*, а *жінка-інформатик* дещо

випереджає форму *інформатикиня*, хоча обидві ці форми мають низьку частоту, тож висновок непевний. Респонденти якщо й подавали такі юкстапозити, то рідко. Отже, в цій групі назв спостерігаємо прагнення мовців дистанціюватися від закріпленого розмовного значення за допомогою іншого суфікса чи двокомпонентної моделі словотворення.

Проблеми з номінацією осіб, що працюють у галузі статистики, починаються ще до того, як справа доходить до фемінітивів. Річ у тім, що таку особу чоловічої статі можна назвати *статист* чи *статистик*. Перше слово позначає також і актора, що грає роль без слів, тож фахівці зі статистики воліють називатися *статистиками*. Жіночі форми можна утворювати від обох основ, й опитування зафіксувало аж сім варіантів, серед яких переважає *статистикиня* (39 %). Однак у корпусі ми не знайшли жодних одно- чи двослівних позначень, крім кільканадцяти фіксацій слова *статистка* (яке, до речі, поступається цій самій формі на позначення виконавиці ролі без слів). Корпусних даних тут поки що бракує, однак шанси закріпитися в ролі однослівної номінації має наразі форма *статистка*.

Складнощі виникають і з фемінітивами від слова *академік*. Учасники опитування навели шість однослівних варіантів, серед яких перше місце посіла *академкиня* (41 %). Однак у корпусі з-поміж однослівних номінацій ця форма лише на другому місці: *академікиня* — 22 фіксації, *академкиня* — 13, *академкиня* — 9. Корпусні дані засвідчують спорадичне вживання ще двох однослівних назв (*академкиня* й *академічка*), однак всі такі форми разом поступаються юкстапозиту *жінка-академік* (78 вживань у корпусі), який не фігурує в результатах опитування. Звідси можна зробити обережний висновок, що однослівна модель творення в цьому випадку (ще) не дала форми з чітким домінуванням; наразі на цю роль найбільше шансів має *академікиня*. Поки усталення однослівних номінацій триває, мовці вдаються до «рятівної» й «безпечної» двокомпонентної моделі, найчастіше вживаючи номінацію *жінка-академік*.

В якихось випадках узус може відставати від уподобань уважних рідномовців. Наприклад, учасники опитування віддали перевагу фемінітиву *байдарниця* (58 %), тоді як у корпусі він трапляється вкрай рідко (три фіксації), а *байдаркарка* (27 %) взагалі не зафіксована. Натомість домінує скалькована з російської форма *байдарочниця* (279 вживань). Ця ситуація з жіночими формами відзеркалює вживання відповідних маскулінітивів: на форму *байдарочник* припадає 98 % усіх чоловічих номінацій, на

байдарочниця — 96 % усіх жіночих. Тож спостерігаємо тут вияв мовної інерції: мовна спільнота ще не позбулася форм (насамперед чоловічих і, як наслідок, утворених від них жіночих), що їх експерти слушно вважають за невиправдано скальковані. Повторний аналіз через кілька років може показати, чи змінюється ситуація.

Роль такого повторного зрізу можна продемонструвати на прикладі жіночих відповідників до слова *посол*. Для аналізу динаміки в цій групі ми додатково залучили дані з Ukrainian Trends — моніторингового корпусу, який регулярно, двічі на тиждень, наповнюється текстами переважно з онлайн-ЗМІ. Період охоплення починається приблизно з середини 2022 р.; наразі корпус містить 640 млн слів. На рис. 2 наведено порівняння пропорційних відношень проаналізованих номінацій на позначення жінок-послів у трьох джерелах: опитування, корпусу Ukrainian Web 2022 (позначеного як «Корпус 2014–2022») та корпусу Ukrainian Trends («Корпус 2022–2024»).

Результати опитування

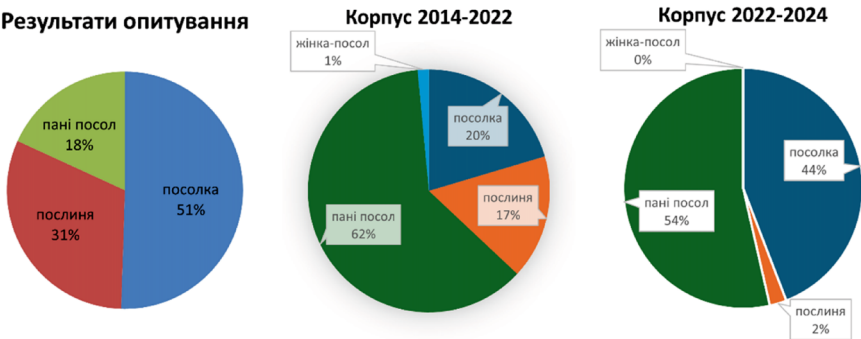

Рис. 2. Пропорційні відношення між частотою жіночих форм до слова *посол*

Як бачимо, серед однослівних номінацій усюди переважає *посолка*. Водночас зазначаємо, що за останні два роки ця форма суттєво зміцнила свої позиції. Усупереч даним опитування, обидва корпуси засвідчують словосполучку *пані посол* як найчастотнішу номінацію. Порівняння даних корпусів показує, що останнім часом її відрив від *посолка* значно скоротився. Завважмо, що певну роль у цьому може відігравати й зміна текстової бази: корпуси мають різне наповнення, хоч обидва охоплюють українськомовні онлайн-джерела. Що стосується абсолютних показників, то за 2022–2024 рр. зафіксовано 1456 вживань сполучки *пані посол* і 1200

вживань форми *посолка*. Якщо виявлена тенденція збережеться, можна очікувати, що ці дві назви найближчим часом домінуватимуть, майже витіснивши конкуренток.

Ще один, хоч і менш яскравий, випадок суперечності маємо зі словами на позначення жінки, що створює рекламу: респонденти однозначну перевагу віддали формі *рекламувальниця*, однак у корпусі її не зафіксовано взагалі, а натомість дві інші форми — *рекламниця* й *рекламістка* — мають небагато вживань (по 20 із лишком). Подібна ситуація і з жінками в ювелірній справі: респонденти впевнено вказали на форму *ювелірниця* (73 %), якої у корпусі не знайшлося. Натомість у корпусних текстах зафіксовано нечасте вживання форми *ювелірка* (кільканадцять траплянь), якої опитані експерти остерігалися (лише 18 %), вочевидь намагаючись уникнути плутанини з розмовними значеннями цього слова ‘ювелірні прикраси’ та ‘ювелірний магазин’. Натомість в іншому опитуванні (Кузьменко, 2018) цей фемінітив виявився лідером. У цих двох випадках наявних текстових даних недостатньо для певних висновків, хоча можна говорити про два-три фемінітиви, що претендують на заповнення ніші.

Інколи навіть 7,5-мільярдний корпус разом з іншими, меншими корпусами містять недостатньо інформації, й тоді результати опитування виявляються безальтернативним джерелом даних про переваги мовців. Наприклад, *ортопедка* (68 %), *фільмознавиця* (60 %) — коректно утворені жіночі форми, які майже не трапляються в декількох перевірених корпусах. Неясна ситуація з жіночими формами від рідковживаного слова *промовописець*, адже корпус їх не фіксує, а думки респондентів розбігаються: вони навели низку варіантів, а на першому місці опинилася форма *промовописиця* (35 %). Не допомагає корпус і з фемінітивами від *рідномовець* і *трагік*, щодо яких учасники опитування висловилися досить чітко: *рідномовиця* 65 % і *трагікиня* 72 %.

5. Висновки

До проблемних випадків творення фемінітивів, як і до інших неусталених і динамічних ділянок лексики, слід підходити виважено, залучаючи до розгляду дані різного походження. Опитування дають змогу виявити переваги і ставлення мовців, однак результати можуть різнитися залежно від складу групи респондентів, часу проведення й формулювання запитань. У словникарській практиці залучають досвідчених респон-

дентів, які фахово працюють із мовою й рефлексують над нею. Корпуси — незамінне джерело інформації про реальний мовний вжиток, особливо якщо корпусні дані наявні в достатній кількості за потрібний відрізок часу.

Аналіз корпусних даних засвідчив широке вживання фемінітивів в українській мові, зокрема в публіцистиці й онлайн-джерелах. У роки після Революції гідності сталося суттєве зрушення: мовці почали утворювати значно більше різних жіночих назв і вживати їх щороку частіше. Однак подекуди творення фемінітивів спричинює труднощі через наявність паралельних словотвірних варіантів. Аналіз даних опитування за 2021 р. і корпусних даних 2022 р. щодо 30 проблемних випадків творення фемінітивів дав змогу зробити такі висновки:

- у більшості випадків (14,47 %) встановлено збіжність результатів опитування й корпусних даних, що прояснює ситуацію, вказуючи на домінуючу однослівну жіночу форму;
- у п'яти випадках (17 %) в текстах переважає «консервативна» двокомпонентна номінація з *жінка-* (і *пані посол*), а в опитуванні — однослівна номінація;
- у восьми випадках (27 %) текстових даних замало, однак респонденти достатньо впевнено вказують на один варіант;
- у двох випадках встановлено суперечність між результатами опитування й корпусного аналізу, а ще в одному обох типів інформації виявилось недостатньо.

Окремо зазначимо, що двокомпонентна модель — юкстапозит із *жінка-* чи рідше словосполука з *пані* — відіграє роль «безпечного» засобу номінації жінок, надто коли мовці непевні щодо однослівних дериватів або якщо такі слова вже мають небажані конотації. Суфікс *-ин(я)* відіграє подібну роль серед однослівних номінацій.

Отже, попри те, що низка чинників ускладнює творення українських фемінітивів, у цій ділянці нещодавно відбулося часткове структурування. Процес триває і потребуватиме поновного аналізу. Опитування й корпусний аналіз вдало доповнюють одне одного як джерела інформації про творення новітніх фемінітивів в українській мові й дають змогу досить точно з'ясувати поточний стан ділянки лексики, що перебуває на стадії формування й апробації. Для відстеження такої динаміки в лексикографічній практиці й лінгвістичних дослідженнях доцільно залучати й порівнювати дані з цих двох джерел через регулярні інтервали.

Список джерел фактичного матеріалу

- ВЕСУМ — Рисін, А., & Старко, В. (2005–2024). *Великий електронний словник української мови*. Версія 6.5.2. https://github.com/brown-uk/dict_uk.
- ВЖН — *Вебсловник жіночих назв української мови*. (2022). (Олена Синчак, Укл.). https://r2u.org.ua/html/femin_details.html.
- ГРАК — *Генеральний регіонально анотований корпус української мови* (ГРАК). (2017–2024). (Шведова, М., фон Вальденфельс, Р., Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., & Ніколаєнко, Т.) Київ, Львів, Єна. <http://uacorp.us.org>.
- Ukrainian Trends — *Ukrainian Trends*. <https://www.sketchengine.eu/ukrainian-trends-corpus/>.
- ukTenTen22 — *Ukrainian Web corpus 2022*. <https://www.sketchengine.eu/uktenten-ukrainian-corpus/>.

Список використаної літератури

- Архангельська, А. М. (2014). Фемінінні інновації в новітньому українському назовництві. *Мовознавство*, 3, 34–50.
- Архангельська, А. (2019). *Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику*. Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Архангельська, А. (2022). До проблем лексикографічної презентації фемінативів у тлумачних словниках української мови. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 57, Article 2708. <https://doi.org/10.11649/sfps.2708>.
- Брус, М. П. (2019). *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування* (Ч. 1; Ч. 2). Прикарп. нац. ун-т імені Василя Стефаника.
- Грицак, С. (1936). *Неологізми в сучасній українській літературній мові*. Бібліотека Рідної Мови. Інститут мовознавства НАНУ. (2021). Про фемінативи в сучасній українській мові. <https://www.inmo.org.ua/news/про-фемінативи-в-сучасній-українській-мові.html>.
- Кузьменко, Ю. І. (2018). Які перспективи мають фемінітиви в сучасній українській мові? *Мовні і концептуальні картини світу*, 2 (62), 127–137.
- Синчак, О. (2023). Експертне опитування як складова лексикографічного опису (на основі Вебсловника жіночих назв української мови). В *Лексикографічна парадигма XXI ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Л. С. Паламарчука* (с. 462–475). Інститут української мови НАН України.
- Сірук, О., & Держанський, І. (2021). Фемінітиви в кубі: деякі казуси перекладу. *Българска україністика*, 10, 168–177.
- Сулима, М. (1928). *Українська фраза. Коротенькі начерки*. Рух.
- Український правопис*. (2019). Наукова думка.
- Starko, V., & Synchak, O. (2023). Feminine Personal Nouns in Ukrainian: Dynamics in a Corpus. *Proc. 7th Int. Conf. COLINS 2023*, II, 407–425. <https://ceur-ws.org/Vol-3396/paper33.pdf>.
- Synchak, O., & Starko, V. (2022). Ukrainian Feminine Personal Nouns in Online Dictionaries and Corpora. *Proc. 6th Int. Conf. COLINS 2022*, I, 775–790. <http://ceur-ws.org/Vol-3171/paper58.pdf>.

References

- Arkhanhelska, A. M. (2014). Femininni innovatsii v novitnomu ukrainskomu nazovnytstvi. *Movoznavstvo*, 3, 34–50 [in Ukrainian].
- Arkhanhelska, A. (2019). *Femina cognita. Ukrainka zhinka u slovi y slovyku*. Vydavnychiy dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].

- Arkhanhelska, A. (2022). Do problem leksykohrafichnoi prezentatsii feminatyviv u tlumachnykh slovnnykakh ukraïnskoi movy. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 57, Article 2708. <https://doi.org/10.11649/sfps.2708> [in Ukrainian].
- Brus, M. (2019). *Feminityvy v ukraïnskii movi: heneza, evoliutsiia, funktsionuvannia*. (Ch. 1; Ch. 2). Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ye. (1936). *Neolohizmy v suchasniï ukraïnskii literaturnii movi*. Biblioteka Ridnoi Movy [in Ukrainian].
- Institut movoznavstva NANU. (2021). Pro feminityvy v suchasniï ukraïnskii movi. <https://www.inmo.org.ua/news/про-фемінативи-в-сучасній-українській-мові.html>.
- Kuzmenko, Yu. I. (2018). Yaki perspektyvy maiut feminityvy v suchasniï ukraïnskii movi? *Movni i kontseptualni kartyny svitu*, 2 (62), 127–137 [in Ukrainian].
- Siruk, O., & Derzhanskyi, I. (2021). Feminityvy v kubi: deïaki kazusy perekladu. *Bulharska ukraïnistika*, 10, 168–177 [in Ukrainian].
- Starko, V., & Synchak, O. (2023). Feminine Personal Nouns in Ukrainian: Dynamics in a Corpus. *Proc. 7th Int. Conf. COLINS 2023*, II, 407–425. <https://ceur-ws.org/Vol-3396/paper33.pdf>.
- Synchak, O. (2023). Ekspertne opytuvannia yak skladova leksykohrafichnoho opysu (na osnovi Veb-slovnika zhinochykh nazv ukraïnskoi movy). V *Leksykohrafichna paradyhma XXI st.: teoriia i metodolohiia. Do 100-littia vid dnia narodzhennia L. S. Palamarchuka* (s. 462–475). Institut ukraïnskoi movy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Synchak, O., & Starko, V. (2022). Ukrainian Feminine Personal Nouns in Online Dictionaries and Corpora. *Proc. 6th Int. Conf. COLINS 2022*, I, 775–790. <http://ceur-ws.org/Vol-3171/paper58.pdf>.
- Sulyma, M. (1928). *Ukraïnska fraza. Korotenko nacherky*. Rukh [in Ukrainian].
- Ukraïnskyi pravopys*. (2019). Naukova dumka [in Ukrainian].

Матеріал надійшов 30.08.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

УДК 341.461:808.51(477)

DOI: 10.18523/iscp2522-9281.2024.10.118-134

Олена Моїсеєнко

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Київ, Україна

o.moiseienko@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6262-9678>

Olena Moiseyenko

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Kyiv, Ukraine

o.moiseienko@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6262-9678>

**FRAMING THE INTERNATIONAL CRIMES
IN PROSECUTOR'S STATEMENTS
ON THE SITUATION IN UKRAINE**

Abstract

**ФРЕЙМІНГ МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ У ЗАЯВАХ
ПРОКУРОРА ЩОДО СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ**

The statement of the problem. In the context of Russian aggression, the consequences of which are the dead, refugees, deported, and destroyed cities, there is a need to exercise jurisdiction over individuals responsible for the most serious international humanitarian crimes. Linguists faced the question of re-searching the integrative nature of the relationship between language and inter-

national law in bringing people to justice for committing the gravest crimes. Of particular interest in this aspect is the discourse of the Prosecutor of the International Criminal Court, since the duties of the Prosecutor of the International Criminal Court include the investigation and prosecution of crimes under the jurisdiction of the International Criminal Court, namely genocide, crimes against humanity, war crimes and the crime of aggression.

The purpose of the article. *The article aims to investigate the rhetorical devices used to create a frame regarding international crimes in the statements of the Prosecutor of the International Criminal Court concerning the situation in Ukraine.*

The research methods. *A frame analysis aimed at identifying rhetorical language devices in the statements of the Prosecutor of the International Criminal Court regarding the situation in Ukraine was used as a research method. Thirteen statements by Karim A. A. Khan K. S., Prosecutor of the International Criminal Court, regarding the Situation in Ukraine, presented on the official website of the International Criminal Court, were used for the analysis.*

The main results of the research. *The study has shown that the frame that is being built in the statements of the Prosecutor of the International Criminal Court regarding international crimes committed by Russian criminals during the period of Russian aggression against Ukraine, which began in 2014, has a multi-aspect nature. The study has identified the following aspects in the frame structure: the informational aspect (informing the international community about the general progress of the investigation of crimes and issuing the warrants of arrest against Russian criminals); the legal aspect (legal justification of the investigation of crimes and the issuance of arrest warrants against Russian criminals through reference to the Rome Statute); the communication aspect (prosecutor's address to victims and witnesses of crimes, address to military personnel, dialogue with the international community); experiential aspect (reports about the experience of visiting crime scenes in Ukraine and communicating with crime victims). Rhetorical devices are used in the implementation of all aspects of the frame.*

Conclusions and perspectives. *The study demonstrates the significant role of linguistic rhetorical devices in the prosecutor's discourse. In his statements regarding the international humanitarian crimes committed by Russian aggressors in Ukraine and the issuance of arrest warrants against Russian high-ranking officials, Karim A. A. Khan KS, Prosecutor of the International Criminal Court, demonstrates a high level of rhetorical skills. In building a multi-aspect frame, the Prosecutor uses diverse rhetorical devices, including metaphor, metonymy, allusion, epithet, and rhetorical question. The rhetorical techniques used by the Prosecutor reinforce the essence of his statements: individuals who*

bear criminal responsibility for committing the atrocity crimes in Ukraine should be brought to justice.

A further study of the prosecutor's discourse in the trial of the International Criminal Court and the study of the prosecutor's discourse based on the material of the situations in other regions of the world in a comparative perspective is considered promising since the International Criminal Court has experience in prosecuting war criminals.

Keywords: prosecutor's statement, framing analysis, rhetorical devices, international crime, Ukraine.

Статтю присвячено дослідженню лінгвістичного фрейму щодо міжнародних тяжких злочинів, учинених російськими агресорами, у заявах прокурора Міжнародного кримінального суду стосовно ситуації в Україні. Лінгвістичний аналіз базується на риторичній версії фреймінг-аналізу з метою дослідження риторичних прийомів, які використовує прокурор.

Ключові слова: заява прокурора, фреймінг-аналіз, риторичні прийоми, міжнародний злочин, Україна.

1. Introduction

The world is witnessing the Russian Federation's ongoing unprovoked military aggression against Ukraine, which started in eastern regions of Ukraine and Crimea in 2014 and continued as a full-scale invasion on February 24, 2022, and the strong resistance from the Ukrainian army and civilians. The Russian Federation's war against Ukraine has resulted in military and civilian casualties, forced displacement, and the destruction of Ukrainian cities.

On 28 February 2022, the Prosecutor of the International Criminal Court announced seeking authorization to open an investigation into the Situation in Ukraine. The International Criminal Court's founding treaty, the Rome Statute, grants the Court jurisdiction over four main crimes. The International Criminal Court (ICC) investigates and, where warranted, tries individuals charged with the gravest crimes of concern to the international community: genocide, war crimes, crimes against humanity, and crime of aggression. Ukraine was not a State Party to the Rome Statute at the relevant time, so to proceed with opening an investigation into the Situation in Ukraine, 43 State

Parties to the Rome Statute referred to the Situation in Ukraine. On 2 March 2022, the Prosecutor of the ICC announced opening an investigation into the Situation in Ukraine based on the referrals received (the International Criminal Court, Ukraine, 2024).

Linguists face the task of researching the integrative nature of the relationship between language and international law in bringing individuals to justice for committing atrocity crimes.

2. Theoretical Background

O. Glogar stresses that many legal theorists and linguists have addressed the notion of legal language from different perspectives. He argues that “legal nature of language should be determined by the context and function of the particular statement or exchange, in connection with the role of participants in the communication. This means that a particular act may be considered a part of legal language not in accordance with a certain form or lexicon used, but mainly by extralinguistic circumstances in the context of which it is being performed” (Glogar, 2023, p. 1081).

The Office of Prosecutor of the International Criminal Court is an independent organ of the Court. It is responsible for examining situations under the jurisdiction of the Court where genocide, crimes against humanity, war crimes, and aggression appear to have been committed, and carrying out investigations and prosecutions against the individuals who are allegedly most responsible for those crimes (the International Criminal Court, 2024). So, the Prosecutor of the International Criminal Court has a core mission to protect the international community and ensure justice when enforcing the law. Since the beginning of the Russian aggression in Ukraine, the Prosecutor has warned about the need to observe international humanitarian law and emphasized the right of the Office of the Prosecutor to investigate any act of genocide, crime against humanity or war crime within the territory of Ukraine since 20 February 2014 onwards — (1), (2).

- (1) *For those that do not act in accordance with international humanitarian law, my Office is empowered to take action to ensure that those who have committed international crimes are held accountable in accordance with the Rome Statute* (Khan, 16/03/2022).
- (2) *...my Office may exercise its jurisdiction over and investigate any act of genocide, crime against humanity or war crime committed within the territory of Ukraine since 20 February 2014 onwards* (Khan, 25/02/2022).

Thus, the International Criminal Court can investigate all international crimes. The International Criminal Court offers the following definitions of international crimes on its official website — (3), (4), (5).

- (3) *The crime of genocide is characterised by the specific intent to destroy in whole or in part a national, ethnic, racial or religious group by killing its members or by other means: causing serious bodily or mental harm to members of the group; deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part; imposing measures intended to prevent births within the group; or forcibly transferring children of the group to another group* (The International Criminal Court, How the Court Works, 2024).
- (4) *Crimes against humanity include offences such as murder, rape, imprisonment, enforced disappearances, enslavement — particularly of women and children, sexual slavery, torture, apartheid and deportation* (The International Criminal Court, How the Court Works, 2024).
- (5) *War crimes include, for instance, the use of child soldiers; the killing or torture of persons such as civilians or prisoners of war; intentionally directing attacks against hospitals, historic monuments, or buildings dedicated to religion, education, art, science or charitable purposes* (The International Criminal Court, How the Court Works, 2024).

The importance of rhetoric for prosecutors as a means of persuasion has been highlighted. Many researchers have conducted studies to analyze different rhetorical elements prosecutors use. Most attention has been paid to prosecutors' opening statements in the courtrooms. The researchers have investigated, for example, the following features of prosecutors' oral statements in the courtrooms: person markers in the opening statements (Chaemsaitong, 2015); the role of personality and identity in trial success (Hobbs, 2008); the influence of opening statement (Spiecker & Worthington, 2003); interactive patterns of the opening statement in criminal trials (Chaemsaitong, 2014).

The course of the International Criminal Court's investigation of the situation in Ukraine is a source of significant attention. M. Futamura, who is examining war crime discourse in the context of Ukraine from the political and legal perspectives and touches on ICC's Prosecutor's statements, concludes: "The ongoing war in Ukraine shows that stakeholders are all too aware of the crucial role war crimes discourse plays" (Futamura, 2023).

The purpose of the article. This paper aims to examine the language used to frame international crimes in the statements issued by the Prosecutor of the International Criminal Court on the Situation in Ukraine. This research is the first attempt to comprehensively examine the language aspects of the state-

ments issued by the Prosecutor of the International Criminal Court on the Situation in Ukraine.

Method. A rhetorical version of framing analysis served as a research tool to determine the specific framing features of international crimes in the statements issued by the Prosecutor of the International Criminal Court on the Situation in Ukraine. Frames are understood to be devices that structure and shape narratives. Researchers operating within a framing perspective are looking for cues of how language choices push our thinking in specific directions; in particular, researchers are searching for various framing devices that may have been used: keywords and rhetorical devices (Kuypers, 2009).

3. The Research Data

The data for this research includes thirteen statements issued by Karim A. A. Khan KC, Prosecutor of the International Criminal Court, on the Situation in Ukraine. The statements are available to the public on the official website of the International Criminal Court.

Karim A. A. Khan KC was elected as Prosecutor of the International Criminal Court (ICC) at the nineteenth session of the Assembly of States Parties to the Rome Statute in New York on 12 February 2021. Khan was sworn in on 16 June 2021. Khan is a barrister and King's Counsel with over 30 years of professional experience as an international criminal law and human rights lawyer. He has extensive experience as a prosecutor, victim's counsel, and defence lawyer in domestic and international criminal tribunals, including, but not limited to, the International Criminal Court, International Criminal Tribunal for Rwanda, International Tribunal for the Former Yugoslavia, the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia, the Special Tribunal for Lebanon and the Special Court for Sierra Leone. He has also represented victims of human rights violations in Africa and Asia (The International Criminal Court, Karim A. A. Khan KC, 2024).

The first statement is dated February 25, 2022. The last statement that was examined was issued on June 25, 2024. The Prosecutor provides general information about the investigation's process in his statements. The first statement informs about the intention to start an investigation of the situation in Ukraine in the context of Russian aggression, and the last three statements, which have been examined, inform about the issuance of the arrest warrants.

4. The Results of the Research on Framing the International Crimes in Prosecutor's Statements

The research shows that the titles of the statements play a significant role since the title is presented on the website, and the statement can be read by following the link. The statement title provides a succinct description of the content of the statement. Three out of the thirteen titles include direct quotes from Khan's statements — (6), (7), (8).

- (6) *"I have been closely following recent developments in and around Ukraine with increasing concern"* (Khan, 25/02/2022).
- (7) *"I have decided to proceed with opening an investigation"* (Khan, 28/02/2022).
- (8) *"Engagement with all actors critical for effective, independent investigations."* (Khan, 16/03/2022).

The titles of the statements also inform about the activities of the Prosecutor. For instance — (9).

- (9) *ICC Prosecutor Karim A. A. Khan QC visits Kharkiv, Ukraine on 15 June 2022* (Khan, 17/06/2022).

The structure of the statements includes an introduction, body paragraphs, and a conclusion. For example, in the statement dated March 2, 2022, "Receipt of Referrals from 39 States Parties and the Opening of an Investigation", the following structural elements can be distinguished — (10), (11), (12).

Introduction

- (10) *On 28 February 2022, I announced my decision to seek authorisation to open an investigation into the Situation in Ukraine, on the basis of my Office's earlier conclusions arising from its preliminary examination, and encompassing any new alleged crimes falling within the jurisdiction of the International Criminal Court («ICC» or «the Court»)...*

Body paragraphs

- (11) *Today, I can confirm that an additional two States, Japan and North Macedonia have referred the Situation in Ukraine to my Office, bringing the total number of referring States to 41...*

Conclusion

- (12) *I wish to conclude by underlining that, as our investigation team continues its work on the ground, I am closely following the deeply troubling developments in hostilities* (Khan, 02/03/2022).

The content of the statements consistently informs about the essential steps in the investigation process. The Prosecutor uses the following phrases *the next step* or *the next steps* — (13), (14).

- (13) *Following my return to The Hague, I intend to issue a more detailed statement regarding the Situation in Ukraine, providing clarity on my assessment and **the next steps** I envisage in relation to this file...* (Khan, 25/02/2022).
- (14) ***The next step** is to proceed with the process of seeking and obtaining authorisation from the Pre-Trial Chamber of the Court to open an investigation....* (Khan, 28/02/2022).

The importance of the Prosecutor's steps is highlighted by such epithets as *landmark*, *important*, and *key*, which reinforce the value of certain activities of the Prosecutor — (15), (16), (17).

- (15) *In recognition of this, my Office takes **a landmark step** today in joining a JIT under the auspices of Eurojust for the first time* (Khan, 25/04/2022).
- (16) *I would also wish to recognize the strong support of Eurojust in facilitating **this important step*** (Khan, 25/04/2022).
- (17) *I have now completed my fourth official visit to Ukraine. This mission came at a pivotal moment, allowing us to take **key steps** forward in our investigative work, deepen our engagement with national authorities and meet with those impacted by alleged international crimes in Ukraine* (Khan, 17/06/2022).

The issuance of the first arrest warrants, which are the arrest warrants against Putin, President of the Russian Federation, and Lvova-Belova, Commissioner for Children's Rights in the Office of the President of the Russian Federation, is defined as *a first, concrete step* — (18).

- (18) *Whilst today is **a first, concrete step** with respect to the Situation in Ukraine, my Office continues to develop multiple, interconnected lines of investigation* (Khan, 17/03/2022).

An important feature of the statements is using the first-person pronoun *I*. For instance:

- the Prosecutor informs about his steps — (19), (20).
- (19) *On 22 February 2023, **I submitted** applications to Pre-Trial Chamber II of the International Criminal Court for warrants of arrest in the context of the Situation in Ukraine* (Khan, 17/03/2023)
- (20) *Today **I concluded** my third official visit to Ukraine* (Khan, 15/06/2022).
- the Prosecutor issues warnings to all those participating in hostilities — (21).
- (21) ***I wish to send a clear message** to all those participating in hostilities. **If attacks are intentionally directed against the civilian population: that is a crime** that my Office may investigate and prosecute* (Khan, 16/03/2022).

A warning to those who fight can also be expressed as a statement — (22).

- (22) *Every person who picks up a gun drives a tank or launches a missile should know that they can be held accountable where crimes are committed* (Khan, 17/06/2022).
- the Prosecutor appeals to the crime victims and crime witnesses — (23).
- (23) *I can therefore announce today that my Office has established a dedicated portal through which any person that may hold information relevant to the Ukraine situation can contact our investigators. **I encourage** all those with relevant information to come forward and contact our Team through this platform, which can be accessed [here](#)* (Khan, 11/03/2022).

The Prosecutor also presents the work of his office using the phrases *my office, my team*. Thus, he takes responsibility for the work of the Office of the Prosecutor of the International Criminal Court — (24), (25).

- (24) ***My Office** has responded immediately to this unprecedented collective call for action by States Parties* (Khan, 11/03/2022).
- (25) ***My team** is already working extensively on the ground in Ukraine and we will continue to engage with all partners to identify alleged crimes falling within our jurisdiction and uncover the truth* (Khan, 17/06/2022).

Using *I*, a person claims an individual stance, while *we* groups people. For instance, the Prosecutor uses the pronoun *we* in the following meanings:

- my office and I — (26).
- (26) *Our work continues as **we seek** to deliver on our mandate to ensure justice and accountability across situations* (Khan, 25/06/2024).
- Volodymyr Zelensky, President of Ukraine, and I — (27).
- (27) *I was also pleased to have the opportunity during my visit to meet virtually with His Excellency, Volodymyr Zelensky, President of Ukraine. **We were united** in our view that every possible effort should be made to ensure that the conduct of hostilities does not give rise to breaches of international humanitarian law and that civilians are protected from the effects of conflict* (Khan, 16/03/2022).

The pronoun *we* acquires a special significance in the statement dated April 27, 2022, which was made at a meeting of the UN Security Council and then presented on the official webpage of the International Criminal Court. The Prosecutor uses inclusive *we*. Inclusive *we* evokes a sense of commonality between the Prosecutor and the international community. The use of inclusive *we* in the rhetorical questions attracts attention. The Prosecutor addresses the international community to raise the important issues of the safety of the civilian population during the war in the context of Ukraine and the role of international law and the International Criminal Court — (28), (29).

- (28) *So are we to be so self-indulgent as an international community to talk politics when people are scared and children are shivering on all sides?* (Khan, 27/04/2022).
- (29) *Are we heading towards peace or more violence, more tears and more suffering? It is a moment the events, particularly since the 24th of February, I think, some have thought, well, what's the point of international law? What's the point of the International Criminal Court ("ICC" or the "Court")? What's the point of all these conventions, all these conferences that many in this room have attended and taken part in, the wonderful drafting, the high, lofty ideals of the preambles? What's the point of it all when people are suffering in so many parts of the world?* (Khan, 27/04/2022)

He addresses such rhetorical questions to the UN Security Council because he believes that the situation in Ukraine is a *situation of massive uncertainty for the people of Ukraine*. The world, according to the Prosecutor, is *holding its breath*. The Prosecutor does not consider the metaphor of *the world holding its breath* a hyperbole or exaggeration — (30).

- (30) *And I think it's not hyperbole to say the world is holding its breath* (Khan, 27/04/2022).

The Prosecutor's actions and decisions are legitimated, referring to the Rome Statute, The International Criminal Court's founding treaty, which grants the Court jurisdiction. The Rome Statute was adopted on 17 July 1998 by 120 States and entered into force on 1 July 2002 — the date the Court became operational. For instance — (31).

- (31) *The work of my Office in relation to the Situation in Ukraine will at all times be carried out in a manner consistent with of the the founding principles Rome Statute* (Khan, 16/03/2022).

The Prosecutor creates a powerful metaphor *at the heart of the Rome Statute* when he informs about cooperation with Ukraine, which takes place *"in accordance with the principle of complementarity that lies at the heart of the Rome Statute."* The principle of complementarity is the basis of the relationship between the International Criminal Court and national courts — (32).

- (32) *We identified a number of ways in which the cooperation between Ukraine and my Office can be further strengthened in accordance with the principle of complementarity that lies at the heart of the Rome Statute* (Khan, 17/06/2022).

The arrest warrants are legitimate, referring to the investigation results and the specific articles of the Rome Statute. For instance, informing about the warrants of arrest against Putin, President of the Russian Federation and Lvova-Belova, Commissioner for Children's Rights in the Office of the

President of the Russian Federation, the Prosecutor indicates that they bear criminal responsibility for the unlawful deportation and transfer of Ukrainian children from occupied areas of Ukraine to the Russian Federation, contrary to article 8(2)(a)(vii) and article 8(2)(b)(viii) of the Rome Statute — (33).

- (33) *On the basis of evidence collected and analysed by my Office pursuant to its independent investigations, the Pre-Trial Chamber has confirmed that there are reasonable grounds to believe that President Putin and Ms Lvova-Belova bear criminal responsibility for the unlawful deportation and transfer of Ukrainian children from occupied areas of Ukraine to the Russian Federation, **contrary to article 8(2)(a)(vii) and Article 8(2)(b)(viii) of the Rome Statute** (Khan, 17/03/2023).*

According to Article 8(2)(a)(vii) and Article 8(2)(b)(viii) of the Rome Statute, unlawful deportation and transfer of civilian population are war crimes. In the case of accusations of deportation of children, the Prosecutor also refers to the Fourth Geneva Convention — (34).

- (34) *My Office alleges that these acts, amongst others, demonstrate an intention to permanently remove these children from their own country. At the time of these deportations, the Ukrainian children were protected persons **under the Fourth Geneva Convention** (Khan, 17/03/2023).*

The Prosecutor also refers to the historical experience and alludes to the Nuremberg trials. The Prosecutor uses metonymy: he mentions only the name of the city where the trials took place, Nuremberg. In this case, he relies on the collective memory of the international community — (35).

- (35) *We heard from the High Commissioner for Human Rights about the principles of proportionality, the principles of distinction, the types of weapons, munitions and events that are in the public space of discussion. This is nothing new. **This has been known since Nuremberg** (Khan, 27/04/2022).*

It is the Prosecutor's experience that allows him to create terrifying pictures of the horrors of Russian aggression in Ukraine — (36).

- (36) *I've been to Ukraine twice, to Lviv and to Kiev. I've been to Bucha and Borodianka. The team have been more widely forensic scientists, lawyers and investigators, and we will keep on partnering with anybody but subjecting it, whatever we receive, as I've said to impartial analysis (Khan, 27/04/2022).*

The Prosecutor is using a powerful metonym to describe the situation in Ukraine — *Ukraine is a crime scene* and is *defining* crimes on the territory of Ukraine as *atrocities crimes* — (37), (38).

- (37) *As I stated when in Bucha last May, **Ukraine is a crime scene** that encompasses a complex and broad range of alleged international crimes. We will not hesitate to*

submit further applications for warrants of arrest when the evidence requires us to do so (Khan, 17/03/2023).

- (38) *I will be engaging with other senior government officials in Warsaw to further strengthen the basis for collective action towards accountability for atrocity crimes* (Khan, 16/03/2022).

In the following example, the Prosecutor creates a metaphorical image of refugees — *a caravan of people with their plastic bags*. A caravan is a group of people with vehicles or animals travelling together for safety through a dangerous area, especially across a desert on camels (Online Cambridge Dictionary, 2024). The Prosecutor also saw *body bags* during his visit to Ukraine. Thus, he creates an image of the consequences of war — the refugees and lost lives — (39).

- (39) *We see on TV screens and I've spoken to victims and survivors, pictures that are not fake. I've seen refugees, largely women and children. **This caravan of people with their plastic bags and their bags crossing on foot into Poland.** I've seen individuals in Borodianka completely non scripted walking around without any supervision, surrounded, sitting around a blackened cattle in very, very cold temperatures because that's their current existence at the moment. And of course, **I've seen body bags and other evidence of killings**, and we need to find out how did people die and who did it and then insist on accountability* (Khan, 27/04/2022).

The lifelike images of the Prosecutor's experience in Ukraine support the accusations made against the individuals of the Russian Federation. For example, his description of a visit to Kharkiv, where he saw extensive damage caused to this city and listened to the accounts of suffering endured by civilians, supports bringing the charges against Shoigu and Gerasimov, who are believed to bear individual criminal responsibility for the war crime of directing attacks against civilian objects — (40), (41).

- (40) *On the first day of my visit I travelled to Kharkiv, in the east of Ukraine, **witnessing the extensive damage caused to this city and listening to the accounts of suffering endured by civilians*** (Khan, 17/06/2022).
- (41) *On the basis of evidence collected and analysed by my Office pursuant to its independent investigations, the Pre-Trial Chamber has confirmed that there are reasonable grounds to believe that Mr Shoigu and General Gerasimov bear individual criminal responsibility for the following three crimes: 1) the war crime of directing attacks against civilian objects (article 8(2)(b)(ii) of the Rome Statute) 2) the war crime of causing excessive incidental harm to civilians or damage to civilian objects (article 8(2)(b)(iv) of the Rome Statute); and 3) the crime against humanity of inhumane acts under article 7(1)(k) of the Rome Statute* (Khan, 25/06/2024).

The Prosecutor creates a poignant image of an empty care home for children, in which children were cared for with love, but now this home is empty because of the alleged deportation of children or their unlawful transfer. He visited that care home for children two kilometres from the front lines. Such an image of a care home for children foregrounds the need to prosecute such crimes against humanity — (42).

- (42) *In southern Ukraine, two kilometres from the frontlines, I visited a care home for children. The drawings pinned on the wall and the cupboards full of clothes spoke to a context of love and support that was once there. But this home was empty, a result of alleged deportation of children from Ukraine to the Russian Federation or their unlawful transfer to other parts of the temporarily occupied territories* (Khan, 07/03/2023).

In the statement about the warrants of arrest against Putin, President of the Russian Federation and Lvova-Belova, Commissioner for Children's Rights in the Office of the President of the Russian Federation the Prosecutor states that they bear criminal responsibility for the unlawful deportation and transfer of Ukrainian children from occupied areas of Ukraine to the Russian Federation, which means that they have committed a crime against humanity — (43).

- (43) *...the Pre-Trial Chamber has confirmed that there are reasonable grounds to believe that President Putin and Ms Lvova-Belova bear criminal responsibility for the unlawful deportation and transfer of Ukrainian children from occupied areas of Ukraine to the Russian Federation...* (Khan, 17.03.2023).

In the statement about the arrest warrants against Putin and Lvova-Belova for the unlawful deportation and transfer of Ukrainian children, the Prosecutor also defines the crimes committed in Ukraine as alleged crimes, which means accused but without legal conviction. But the Prosecutor adds that *we cannot allow children to be treated as if they are the spoils of war* — (44).

- (44) *We must ensure that those responsible for alleged crimes are held accountable and that children are returned to their families and communities. As I stated at the time, we cannot allow children to be treated as if they are the spoils of war* (Khan, 17.03.2023).

The Prosecutor's statement, "...we cannot allow children to be treated as if they are the spoils of war," reveals the true attitude of Putin towards Ukrainian children: Ukrainian children are just *the spoils of war* for him.

Khan K.A.A. creates metaphors to reinforce the importance of the keywords such as law and justice. In the understanding of the Prosecutor, the Rule of Law is not a passive spectator but *an intrinsic part, an intrinsic buckle to keep us together* — (45).

- (45) *And yet, in that moment of otherwise despair, I think something unique is happening. It is a dawning realization that the rule of law is not a passive spectator, but as an intrinsic part, an intrinsic buckle to keep us together* (Khan, 27/04/2022).

The Prosecutor creates a profound metaphor about the importance of law during the war — *the law must be mobilized and sent to the front to protect, to preserve, to shield people who are children, who are women and who are men* — (46).

- (46) *But this is a time when we need to mobilize the law and send it into battle, not on the side of Ukraine against the Russian Federation or on the side of the Russian Federation against Ukraine, but on the side of humanity to protect, to preserve, to shield people who are children, who are women and who are men, who have certain basic rights* (Khan, 27/04/2022).

The Prosecutor repeatedly uses the metaphor *law on the front lines* to stress the importance of law enforcement on the battlefields during the war — (47), (48), (49).

- *the law remains on the front lines*

- (47) *My message to those I spoke with was clear: **the law remains with them on the front lines*** (Khan, 17/06/2022)

- *to ensure the law is felt on the frontlines*

- (48) *It is unprecedented that as conflict takes place, literally as bombs fall, such a groundswell of collective work is being undertaken **to ensure that the law is felt on the frontline*** (Khan, 07/ 03/2023).

- *the law must provide shelter to the most vulnerable on the front lines*

- (49) *Since taking up my position as Prosecutor, I have emphasised that **the law must provide shelter to the most vulnerable on the front lines**, and that we also must put the experiences of children in conflict at the centre of our work* (Khan, 17/ 03/2023).

So, the Prosecutor personifies the law and sees the international humanitarian law as a *defender that protects everyone and gives equal value to all lives* — (50).

- (50) *All those engaged in such conflicts must follow the baseline rules of conduct reflected in international humanitarian law. **This law provides protection to all, and gives equal value to all lives.*** (Khan, 25/ 06/2024).

Justice is light for the Prosecutor. The statement made by the Prosecutor on March 7, 2023, after his fourth visit to Ukraine is entitled “*Amidst this darkness, the light of justice is emerging*”. For him, the situation in Ukraine, the tragic experience of many Ukrainians, is *darkness*, but cooperation with

representatives of Ukraine and international partners gives hope for the light of justice — (51).

- (51) *These allegations, and the lived experiences of so many in Ukraine, reflect a deeply challenging, often tragic, context. But during my visit it was also clear that **this darkness** has allowed us to see new ways of coming together; **new ways of building partnerships towards justice*** (Khan, 07/03/2023).

5. Conclusion

The study demonstrates the significant role of linguistic rhetorical devices in the prosecutor's discourse. In his statements regarding the international humanitarian crimes committed by Russian aggressors in Ukraine and the issuance of arrest warrants against Russian high-ranking officials, Karim A. A. Khan KS, Prosecutor of the International Criminal Court, demonstrates a high level of rhetorical skills.

The study shows that the frame built in the statements of the Prosecutor of the International Criminal Court regarding international crimes committed by Russian criminals during the period of Russian aggression against Ukraine has a multi-aspect nature. The study has identified the following aspects in the frame structure: the informational aspect (informing the international community about the general progress of the investigation of crimes and issuing the warrants of arrest against Russian criminals); the legal aspect (legal justification of the investigation of crimes and the issuance of arrest warrants against Russian criminals through reference to the Rome Statute); the communication aspect (prosecutor's address to victims and witnesses of crimes, address to military personnel, dialogue with the international community); experiential aspect (reports about the experience of visiting crime scenes in Ukraine and communicating with crime victims). Rhetorical devices are used in the implementation of all aspects of the frame. The Prosecutor uses diverse rhetorical devices, including metaphor, metonymy, allusion, epithet, and rhetorical question. The rhetorical techniques used by the Prosecutor reinforce the essence of his statements: individuals who bear criminal responsibility for committing the atrocity crimes in Ukraine should be brought to justice.

A further study of the prosecutor's discourse in the trial of the International Criminal Court and the study of the prosecutor's discourse based on the material of the situations in other regions of the world in a comparative perspective is considered promising since the International Criminal Court has experience in prosecuting war criminals.

References

- Chaemsaihong, K. (2014). Interactive Patterns of the Opening Statement in Criminal Trials: A Historical Perspective. *Discourse Studies*, 16, 347–364.
- Chaemsaihong, K. (2015). Positioning Self and Others in the Courtroom: Person Markers in the Opening Statement. *Poznan Studies in Contemporary Linguistics*, 51 (1), 1–25.
- Futamura, M. (2023). Talking about War Crimes: War Crimes Discourse and Strategy. In *Defence Strategic Communications* (Vol. 12).
- Glogar, O. (2023). The Concept of Legal Language: What Makes Legal Language ‘Legal’? *The International Journal for the Semiotics of Law*, 36, 1081–1107.
- Hobbs, P. (2008). It’s Not What You Say but How You Say It: The Role of Personality and Identity in Trial Success. *Critical Discourse Studies*, 5, 231–248.
- Khan, K. A. A. (25/02/2022). “I have been closely following recent developments in and around Ukraine with increasing concern.” <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-i-have-decided-proceed-opening>.
- Khan, K. A. A. (28/02/2022). *I have decided to proceed with opening an investigation*. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-i-have-decided-proceed-opening>.
- Khan, K. A. A. (02/03/2022). *Receipt of Referrals from 39 States Parties and the Opening of an Investigation*. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-receipt-referrals-39-states>.
- Khan, K. A. A. (11/03/2022). *Additional Referrals from Japan and North Macedonia; Contact portal launched for provision of information*. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-additional-referrals-japan-and>.
- Khan, K. A. A. (16/03/2022). *Engagement with all actors critical for effective, independent investigations*. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-his-visits-ukraine-and-poland-engagement-all-actors>.
- Khan, K. A. A. (17/03/2022). *ICC Prosecutor Karim A. A. Khan QC visits Kharkiv, Ukraine on 15 June 2022*. <https://www.icc-cpi.int/news/icc-prosecutor-karim-khan-qc-visits-kharkiv-ukraine-15-june-2022>.
- Khan, K. A. A. (25/04/2022). *Office of the Prosecutor joins national authorities in Joint Investigation Team on international crimes committed in Ukraine*. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-office-prosecutor-joins-national-authorities-joint>.
- Khan, K. A. A. (27/04/2022). *Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, at the Arria-Formula meeting of the UN Security Council on “Ensuring accountability for atrocities committed in Ukraine”*. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-arria-formula-meeting-un-security-council-ensuring>.
- Khan, K. A. A. (07/03/2023). *ICC Prosecutor Karim A. A. Khan KC concludes fourth visit to Ukraine: “Amidst this darkness, the light of justice is emerging”*. <https://www.icc-cpi.int/news/icc-prosecutor-karim-khan-kc-concludes-fourth-visit-ukraine-amidst-darkness-light-justice>.
- Khan, K. A. A. (17/03/2023). *Statement by Prosecutor Karim A. A. Khan KC on the issuance of arrest warrants against President Vladimir Putin and Ms Maria Lvova-Belova*. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-prosecutor-karim-khan-kc-issuance-arrest-warrants-against-president-vladimir-putin>.
- Khan, K. A. A. (25/06/2024). *Statement by Prosecutor Karim A.A. Khan KC on the issuance of arrest warrants in the Situation in Ukraine*. <https://www.icc-cpi.int/news/statement-prosecutor-karim-aa-khan-kc-issuance-arrest-warrants-situation-ukraine-0>.

- Kuypers, J. A. (2009). *“Framing Analysis”. How to Conduct a Rhetorical Framing Study of the News. Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*. Lexington Books, 181–200. https://www.researchgate.net/publication/318926032_Framing_Analysis_How_to_Conduct_a_Rhetorical_Framing_Study_of_the_News.
- Online Cambridge Dictionary. (2024). Caravan. Cambridge University Press. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/caravan>.
- The International Criminal Court. (2024a). Ukraine. [https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine#:~:text=Jurisdiction%20in%20the%20general%20situation,\(3\)%20of%20the%20Statute](https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine#:~:text=Jurisdiction%20in%20the%20general%20situation,(3)%20of%20the%20Statute).
- The International Criminal Court. (2024b). Office of the Prosecutor. <https://www.icc-cpi.int/about/otp>.
- The International Criminal Court. (2024c). How the Court Works. <https://www.icc-cpi.int/about/how-the-court-works>.
- The International Criminal Court. (2024d). Karim A. A. Khan KC. <https://www.icc-cpi.int/about/otp/who-s-who/karim-khan>.

Матеріал надійшов 27.08.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

УДК 811.161.2+811.162.1]’373.7-055.2
DOI: 10.18523/lcmp2522-9281.2024.10.135-161

Ірина Шкіцька

Західноукраїнський національний університет
Тернопіль, Україна
i.shkitska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0252-8111>

Iryna Shkitska

West Ukrainian National University
Ternopil, Ukraine
i.shkitska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0252-8111>

**ВІДОБРАЖЕННЯ СТЕРЕОТИПНИХ УЯВЛЕНЬ
ПРО ЖІНОК У ПАРЕМІЯХ:
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ПАРАЛЕЛІ**

Abstract

**REFLECTION OF STEREOTYPICAL
PERCEPTIONS OF WOMEN IN PAREMIAS:
POLISH-UKRAINIAN PARALLELS**

Background. In today's globalized world, scholarly inquiries that delve into the peculiarities of mentalities and uncover the cultural richness of various ethnic groups have become increasingly relevant. This statement is also applies to linguistic studies, which focus on comparing the

verbal manifestations of the cultural heritage of the Polish and Ukrainian peoples.

Contribution to the research field. *Based on the phraseological and paremiological material of the Polish and Ukrainian languages, the author conducts a comparative analysis of the verbalization of stereotypical perceptions of women. The stereotypical views on the character traits of women, their attitude towards their appearance, and the creation of a family are highlighted. The typical character traits attributed to women are identified, and the means of their verbalization are characterized; the ways and means of demonizing women, reflected in proverbs, are shown. The differences in stereotypical perceptions of women in Polish and Ukrainian cultures are revealed.*

Purpose. *The research aims to compare the peculiarities of verbalization of stereotypical perceptions of women in Polish and Ukrainian paremias.*

Methods. *The primary methods employed in this article include descriptive analysis and analytical and synthetic methods, such as structural, quantitative, and comparative analysis. The descriptive method enabled the systematization of semantic varieties of Polish and Ukrainian paremias reflecting stereotypical views of women. The classification method was applied to systematize the results of the study of Polish and Ukrainian paremias reflecting stereotypical views of women, as well as to identify semantic varieties of paremias on the studied topic and structure their means of verbalization. The analytical and synthetic methods ensured the processing of the achievements of scholars in the field of phraseology. They made it possible to characterize paremias that reflect stereotypical views of women. The structural analysis method enabled the identification of components in paremias, the establishment of relationships between them, and in particular, made it possible to determine the semantic dominants among the means of verbalizing stereotypes about women in the phraseological and paremiological material of the Polish and Ukrainian languages. The quantitative analysis method was used to characterize the frequency of representation of various semantic varieties of paremias on the studied topic. The comparative analysis method was applied to compare Polish and Ukrainian paremias reflecting stereotypical views of women in terms of semantics and the linguistic means presented in them.*

Results. *Polish and Ukrainian paremiology reflects stereotypical assertions that women aspire to create families, cannot fulfill themselves without a man, and are unable to be happy without one. The phraseology and paremiology of both languages reveal a shared understanding of motherhood as a normal and expected state. Evaluations of women based on their appearance and a focus on female beauty are more prevalent in Ukrainian phraseological and paremiological material. However, the claim of women's excessive attention to their*

appearance is present in the paremies of both compared languages. The stereotypical assessment of women's intellectual abilities, physical strength, and endurance, as reflected in Polish and Ukrainian paremies, is characterized by ambiguity. A common feature of both languages is the allusion to the irrationality, illogicality, tearfulness, and emotional instability of women. The large group of paremies reflects stereotypical notions of women's character traits. The demonization of women is vividly expressed in the phraseological and paremiological material of both Polish and Ukrainian languages, manifested in statements that a woman can surpass evil spirits in wickedness, is similar to them, and is the embodiment of evil. The image of a woman as a temptress and the stereotypical notion of women as timid and wasteful are typical of Polish and Ukrainian paremies. Ukrainian paremies emphasize the flexibility and compliance of women, especially young ones, and their preferences — a love for dancing, sweets, and fussiness in food.

Discussion. *While Polish and Ukrainian proverbs often position women as guardians and keepers of the domestic hearth, negative stereotypical characteristics of women dominate. The analyzed phraseological and paremiological material reveals views of women's work as being easier and less valuable, and of women themselves as being unable to hold leadership positions or perform significant social roles. A promising avenue for future research is a comparative analysis of the individual traits of women as depicted in Polish and Ukrainian proverbs.*

Keywords: paremias, Polish language, Ukrainian language, phraseological and paremiological material, stereotypical perceptions of women, means of verbalization of gender stereotypes.

У статті на фразеологічно-паремійному матеріалі польської та української мов здійснено порівняльний аналіз стереотипних уявлень про жінок. Виокремлено стереотипні погляди на риси характеру представниць жіночої статі, їхнє ставлення до своєї зовнішності, створення сім'ї. Визначено типові риси характеру, приписувані жінкам, схарактеризовано засоби їх вербалізації. Стереотипну оцінку розумових здібностей, фізичної сили та витривалості представниць жіночої статі, віддзеркалену в прислів'ях і приказках, трактовано як неоднозначну. З'ясовано відмінності у стереотипних уявленнях про жінок у польській і українській культурах.

Ключові слова: паремії, польська мова, українська мова, фразеологічно-паремійний матеріал, стереотипні уявлення про жінок, засоби вербалізації гендерних стереотипів.

1. Вступ

Активізація глобалізаційних процесів і стрімкий розвиток новітніх інформаційних технологій посилюють міжнародну інтеракцію, що, зі свого боку, висуває на перший план питання збереження національних мов і культур та налагодження гармонійної міжкультурної комунікації. З огляду на це наукові розвідки, сфокусовані на виявленні специфіки ментальності й розкритті культурного багатства різних етносів, набувають особливої актуальності. Сказане стосується й мовознавчих студій, предметом розгляду яких є порівняння вербального вияву культурного спадку польського і українського народів. У зв'язку з посиленням феміністичних рухів у сучасному світі й поживаленням досліджень із порівняльного мовознавства наукові студії, присвячені вивченню вербалізації образу жінки на матеріалі польських і українських паремій, відповідають запитам сучасного суспільства і науки про мову.

2. Теоретико-методологічне підґрунтя

Гендерний напрям у мовознавстві зародився у 70-х роках ХХ ст. Представлення гендеру в мові привертає увагу багатьох науковців, зокрема Е. Єнджейко (Jędrzejko, 1994), Т. Сукаленко (Сукаленко, 2010), О. Кісь (Кісь, 2012), Т. Космеди, Н. Карпенко, Т. Осіпової, Л. Саліонович, О. Халіман (Гендерна лінгвістика в Україні, 2014; Космеда & Халіман, 2024), М. Лозицької (Лозицька, 2021), Ю. Макарець (Макарець, 2023) та ін. Вербалізація гендерних стереотипів у пареміях була предметом наукових розвідок лінгвістів на матеріалі різних мов, зокрема української (Бойко, 2011; Ковальчук & Алексєєв, 2019), німецької (Лозицька, 2021), української та німецької (Капак, 2010), української та англійської (Пруднікова, 2019), норвезької та польської (Olszewska, 2023). Зокрема, М. Ковальчук і В. Алексєєв з'ясували композиційні особливості паремій на позначення гендерних стереотипів і виявили специфіку функціонування власних імен у них (Ковальчук & Алексєєв, 2019). Ю. Капак виокремив універсальне та ідіоетнічне в гендерних стереотипах, вербалізованих у вигляді фразеологізмів (Капак, 2010). Висвітленню «жіночих» стереотипів в українських пареміях присвячена праця І. Гапєєвої (Гапєєва, 2018). Проте, незважаючи на істотні напрацювання знавців фразеології у сфері гендерної лінгвістики, залишається ніша для подальшого вивчення репрезентації гендеру в мові.

Метою нашої розвідки є здійснення порівняльного аналізу особливостей вербалізації стереотипних уявлень про представниць жіночої статі в польських та українських пареміях.

Методи дослідження. Основними методами, використаними у статті, постають описовий метод, методи аналізу та синтезу, зокрема структурного, кількісного і порівняльного аналізу.

Описовий метод дав можливість систематизувати семантичні різновиди польських і українських паремій, що відображають стереотипні уявлення про жінок. Цей метод охоплює прийоми спостереження (з інтуїтивним виділенням мовних одиниць і зведенням їх у сукупності), зіставлення, узагальнення та інтерпретації.

За допомогою прийому *спостереження* виокремлено польські та українські паремії, у яких вербалізовано стереотипні уявлення про жінок.

Приєм зіставлення слугував порівнянню особливостей репрезентації стереотипів про представниць жіночої статі в польських та українських пареміях, аналізу засобів мовного вираження цих стереотипів на фразеологічно-паремійному матеріалі порівнюваних мов.

Приєм узагальнення сприяв виокремленню семантичних різновидів паремій, що відображають стереотипні уявлення про представниць жіночої статі, окресленню тенденцій розвитку наукових розвідок у сфері фразеології та гендерної лінгвістики.

Приєм інтерпретації (тлумачення сутності мовних явищ) уможливив узагальнення підходів учених до вивчення фразеологічно-паремійного матеріалу, що засвідчує стереотипні погляди на жінок, а також використовувався для пояснення значень паремій.

Класифікаційний метод застосовано для систематизації результатів вивчення польських і українських паремій, що відображають стереотипні уявлення про жінок, а також для виявлення семантичних різновидів паремій досліджуваної тематики, структурування засобів їх вербалізації.

Методи аналізу та синтезу забезпечили опрацювання здобутків учених у царині фразеології, дали змогу схарактеризувати паремії, у яких відбито стереотипні уявлення про жінок.

Метод структурного аналізу уможливив виокремлення складників у пареміях, установлення зв'язків між ними, зокрема дав змогу визначити семантичні домінанти серед засобів вербалізації стереотипів про жінок на фразеологічно-паремійному матеріалі польської та української мов.

Метод кількісного аналізу використано для характеристики частотності репрезентації тих чи тих семантичних різновидів паремій досліджуваної тематики.

Метод порівняльного аналізу застосовано для зіставлення польських і українських паремій, що відображають стереотипні уявлення про представниць жіночої статі, за семантикою та з позиції представлених у них мовних засобів.

3. Матеріал дослідження

Матеріалом роботи слугувала авторська картотека, що налічує близько 1500 прикладів польських і 1450 українських паремій про жінок, укладена методом суцільної вибірки з польських та українських збірок прислів'їв і приказок, зокрема (Adalberg, 1889–1894; Плав'юк, 1946; Українські прислів'я, 1992; Плав'юк, 1996; Пазяк, 2001; Номис, 2003; Панасенко, 2012; Białek, 2012; Przysłowia polskie, 2012; Wikisłownik, 2023).

4. Засоби вербалізації стереотипів про жінок у польських і українських паремій

Як стійкі та спрощені образи людини або явища, сформовані під впливом соціуму або власного досвіду, стереотипи є невід'ємним складником буденної свідомості, полегшують життя людей, допомагають заощаджувати час на аналіз ситуацій, але не завжди вирізняються об'єктивністю та раціональністю. Стереотипізація і ціннісна шкала гендеру неоднакові в різних культурах (Капак, 2010, с. 269; Бойко, 2011, с. 236), тому їх порівняння, особливо на матеріалі паремій — сконденсованого досвіду етносу та відображення ментальності, становлять великий науковий інтерес. О. Селіванова фразеологізми та паремії вважає символами нелокального соціокультурного поля етнічного суспільства, оскільки вони «у стійкій формі фіксують особливості емічної реальності, колективного рефлексивного досвіду етносу, стереотипи етносвідомості та архетипи колективного несвідомого» (Селіванова, 2012, с. 171).

У традиційному польському та українському суспільствах панувала думка про те, що всі молоді особи жіночої статі хочуть вийти заміж. Оскільки в давнину жінці було економічно важко утримувати себе та дітей і з боку соціуму чинився великий тиск на самотніх осіб жіночої статі, цілком природним було виникнення стереотипу про прагнення представниць прекрасної статі створити сім'ю. Це підтверджує низка польських і українських паремій:

- (1) *Już mi się kończy szesnaście latek, czas się zapisać w rejestr męzatek* (Adalberg, 1889–1894, s. 298); *Na świętego Mikołaja ciekawość się podwaja: panny patrzą pod poduszki, czy tam niema jakiej duszki, a chłopczyki wprzód macają, jaki towar dla się mają* (Adalberg, 1889–1894, s. 307); *Na świętego Andrzeja błyska pannom nadzieja* (wtróby dotyczące zamążpójścia) (Wikisłownik); *Kwapi się, by popówna za mąż* (Adalberg, 1889–1894, s. 254); *Od M. Boskiej Gromnic będą dziewki trąbić* (Т. j. będą плакати, жаловаць, же дотяд за маж не wyszły) (Adalberg, 1889–1894, s. 679); *Так вони й рябцем* (заміж дівчата) (Номис, 2003, с. 184); *Свята Покровонько, покрий мені головоньку, яков таков онучею, хай дівкою не мучуся* (Плав'юк, 1946, с. 259); *Пройшла уже й Покрова — заревла дівка, як корова; Покрівонько, покрий мені голівоньку: хоч ганчіркою, аби я була жінкою* (Панасенко, 2012, с. 17); *Боже мій, Боже мій! Стороною дощик іде — поливає, а на мою роженьку і немає* (Номис, 2003, с. 284); *Аж регне заміж, та ніхто не свата; Заговіла — бодай батеньку хата згоріла* (не вийшла заміж) (Номис, 2003, с. 184); *Не скакали б дівки дрібно, якби того непотрібно* (Плав'юк, 1946, с. 100); *До Дмитра дівка хитра* (Плав'юк, 1946, с. 102); *Сорока скрегоче, дівка того хоче, бо гості будуть*¹ (Плав'юк, 1946, с. 317); *На безлюдді і дяк чоловік; На безриб'ю і рак руда, на безлюддю і Хома чоловік* (Панасенко, 2012, с. 259); *Не хоче, як дід калача, а дівка заміж* (Пазяк, 2001, с. 215); *Поти дівка не оддасися, поки не осудять* (Номис, 2003, с. 186); *Дівчину не жичать, а віддають* (Плав'юк, 1946, с. 43).

Яскраво вираженою в польських та українських пареміях є і думка про те, що жінка без чоловіка не може себе реалізувати і бути щасливою:

- (2) *Baba bez chłopa, jak chalupa bez płota* (<http://przyslowia-polskie.pl/przyslowia/b/>); *Koń jeźdźcem, żona mężem stoi* (Adalberg, 1889–1894, s. 221); *Nie żona zdbi męża, ale mąż żonę* (Adalberg, 1889–1894, s. 653); *Szczęście niewieście, fortuna chłopia* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Дівка не без щастя, козак не без долі* (Українські прислів'я, 1992, с. 85); *Жінка без мужа і пити не дужа* (Номис, 2003, с. 187); *Хоч мужичок з кулачок, так мужня жона* (Номис, 2003, с. 189); *Баба без діда, як борщ без хліба* (Плав'юк, 1946, с. 4); *Без газди які жінці гаразди* (Плав'юк, 1946, с. 87); *Краще сім раз горіти, ніж один раз овдовіти* (Українські прислів'я, 1992, с. 82).

Фразеологічно-паремійний матеріал обох порівнюваних мов показує, що чоловіки «люблять очима, а жінки — вухами»:

- (3) *Miłość mężczyźnie wchodzi przez oczy, a kobiecie przez uszy* (Adalberg, 1889–1894, s. 309); *Чоловік любить очима, а жінка — вухами* (з усного мовлення).

Приказки *Każda Maryna może mieć syna* (Adalberg, 1889–1894, s. 288); *Була б жінка, діти будуть* (Номис, 2003, с. 190); *Аби дружинка, дасть*

¹ У ворожінні скреготання сороки означало прихід сватів (Плав'юк, 1946, с. 317).

Бог дитинку (Номис, 2003, с. 190) репрезентують материнство як щось природне та звичне.

Для традиційних культур характерне стереотипне уявлення про те, що жінка повинна бути вродливою (фізично привабливою) (Olszewska, 2023, s. 112)) і гарнішою за чоловіка:

- (4) *Жінка гарна, як райдуга, чоловік, як папуга; Жінка, як квітка, а чоловік, як дідько* (Пазяк, 2001, с. 61).

Хоча увагу до вроди представниць жіночої статі більшою мірою засвідчує український фольклор, серед польських паремій теж знаходимо приклади, у яких акцентовано на привабливій зовнішності представниць жіночої статі:

- (5) *Dziewci, kobiety, fijołki, bławatki — wszystko to kwiatki* (Adalberg, 1889–1894, s. 117); *Gdzie są piękne pszenice, tam są śliczne dziewice* (Adalberg, 1889–1894, s. 454); *Każda kochanka jest piękna* (Adalberg, 1889–1894, s. 213); *Dziewczyna jak malina* (Adalberg, 1889–1894, s. 675); *Panna, jak skawińska wiśnia* (Adalberg, 1889–1894, s. 499).

У польських і українських пареміях репрезентовано думку про те, що жінки приділяють надмірну увагу своєму зовнішньому вигляду:

- (6) *Choć pustki w brzuchu, to kolczyk w uchu* (Adalberg, 1889–1894, s. 683); *Czterech rzeczy najbardziej pragnie białogłowa: gładkości i dostatku, szat, dobrego słowa* (Adalberg, 1889–1894, s. 19); *Panna malowana, facjata domu odnawiana* (Adalberg, 1889–1894, s. 379); *Stroi się, a przedsię szpetna* (Adalberg, 1889–1894, s. 523); *Хоч їдала, не їдала, аби хороше виглядала* (Номис, 2003, с. 230); *Гола, боса, та у вінку* (Панасенко, 2012, с. 298); *Жінка буде й тортури зносити, аби лиш себе прикрасити* (Плав'юк, 1946, с. 125); *Якби не Михайло, я б не убиралась файно* (Плав'юк, 1946, с. 202).

Паремія *Жінка строїться для других, а не для свого мужа* (Плав'юк, 1996, с. 117) передає несхвалення поведінки жінки, яка більше дбає про свій вигляд на людях, а не вдома.

У фразеологічно-паремійному матеріалі обох мов показано, що жінки повільно збираються та довго одягаються:

- (7) *Nim się baba uszpili, chłop przejdzie pół mili* (<http://przyslowia-polskie.pl/przyslowia/n/>); *Pierwej sto godzin wycieczce, nim się niewiasta oblecze* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Stroi się, jak sówka do Cieplic* (Т. j. długo się w drogę wybiera) (Adalberg, 1889–1894, s. 526); *Скоріш віз спнів набереться, як одна жінка збереться* (Плав'юк, 1946, с. 45).

Стереотипні уявлення про здоров'я представниць жіночої статі, відображені в пареміях, мають розмитий характер. З одного боку, жінок позиціоновано як фізично слабших і хворобливих:

- (8) *Млин, корабель і жінку треба часто направляти* (Плав'юк, 1946, с. 126).

Приказка *Koń na nogi, kowal na ręce, białogłowa na oczu — chorują najczęściej* (Adalberg, 1889–1894, s. 685) відображає схильність жінок до захворювань очей, що, імовірно, було пов'язано з характером праці, яку вони виконували (прядіння, шиття, вишивання) за поганого освітлення. Водночас фразеологічно-паремійний матеріал обох мов містить приклади, у яких зображено сильних жінок:

- (9) *Kobieta jako dragon* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Kobieta jak turoń* (Adalberg, 1889–1894, s. 683); *Baba jak stodoła* (Adalberg, 1889–1894, s. 6); *Baba jak Szwed* (Adalberg, 1889–1894, s. 545); *Баба як гармата* (Пазяк, 2001, с. 60); *Така дівка, як гармата* (Пазяк, 2001, с. 35); *Баба як тур* (Номис, 2003, с. 178); *Дівка як ступа* (Пазяк, 2001, с. 34); *Така, що постав сім терлиць, то переб'є* (Номис, 2003, с. 84).

З іншого боку, знаходимо приклади приказок, у яких увиразнено переконання щодо жіночої витривалості:

- (10) *Baby i ropuchy kamieniem nie dobijesz / nawet siekierą nie zabije* (Adalberg, 1889–1894, s. 664); *Baby kijem nie dobije* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Jedna dziewczka przetrzyma siedmiu parobków na lodzie* (Adalberg, 1889–1894, s. 120); *Хто слабій? — Баба. Хто ємер? — Дід* (з усного мовлення).

Наприклад, хворобу жінки у травні вважали недобрим знаком:

- (11) *Kiedy stary brodą kiwa, będzie zdrów; a gdy baba w maju słaba, pacierz mów; Kiedy stary w marcu jary, będzie zdrów; kiedy baba w maju słaba, bywaj zdrów* (Adalberg, 1889–1894, s. 521).

Особливості сенсорних відчуттів жінок відображають польські приказки:

- (12) *Babie w kolana, chłopu w piersi, szlachcicowi w uszy, a Żydowi w pięty, nigdy nie bywa zimno* (<http://przyslowia-polskie.pl/przyslowia/b>); *Pana grzeje ucho, Żyda pięta, chłopu pierś, a babę kolano* (Adalberg, 1889–1894, s. 374).

Стереотипні уявлення про розумові здібності жінок, відображені в польських і українських пареміях, характеризуються суперечливістю. Одна група прикладів позиціонує представниць жіночої статі як нерозумних:

- (13) *Babski rozum* (Т. j. niewielki, nieszczególny) (Adalberg, 1889–1894, s. 664); *U białych głów długie włosy, ale rozum krótki; U niewiasty długie włosy, ale krótki rozum; Baby mają długie włosy, a krótki rozum* (Adalberg, 1889–1894, s. 19); *Krótki ma rozum, a zaś długie włosy, o białogłowie pospolite glosy* (Adalberg, 1889–1894, s. 19); *Ile białych wron, tyle mądrych żon* (Adalberg, 1889–1894, s. 651); *Niewiasta nie ma (nie zna) ni w czym miary* (Adalberg, 1889–1894, s. 339);

У жінки довгий волос, а короткий розум (Плав'юк, 1946, с. 53); *У жінки волос довгий, та ум короткий* (Номис, 2003, с. 187); *Перейшов на дівочий розум* (Номис, 2003, с. 136),

а друга — зображує жінок мудрішими за чоловіків:

- (14) *Do baby na porady; Baba na wszystko znajdzie sposób, radę* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Cóż by Adam poradził, gdyby Bóg Ewy w raję nie posadził* (Adalberg, 1889–1894, s. 1); *Kędy sam głupi, a zaś mądra ona — tam niech mąż żonę, mężem będzie żona* (Adalberg, 1889–1894, s. 296); *Kogo akademia, dwór, obóz w rozum nie wypoleruje, tego żona rozumu, dowcipu nauczyć powinna* (Wikisłownik); *Часами варт і в жінки розуму позичати* (Плав'юк, 1946, с. 127); *Поки баби, поти й ради* (Номис, 2003, с. 187).

Деякі паремії цієї семантичної групи підкреслюють жіночу ірраціональність і обстоюють думку про те, що представниці жіночої статі поводять себе нелогічно та їх буває тяжко зрозуміти:

- (15) *Niewiasta — odmienna rzecz* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Co w kobiecym sercu na dnie, to i diabeł nie odgadnie* (<http://przyslowia-polskie.pl/przyslowia/c>); *Najsroźszego zwierzęcia zrozumiesz naturę, białej głowie czart w sercu, drugi włazł za skórę* (Adalberg, 1889–1894, s. 19); *Podawała baba babie przez piec malowane grabie* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *U niewiasty między 'tak' a 'nie' nawet włoska nie przewleciesz* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Щоб жінку пізнати, треба бути хитрим* (Номис, 2003, с. 188); *Дівчина як тіль: ідеи за нею — утікає, від неї йдеи — доганяє* (Пазяк, 2001, с. 35); *Гонить дівка парубка, а сама від нього не йде* (Плав'юк, 1996, с. 83); *Дівчина, як каже 'ні', то розумій 'так'* (Плав'юк, 1946, с. 99); *Дві природі в жіночій уроді: одна любить, а друга губить* (Плав'юк, 1946, с. 124).

Як показує фразеологічно-паремійний матеріал обох порівнюваних мов, представницям жіночої статі приписувані плаксивість та емоційна нерівноваженість:

- (16) *Łatwiej widzieć kobietę we łzach, niż gęs w trzewikach* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Krzyczy, jak opętana baba* (Adalberg, 1889–1894, s. 244); *Niema ziela na babskie wesela, niema rutki na babskie smutki* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Вода мутна, жона смутна, обі не до смаку* (Плав'юк, 1946, с. 51); *Не думай про коня, що пітніє, і про жінку, що плаче* (Плав'юк, 1996, с. 106); *Витиймо, щоб дома жінки не журилися* (Плав'юк, 1946, с. 40); *Жіночі сльози — це їх ремесло* (Плав'юк, 1946, с. 126); *Кисла Оришка* (Номис, 2003, с. 276); *Скигнить, як чайка* (Пазяк, 2001, с. 142); *Плач, плач, будеш мати чорні очі* (Плав'юк, 1946, с. 255); *Не думай про коня, що пітніє, і про жінку, що плаче* (Плав'юк, 1996, с. 106).

Польські паремії *Kiedy pies śpi, Żyd przysięga, kobieta płacze, nie wierz* (Adalberg, 1889–1894, s. 394); *Białogłowa w płaczu obrony szuka, mężczyzna*

в *palaszu* (Adalberg, 1889–1894, s. 19) виражають думку про те, що плач — це засіб маніпулювання представниць жіночої статі.

Численною групою репрезентовані паремії, що відображають стереотипні уявлення про риси характеру представниць жіночої статі. Серед них виокремлюємо фразеологічні одиниці, що позиціонують жінок як балакучих і пліткарок:

- (17) *Białej głowie dość dwie słowie* (Białek, 2012, s. 14); *Jak wie co baba, to wie wójt i cała gromada* (Adalberg, 1889–1894, s. 664); *Oprócz kobiet, na kanapie siadają tylko gapie* (Adalberg, 1889–1894, s. 197); *Panu pieniądze nie pożyczasz, kobiecie prawdy nie mów* (Adalberg, 1889–1894, s. 694); *Жінці всієї правди не odkryвай* (Номис, 2003, с. 188); *Жінці правди не кажи, чужої дитини не бери, з панами не братайся* (Номис, 2003, с. 169); *Знає кума — знає півсела* (Плав'юк, 1996, с. 153); *Ніхто не знає: тільки баба та вся громада, тільки сич та сова, та людей півсела* (Плав'юк, 1996, с. 188); *Пішла по сусідах, як брехня по селу* (Пазяк, 2001, с. 173).

Засобами вербалізації жіночої балакучості та галасливості в пареміях часто постають:

- а) **дієслова на позначення мовленнєвої діяльності** (*bajac, pleść, przegadać, wadzić się, балакати, казати, говорити, переговорювати, переспорити*):
- (18) *Bajesz, by baba na trecie* (Adalberg, 1889–1894, s. 10); *Plecie, jak baba z Gądek* (wieś) (Adalberg, 1889–1894, s. 677); *Plecie, jak stara baba w lecie* (Adalberg, 1889–1894, s. 407); *Wadzą się, jak baby na trecie* (Adalberg, 1889–1894, s. 581); *Mąż żony nigdy nie przegada* (Adalberg, 1889–1894, s. 652); *Зовсім так, як жінки говорять*; *Набалакала, говорила: дайте жолобчастого Данила* (Плав'юк, 1996, с. 78); *Два жиди і дві бабі, як прийдуть до міста, то переговорюють чоловіків двіста* (Плав'юк, 1946, с. 4);
- б) **іменники — маркери результатів говоріння** (*bajeczki, plotki, gomon, мандрони*):
- (19) *Kumoszka kumosi bajeczki znosi* (Adalberg, 1889–1894, s. 251); *Ciotka-plotka* (Adalberg, 1889–1894, s. 69); *Plotki świętej ciotki* (Adalberg, 1889–1894, s. 407); *Żona rzadko bez gomona* (Adalberg, 1889–1894, s. 654); *Плете мандрони* (Плав'юк, 1946, с. 255);
- в) **прикметники із семантикою багатоговоріння**: *wielomówna, gadatliwa, wygadana, балакуча*:
- (20) *Niewiasta każda wielomówna* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Cud nad cudami: niegadatliwa między niewiastami* (Adalberg, 1889–1894, s. 338); *Балакучий, як баба* (Пазяк, 2001, с. 123);

- г) **іменники на позначення шумних місць** (*jarmark, targ, tret, ярмарок, базар, торг, підторжся*):
- (21) *Gdzie się trzy baby zejdą do kupy, tam już jarmark* (Adalberg, 1889–1894, s. 664); *Dwie baby, a jedna geś, to gotowy jarmark* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Dwie niewieście, jarmark w mieście* (Adalberg, 1889–1894, s. 338); *Дві баби — торг, а три — ярмалка* (Номис, 2003, с. 188); *Дві гуски і дві бабі; два жиди і дві жабі — то, кажуть, що гірше ярмарку* (Номис, 2003, с. 300); *Де баб сім, там торг зовсім; Сім баб — своє підторжся; Як дві баби та гуска, то весь базар* (Номис, 2003, с. 188).

Балакучих жінок порівнювано із жабами й сороками: *Де дві баби та три жаби зберуться у місті, не переспорить їх чоловік й двісті* (Номис, 2003, с. 188); *Rzeczose by sroczka / jak sójka* (Adalberg, 1889–1894, s. 482); *Жінки, як сороки* (Пазяк, 2001, с. 61); *Скрекоче, як сорока* (Пазяк, 2001, с. 142). Зауважимо, що польські приказки, у яких жінка порівнюється із жабою, акцентують увагу або на зовнішності: *Baba jak żaba* (Adalberg, 1889–1894, s. 6) — йдеться про негарну або низьку і повну жінку, або на проблемних ситуаціях, у які потрапила ошукана представниця жіночої статі: *Nabrała się, jak żaba tułu* (Adalberg, 1889–1894, s. 323).

Компонентами паремій описуваної семантичної групи часто постають лексеми *język, gęba, ozór, язик*:

- (22) *Dobremi chęciami i kobiecemi językami piekło jest wybrukowane* (Adalberg, 1889–1894, s. 52); *Wól rogami, a baba językiem kole* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Ona ma wielką gębę* (Adalberg, 1889–1894, s. 135); *Jemu tak gęba lata, jak gdąńskiej babie* (Adalberg, 1889–1894, s. 134); *Miele, jak baba ozorem* (Adalberg, 1889–1894, s. 691); *Жіноча сила в язиці; Жіночий язик остріший від меча; Жіночий язик — це її меч, який ніколи не ржавіє* (Плав'юк, 1946, с. 125); *Сверблять руки, як бабу язик* (Плав'юк, 1946, с. 292); *У баби язик, як лопата* (Пазяк, 2001, с. 46).

Стереотипне уявлення про те, що представниці жіночої статі не вміють зберігати таємниці, передають паремійні одиниці:

- (23) *Niewiasta sekretu nie utrzyma* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Zachować co w sekrecie najciężej jest kobiecie* (Adalberg, 1889–1894, s. 212); *Co chcesz w milczeniu mieć, nie daj tego niewieście wiedzieć* (Adalberg, 1889–1894, s. 338); *Chceszli mieć co tajemnego, nie zwierzaj się żenie tego* (Adalberg, 1889–1894, s. 557); *Chłopiętom do sadu, białogłowię do tajemnic, kosterze do pieniędzy — nie powierzaj kluczy* (Adalberg, 1889–1894, s. 58); *Жінка хіба те утає, чого не знає* (Номис, 2003, с. 285); *Так таємницю зберегла, що її вже знає півсела* (Пазяк, 2001, с. 216).

Паремії *Kochanki słowo, żydowska przysięga — pewnośc nie tęga* (Adalberg, 1889–1894, s. 213); *Trzymać kobietę za słowo, a piskorza za ogon — na jedno wychodzi* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Kiedy co komu rzecz białogłowa, pisz jej na rzece i na wodzie słowa* (Adalberg, 1889–1894, s. 19); *Казала та не зав'язала* (Номис, 2003, с. 105); *Казала Настя, як удасться* (Плав'юк, 1996, с. 137) виражають думку про те, що жінки не дотримуються своїх обіцянок.

Представниць жіночої статі як істот злих і сварливих описують приказки:

- (24) *Nowina na świecie: białogłowa dobra* (Adalberg, 1889–1894, s. 19); *Niewiasta zła rzecz, jak zmija; Niewiasta na dobre żółw, na zle jak zapalił; Niewiasta na zle — rozumna, pamiętna; na dobre — głupia, zapamiętliwa* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Kapusty nie przesieka, baby nie przeszczeka* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Kłóci się, jak baba na trecie* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Kto z babą wojuje, pewno pożałuje* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Nie masz na świecie małżonka, na którego by nie krakała żonka* (Adalberg, 1889–1894, s. 284); *Jedna baba w mieście więcej narobi hałasu, niżli chłopów dwieście* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Już kiedy zacznie dobrodziejka, to i we śnie gębą myka* (Adalberg, 1889–1894, s. 97); *Niema ryby bez ości, kobiety bez złości* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Chłopu nalej (daj) ukropu, a sama krzycz, choć ci nic* (Adalberg, 1889–1894, s. 669); *Pies babę za spródnice, a baba męża* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Сварливий, як баба* (Пазяк, 2001, с. 140); *Жінка не жила б, коли б не сварилась* (Плав'юк, 1946, с. 125).

Засобами вербалізації жіночої злості постають словосполуки *zła rzecz, (nie bez) złości, сварливості* — лексеми *(nie) przeszczekać, kłócić się, krakać, narobić hałasu, krzycząc, сваритися, сварливий*.

Конфліктність представниць жіночої статі відображено в пареміях:

- (25) *Snadniej stu mężów, niż dwie zgodzić baby* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Domowe kurki rzadko się zgodzą z obcemi* (Adalberg, 1889–1894, s. 251); *Łacniej sto zegarków, niż dziesięć bab zgodnić* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Gdzie ma siedzieć sąsiadka, niechaj lepiej brona stoi* (Adalberg, 1889–1894, s. 489); *Z babą zła sprawa* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Тисяча мужчин буде жити у згоді разом, та дві жінки не годні похвалитися тим ділом* (Плав'юк, 1946, с. 127).

Приказка *Do kobiety i do konia z przodu się przystępuje* (Adalberg, 1889–1894, s. 211) означає, що і до жінки, і до коня потрібно підходити обережно та з повагою, починаючи комунікацію в такий спосіб, щоб не виклика-ти агресії.

Фразеологічно-паремійний матеріал польської та української мов ре-презентує жінок як вередливих, дратівливих і невдоволених/ненаситних:

- (26) *Mów niewieście co chcesz, jedno jej nie mów 'larwo'* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Trzeba babie na buty / Skóra ją swędzi; chce dostać plagi, ciągi* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Z żoną, doktorem i księdzem zawsze w zgodzie żyć potrzeba* (Adalberg, 1889–1894, s. 654); *Коли жінка каже 'лихо', не зачіпай її стиха* (Номис, 2003, с. 285); *Бог створив світ і відпочивав, Бог створив чоловіка і знов відпочивав, Бог створив жінку і відподі уже ніхто не відпочивав* (Плав'юк, 1946, с. 124); *Хвали день увечорі, а жінку рано* (Плав'юк, 1946, с. 94); *У місті є (краму. — I. Ш.) кожній невісті* (Плав'юк, 1946, с. 203).

Засобами вербалізації вередливості в пареміях описуваної семантичної групи постають лексеми *wykręty, dąse, narzekać, (roz)drażnić, бубонити, дражнити*:

- (27) *Do nieba żywcem będzie wzięty, kto pozna wszystkie kobiet wykręty* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Gdyby ciocia miała wąse, mniejsze koki, mniejsze dąse — byłaby wujaszek* (Adalberg, 1889–1894, s. 69); *Babska rzecz narzekać, a żydowska, założywszy ręce czekać* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Konia nie bij, żony nie drażnij, służce nie laj — jeśli z nich statek chcesz mieć* (Adalberg, 1889–1894, s. 218); *Nie drażnij baby* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Lepiej psa rozdrażnić, niż babę* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Бубонить до себе, як баба на морозі* (Пазяк, 2001, с. 125); *Коня не бий, слуги не проклинай, жінки не дражни — коли хочеш, щоб статковали* (Номис, 2003, с. 169).

Ненаситність жінок представляють польські паремії зі зворотами *nigdy dosyć, pragnąć całego świata*:

- (28) *Dzieciom, kurczętom, księżom i kobietom — nigdy dosyć* (Adalberg, 1889–1894, s. 117); *Wieśniak pragnie pola, szlachcic godności, żołnierz wojny, kupiec pieniędzy, gospodarz pokoju, rzemieślnik roboty, malarz piękności, a kobieta — całego świata* (Adalberg, 1889–1894, s. 211).

Як упертих, цілеспрямованих і категоричних представниць жіночої статі змальовують приказки:

- (29) *Łatwiej wroga pokonać, niż kobietę przekonać* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Prędzej dziad orzech zgryzie, niż upartą babę przeprze* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Na babski upór niema lekarstwa* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Na upór baby to i kij słaby* (Adalberg, 1889–1894, s. 664); *Szafranu (chrzanu) nie przetrzesz — kobiety nie przetrzesz* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Gdy rumak a baba naprze, nie wstrzymaj* (Adalberg, 1889–1894, s. 475); *Шахврану не перетреш, жінку не перепреш; Діжи не перемісити, жінки не перебити* (Номис, 2003, с. 188); *Катерина та Дем'ян посварились за бур'ян: Катерина Дем'яну не попустить бур'яну* (Номис, 2003, с. 256); *Вперта коза, вовкові користь* (Номис, 2003, с. 71); *Най буде бабі плескано* (Номис, 2003, с. 104); *Жінка і кам'яну гору пересіче* (Номис, 2003, с. 188); *Їй кажеш 'овес', а вона каже 'гречка'* (Номис, 2003, с. 72).

Засобами вербалізації впертості в пареміях про жінок постають лексеми *parierać, przekonać, przepierać, upierać (się), upór, (ne)perebity, (ne) popyścić, (ne)ustąpić*. У гумористичній формі жіночу непоступливість маркують діалогізовані паремії:

- (30) *A golono? — Golono. A strzyżono? — Strzyżono. Nadewszystko proszę pilnie, miła żono: strzyżono* (Adalberg, 1889–1894, s. 150); *Стрижене! — Голене!* (Номис, 2003, с. 72).

Хитрість представниць жіночої статі репрезентують паремії:

- (31) *Trzeba rano wstać, żeby babę oszukać* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Długo trzeba pokukać, nim się uda kobietę oszukać* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Babi naród zawsze chytry* (Adalberg, 1889–1894, s. 6); *Niewiasta jest zła pokrzuwa: chytra zawsze, póki żywa* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Możesz mówić zawsze śmieie, że niewiasta chytre ziele* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Ще добре, як жінка сім раз на день обдурить; То й не жінка, як сім раз на день не обманить чоловіка; Добра жінка дванадцять раз на день одурить, а як яка, то і без числа* (Номис, 2003, с. 188); *Щоб жінку пізнати, треба бути хитрим; Треба довго клопотати / калатати, аби бабу ошукати* (Плав'юк, 1946, с. 5); *На двоє баба ворожила: або вмере, або буде жила* (Плав'юк, 1946, с. 55); *Чи я тому винна, що перина зимна* (Плав'юк, 1946, с. 40); *Сим-тим баба ляха здурила* (Панасенко, 2012, с. 84).

Приказки *Groźny na żonę, kto nie ma swej żony* (Adalberg, 1889–1894, s. 651); *Miłośnice — drapieżnice* (Adalberg, 1889–1894, s. 310); *Жіноча помста не має границь* (Плав'юк, 1946, с. 126); *Сто літ живе баба, а двісті копає* (Номис, 2003, с. 176) передають стереотипне уявлення про жінок як про підступних і мстивих.

Образ жінки традиційно наділений «негативною аксіологічною маркованістю» (Гендерна лінгвістика в Україні, 2014, с. 111; Olszewska, 2023, s. 114). Яскраво вираженим у фразеологічно-паремійному матеріалі польської та української мов є демонізування представниць жіночої статі. Образ баби «часто співвідноситься з образами пекла, чорта, біса» (Ковальчук і Алексєєв, 2019, с. 25). Паремії цієї семантичної групи виражають думку про те, що жінка може ошукати/перевищити в злому навіть нечисту силу:

- (32) *Bies tam nie dowiedzie, gdzie baba dojedzie* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Baba djabłu by też urwała; Baba gorsza jak djabeł* (Adalberg, 1889–1894, s. 664); *Baba i diabła oszuka* (Białek, 2012, s. 8); *Babę rozdrażnić, to gorszej niż djabła* (Adalberg, 1889–1894, s. 6); *Czart z babą nie poradzi* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Czego bies nie może, przez białogłową sprawi* (Adalberg, 1889–1894, s. 19);

Diabeł pięści, a baba oczy wydrze; Jak diabeł nie skusi, to baba musi (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Kobiety, jak zechcą, to i samemu djabłu dadzą radę* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Na wspólnie z babą to i diabeł źle wyszedł* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Karta, kwarta, warta, Marta: wszystko warto czarta* (Adalberg, 1889–1894, s. 200); *Każdy djabeł swoją babę chwali* (Adalberg, 1889–1894, s. 93); *Od złośliwej baby sam djabeł schowa się w ziemię; Sam djabeł baby nie przeprze; Polknął czart babę, ale nie mógł jej strawić* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Żyd okpi Niemca, djabeł Żyda, Rusin djabła, a Rusina niewiasta* (Adalberg, 1889–1894, s. 658); *Де дідько не може, там бабу пошле* (Плав'юк, 1946, с. 101); *Де чорт не зможе, туди бабу пошле / там баба pomoже* (Номис, 2003, с. 188); *З бабою і чорт не годен виїти на кінець* (Плав'юк, 1946, с. 4); *То така баба, що її дідька не треба* (Плав'юк, 1946, с. 5); *І чорт не виграв із бабою* (Плав'юк, 1946, с. 38); *З бабою і дідько справу програв* (Номис, 2003, с. 187); *Бабу її чорт не змудрує* (Номис, 2003, с. 188); *Се така баба, що чорт її на махових вилах чоботи оддавав* (Номис, 2003, с. 84).

Великою групою представлені паремії, у яких наголошено на подібності жінки до нечистої сили і співпраці між ними:

- (33) *Czart z babą piwo ważył i słodzin się odrzekł* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Po radę do baby, a przez nią do czarta!*; *Woda młynem, wiatr śmigami, a złą baba djabeł obraca* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Jak kobieta idzie za mąż, to siedmiu djabłów pod pachą trzyma* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Baba, żaba, kaduk trzeci: to rodzone dzieci* (Adalberg, 1889–1894, s. 6); *Kiedy gwizdże kobieta, djabeł kościół zamieta* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Gdzie się księża i kobiety wdadzą, tam i djabeł się wmixsza* (Adalberg, 1889–1894, s. 247); *Czart swoje, baba swoje* (Adalberg, 1889–1894, s. 76); *Ciotka żonina, djabła danina* (Adalberg, 1889–1894, s. 69); *Czy bies go opętał, czy stara rybaczka zarzekła* (Adalberg, 1889–1894, s. 23); *Mnich a baba — narzędzie djable* (Adalberg, 1889–1894, s. 315); *W piwo kwas, robak w mięso, a w babę djabeł* (Adalberg, 1889–1894, s. 602); *Stare baby wiedzą, co w piekle warzą i jedzą; Zaprzedać się babie a djabłu, na jedno wychodzi* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Baba: siedm mil z za piekła* (Adalberg, 1889–1894, s. 664); *Rodzona siostra Lucypera* (Adalberg, 1889–1894, s. 267); *Баба з некла родом* (Панасенко, 2012, с. 10); *Баба сім миль з-за некла; Баба шептуха від злого духа; Відьма, не баба* (Номис, 2003, с. 187); *Баба з чортом, як пес із хортом* — подібні (Плав'юк, 1946, с. 4); *Баба а чорт — то собі рідня / то все єдно; Біда бабу породила, а біду — чортова мати; Де дідько не посіє, там ся баба вродить* (Номис, 2003, с. 187).

Демонізування представниць жіночої статі засвідчують паремії, у яких жінок асоційовано зі злом:

- (34) *Jak się chłop rozgniewá, to się djabol spiéwá; a jak baba z gniewu płacze, to diabeł wesofy skacze* (Adalberg, 1889–1894, s. 57); *Najsroźszego zwierzęcia zrozumiesz naturę, białejgłowie czart w sercu, drugi włazł za skórę* (Adalberg, 1889–1894,

s. 19); *Ile liści na kapuscie, ile bab jest na odpuscie, ile kropel wpada w morze, tyle szczęścia, daj ci Boże* (Adalberg, 1889–1894, s. 535); *Druga białogłowa podbija mężowi bębenka na wszystko złe* (Bębenka podbijać — do złego zachęcać, popychać, poduszczuć) (Adalberg, 1889–1894, s. 23); *Ciotka, synowa i bratowa jest polewka rakowa* (Adalberg, 1889–1894, s. 69); *Де дідько не посіє, там ся баба вродить; I так багато всякого лиха, а Бог ще жінок наплодив; Вразькі баби* (Номис, 2003, с. 187); *Не поможе бабі й кадило, коли бабу сказило* (Плав'юк, 1946, с. 5); *Воли й корови в ліс, а поперед очі біс* — худоба (жіночий посаг) пасеться в лісі, а ненависна жінка весь час перед очима свого чоловіка (Плав'юк, 1946, с. 10); *Де жінка рядить, там чорт сидить* (Плав'юк, 1946, с. 124).

Стереотипне уявлення про зрадливість представниць жіночої статі передають паремії, що підкреслюють жіночу невірність:

- (35) *Jak suka nie da, to pies nie weźmie* (<http://przyslowia-polskie.pl/przyslowia/j/>); *Byle sokół z miejsca, to sokolica na miejsce* (Adalberg, 1889–1894, s. 512); *Gość w domu — baba w cięży* (<http://przyslowia-polskie.pl/przyslowia/g/>); *Jeśli się kto naprze z strony konia, wozu, sukni, żony ku jakiegokolwiek potrzebie, nie puszczaj z domu bez siebie: wóz połamią, suknię zmażą, koń osadnią, żonę z łaską odeszłą (z łaską — z upominkiem / pamiątką)* (Adalberg, 1889–1894, s. 218); *Nie potrzeba rady niewieście do zdrady* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Охала Маланя, бо поїхав Ананя* (Плав'юк, 1996, с. 194); *Ой горе тому, хто має жону! Втоптана стеженька до його дому* (Номис, 2003, с. 188).

До численної групи можна віднести польські та українські паремії, які виражають думку про те, що представницям жіночої статі не можна вірити:

- (36) *Ani na wsi, ani w mieście, nie trzeba wierzyć niewieście; Nie wierz niewieście, by też i martwa była; Każdy, kto niewieście wierzy, sam siebie jawnie zdradza* (Adalberg, 1889–1894, s. 338); *Nie wierzcie żadnej niewieście, chociażby miała lat dwieście* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Kobietcie i koniowi nigdy nie dowierzaj; Na pajęczynie by się powiesił, kto by kobiecie uwierzył* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Nie wierz, wuju, wujnej* (Adalberg, 1889–1894, s. 617); *Żonę kochaj, prawdy jej nie mów, a przyjacielowi nie wierz* (Adalberg, 1889–1894, s. 654); *Ani na seli, ani w miście nie wір невістиці; Не вір жінці, як чужому собаці* (Номис, 2003, с. 187); *Жінці не вір у домі, кобили — в дорозі; Кобилі і жінці не вір Не вір ніколи жінці, коняці, собаці* (Номис, 2003, с. 169); *Не лишай молодой жінки вдома, як ідеши у далеку дорогу* (Плав'юк, 1946, с. 126).

Знаходимо й одиничні приклади паремій, що застерігають від «позицання» жінок:

- (37) *Strzelba, koń i żona — rzecz nie pożyczona* (Adalberg, 1889–1894, s. 527); *Żony, brzytwy i koni nie pożyczaj* (Adalberg, 1889–1894, s. 654); *Жінки та коня нікому*

не давай; Люльки та жінки нікому не позичай; Коня в позику не давай, жінки у приданки не пускай (Номис, 2003, с. 169).

До описуваної семантичної групи входять також паремії, у яких ідеться про те, що жінок важко «встерегти»:

- (38) *Zlej żony nikt nie ustrzeże, by ją wsadził na wierzch wieże* (Adalberg, 1889–1894, s. 654); *Łatwiej sto pcheł upilnować, niż jednej dziewczyny* (Adalberg, 1889–1894, s. 120); *Kto kobietę ustrzeże, ten się na pajęczynie powiesi* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Strzec niewiasty — nalewać w piasty* (Т. j. jest to daremny zachód, próżna praca, nikt jej ustrzec nie potrafi. Piasta — część koła u wozu, mięszsze wywiercone drzewo, które około osi się obraca, a do którego szpice kołowe są wpuszczone) (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *W drodze pilnuj konia, a w domu żony* (Adalberg, 1889–1894, s. 106); *Jak baba zechce, to da i przez dziurkę od klucza* (<http://przyslowia-polskie.pl/przyslowia/j/>); *Легше сто зайців завертати, як одної жінки допильнвати* (Плав'юк, 1946, с. 180).

Жінок у польських та українських пареміях інколи зображено як спокусниць:

- (39) *Broni się, jak mnich od kobiety* (Adalberg, 1889–1894, s. 668); *Jak diabeł nie skusi, to baba musi* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Кума мене з ума звела* (Українські прислів'я, 1992, с. 78).

Зазначимо, що зрадливість приписувалася передусім вродливим жінкам:

- (40) *Żona ładna zawsze zradna* (Adalberg, 1889–1894, s. 654); *Kiedy nie chcesz być skrzywdzony, nie trzymaj w oknie złota i urodnej żony* (Adalberg, 1889–1894, s. 642); *Kto bierze nadobną dziewicę, ten sieje dla wróblów pszenicę* (Adalberg, 1889–1894, s. 120); *Ładna żona, jak groch przy drodze* (Adalberg, 1889–1894, s. 652); *Dobrym powodzeniem, piękną żoną i dobrym winem nie trzeba się chwalić* (Adalberg, 1889–1894, s. 427); *Жінка ładna uсе zradna* (Плав'юк, 1946, с. 125).

У пареміях представниці жіночої статі часто порівнюються з алкогольними напоями — вином і горілкою:

- (41) *Białogłowa grzeczna, wino mocne z namędrzejszego uczyni blazna* (Adalberg, 1889–1894, s. 19); *Wino a białogłówni mądre ludzi w blazny odmieniąją* (Adalberg, 1889–1894, s. 598); *Dzieweczka, wódeczka i skrzypeczka gubią młodzieńca* (Adalberg, 1889–1894, s. 120); *Karty, szklanka i kochanka przywodzą do nędzy i panka* (Adalberg, 1889–1894, s. 196); *Kto lubi fajeczkę, wódeczkę, dzieweczkę, to już djabła wart* (Adalberg, 1889–1894, s. 124); *Горілочка, як дівочка, як не п'си до ладу, то збере тебе на біду* (Плав'юк, 1946, с. 85); *А горілочка, як дівочка: зведе хлопця, як дідошка* (Номис, 2003, с. 240); *Горілка, як гарна дівка, хоч кого підведе* (Пазяк, 2001, с. 53); *Горілка — не жінка, а голову завертає* (Плав'юк, 1946, с. 76); *Горілка не дівка, а мачуха не мати, але вміють добре голову завертати* (Плав'юк, 1946, с. 337).

Символом спокуси, із яким також порівнюють жінок, є гроші:

- (42) *Pieniądze i biogłowy zwracają ludziom głowy* (Adalberg, 1889–1894, s. 384).

Засобами вербалізації образу жінки-спокусниці постають усталені словосполуки і дієслова: *uczynić blazna, zwracać (głowę), завертати (голову), зводити, збирати (кого) на біду*. Польське прислів'я *Vu rannom nie dzieci, żołnierzom nie straż, urzędnikom nie liczba* (Adalberg, 1889–1894, s. 379) показує, що стримувальним фактором від неморальної поведінки жінок були діти.

Погляд на представниць жіночої статі як на нестабільних і ненадійних зафіксовано в пареміях:

- (43) *Umysł niewieści niema stałości* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Szczerość litwina, stałość kobiety, poczciwość żyda — na nic się przyda* (Adalberg, 1889–1894, s. 267); *Młoda rada, marcowa pogoda, niewieścia laska — jednakowoż stateczne rzadko bywają* (Adalberg, 1889–1894, s. 460); *Dziewczyzna dziś oszuka, a jutro poszuka* (Adalberg, 1889–1894, s. 120); *Kiedy ona mnie chce, to ja się też z nią nie ożenię* (Adalberg, 1889–1894, s. 650); *Zmienna, jak pogoda jesienna* (Adalberg, 1889–1894, s. 644); *Lód marcowy, statek biogłowy* (Adalberg, 1889–1894, s. 19); *Niewiasta, ogień, morze, to chodzi w jednej sforze* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Gust kobiet, laska pańska, marcowa pogoda zawsze niestale; Gust kobiet, pogody jesienne — wszystko to odmienne* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Do żony żaka, baby i biretu nie puszczaj* (Adalberg, 1889–1894, s. 651); *Вилилась вода, як дівоча ласка* (Пазяк, 2001, с. 22); *Жіноча думка і вітер часто змінюються* (Плав'юк, 1946, с. 126); *Вторлива Ганна — то в'яне, то гарна* (Номис, 2003, с. 269); *Жіноче серце, як зимове сонце* (Пазяк, 2001, с. 62).

Типовим для аналізованих паремій є зображення представниць жіночої статі як гнучких (поступливих):

- (44) *Młoda dziewczyna giętka jak trzcina* (Adalberg, 1889–1894, s. 120); *Жінка, мов лоза, куди треба, туди гнеться* (Плав'юк, 1946, с. 125); *Дівка як верба: де посади, там прийметься* (Номис, 2003, с. 184); *Верба й дівчина прийметься де-небудь* (Плав'юк, 1946, с. 35); *Дівчина, як билина — куди вітер подається, туди вона й гнеться* (Пазяк, 2001, с. 35); *Жінка — лозинка: куди схоч, похилиш; Жінка, як жилка: коли схоч, потягнеш* (Номис, 2003, с. 187); *Жінка, що торба: що покладеш, те й несе* (Пазяк, 2001, с. 61).

І польські, і українські паремії позиціонують жінок як несміливих:

- (45) *I baba śmielsza za murem* (Adalberg, 1889–1894, s. 322); *I baba za murem bije* (Adalberg, 1889–1894, s. 322); *Śmiały, jak baba za płotem* (Adalberg, 1889–1894, s. 549); *Баба тоді і хвабра, як на печі* (Номис, 2003, с. 187); *На печі то й баба хоробра* (Українські прислів'я, 1992, с. 44).

В українських прикладах репрезентоване стереотипне уявлення про те, що жінки бояться мишей:

- (46) *Ni lew, ni garmati* жінки не відженуть, доки миші не принесуть (Плав'юк, 1946, с. 126); *Жінка нікому з кроку не уступить, хіба що її миша напудить* (Adalberg, 1889–1894, с. 125).

Тільки одиничні приклади описують сміливих жінок:

- (47) *Ciotka wroga robije, poloży* (Adalberg, 1889–1894, s. 69); *Поки жива бабуся, я нікого не боюся* (Номис, 2003, с. 187).

Погляд на представниць жіночої статі (зазвичай молодого віку) як на сором'язливих відображено в пареміях:

- (48) *Wstydlivy bu panna; Wstydlivy jak mniszka; Wstyd — panieństwa okrasa* (Adalberg, 1889–1894, s. 615); *Стидливий/соромливий, як дівчина* (Пазяк, 2001, с. 212); *Недоторканий, як молодиця* (Плав'юк, 1946, с. 206); *Пошепки муки, аби не чули парубки* (Плав'юк, 1946, с. 210).

Фразеологічно-паремійний матеріал обох порівнюваних мов засвідчує жіночу марнотратність:

- (49) *Żona wyniesie worem, jeśli idzie swym dworem* (Adalberg, 1889–1894, s. 654); *Prędzej baba fartuszkiet wyniesie, niż chłop koreem przysporzy* (Adalberg, 1889–1894, s. 664); *Діди строють, баби гноють* (Номис, 2003, с. 209); *Муж крамар, а жона крамарка: він із двора, а у жінки ярмарка* (Номис, 2003, с. 188); *Чоловік буде возить добро додому возом, жінка з дому кірчиком* (кухлем. — *І. Ш.*) (Номис, 2003, с. 285).

Одиничними прикладами репрезентовані українські паремії на позначення вподобань представниць жіночої статі. Ідеться про любов до танців, солодкого, перебірливість у їжі:

- (50) *Стан дівочий до танцю охочий* (Плав'юк, 1946, с. 321); *Цвіт пчлкам, а мід жінкам* (Плав'юк, 1996, с. 282); *Андрушку, їж юшку, а я м'ясе, бо мене дитина ссе* (Плав'юк, 1946, с. 2).

Образ жінки як берегині та хранительки домашнього вогнища відзеркалюють паремії:

- (51) *Dobra żona — służka doma* (Adalberg, 1889–1894, s. 651); *Gospodyni dobra trzy węgły domu utrzymuje, a gospoda rz czwarty / Dobra gospodyni podtrzymuje trzy węgły domu, a gospodarz tylko czwarty; ale gdy gospodarz ten jeden puści, to i tamte polecą* (Adalberg, 1889–1894, s. 154); *Жона держить дім за три угли, а муж за четвертий* (Плав'юк, 1996, с. 117); *Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки кімната* (Плав'юк, 1996, с. 207).

Ситуації, у яких жінка керувала чоловіком, засуджувалися, що відображають паремії:

- (52) *Źle ten dom rządzi, gdzie baba sądzi* (Adalberg, 1889–1894, s. 664); *Nie tak sromota, gdy mąż sam błądzi, jako gdy niewiasta mężem swoim rządzi* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Gdzie baba rządzi, tam chata błądzi* (Adalberg, 1889–1894, s. 664); *Biada temu domowi, gdzie żona przewodzi mężowi* (Adalberg, 1889–1894, s. 651); *Biada mężowi, biada, który podległ żenie; Mąż w spódnicy, a żona w kapocie — djabłu przyczynią w robocie* (Adalberg, 1889–1894, s. 296); *Rząd niewieści nie czyni czci* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Tam się źle dzieje, gdzie kura pieje* (Adalberg, 1889–1894, s. 253); *Де хвіст перед веде, там голова ззаду йде* (Плав'юк, 1946, с. 340); *Жінка доти люба, доки не візьме за чуба* (Плав'юк, 1946, с. 125); *Хоч ти і люба, а не добирайся до мого чуба* (Плав'юк, 1996, с. 162); *Де жінка рядить, там чорт сидить* (Плав'юк, 1946, с. 124); *Там макогін блудить, де макітра рядить* (Номис, 2003, с. 187).

Як бачимо, деякі з них мають іронічне забарвлення (Капак, 2010, с. 271).

Досліджуючи стереотипні уявлення про жінок в українських пареміях, І. Гапєєва виокремлює серед них позитивні та негативні. До першої групи дослідниця відносить стереотипи, пов'язані з материнством, заміжжям, зовнішністю, хазяйновитістю, а до другої — стереотипи щодо негативних рис характеру жінок (балакучість, ірраціональність, підступність, слабкий і нелогічний розум). Традиційні погляди на «жіночу» роботу, на думку, мовознавиці, вирізняються нейтральністю (Гапєєва, 2018, с. 165). Проте у традиційному суспільстві панувала думка про те, що жіноча робота є легшою і меншвартісною:

- (53) *Robota kobięcka choć nieznaczna, ale smaczna* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *He великеє діло, що баба пуп зав'яже* (Номис, 2003, с. 123).

Стереотипне уявлення про те, що жінка завжди має роботу в домі, відображають паремії:

- (54) *Robota kobięcka nieskończona* (Adalberg, 1889–1894, s. 211); *Жіноча робота ніколи не лягає спати* (Плав'юк, 1946, с. 126).

Символом жіночої роботи є фартух:

- (55) *Białce bez szertucha, jak krowie bez wogona* (szertuch — fartuch) (Adalberg, 1889–1894, s. 18); *Познавайте мою матку на місті, що в неї хвартух у місті* (Номис, 2003, с. 300).

Поділ роботи на чоловічу та жіночу засвідчують такі приклади:

- (56) *Gospodarz powinien wiedzieć o polu, o gumnie i stajni; gospodyni powinna wiedzieć o kuchni, o śpiżarni i o piwnicy* (Adalberg, 1889–1894, s. 154); *Przyjdzie baba z gliną, zaraz szpary zginą* (Przed świętami wielkiej nocy baby mają zwyczaj lepić glina chalupy stawiane z drzewa) (Adalberg, 1889–1894, s. 139); *Упорасться, як баба з діжею* (Пазяк, 2001, с. 193); *Пишов дід на гриби, баба на підпеньки, дідові висохли, бабині сиренькі* (Плав'юк, 1946, с. 100).

У польських і українських пареміях репрезентовано такі види жіночої роботи:

а) готування їжі:

- (57) *Chłop do kielni, baba do patelni* (<http://przyslowia-polskie.pl/przyslowia/c>); *Co Kaśka zrobi, to Maciek zje* (Adalberg, 1889–1894, s. 201); *Co ty jesz, daj mi też, moja matka piecze jabłka, dam ci też* (Adalberg, 1889–1894, s. 186); *Dobra żona tym się chlubi, że gotuje, co mąż lubi* (Adalberg, 1889–1894, s. 953); *Niewieścia rzecz nie rądzić, ale piec olatki* (Adalberg, 1889–1894, s. 692); *Na św. Piotra Palikory baba plasek upiecze i pożywi chłopu* (Adalberg, 1889–1894, s. 403); *Саме варило бабу постарило* (Плав'юк, 1996, с. 58); *Жінка голубочка пече млинці з полубочка, а мужик, щоб здоров, більши муки намолов* (Номис, 2003, с. 253); *Чоловік за поріг / за батіг, жінка за пиріг* (Номис, 2003, с. 188); *Коли ласувати, так ласувати, бий жінко ціле яйце в борщ* (Плав'юк, 1996, с. 53);

б) прання:

- (58) *Gdzie kaczka, tam i praczka* (Adalberg, 1889–1894, s. 193); *Kiedy kobieta chleb piecze i bieliznę pierze, ledwo jej ze złości diabeł nie bierze* (Adalberg, 1889–1894, s. 52); *В літі і качка прачка, а в зимі і жінка неборачка* (Плав'юк, 1946, с. 187); *В літі і качка прачка, а в зимі і Тереса не береться* (Плав'юк, 1946, с. 155);

в) прядіння:

- (59) *Chłop do serów, baba do kądzieli* (Adalberg, 1889–1894, s. 55); *Koń chłopu, kądziel babie, ląka bydłu, a chrap żabie* (Adalberg, 1889–1894, s. 221); *Niewieścia rzecz kądziel / Niewiasty kądziele patrzeć mają; Niewiasty się do kądziele urodziły* (Adalberg, 1889–1894, s. 339); *Miele językiem, jak baba kołowrotem* (Adalberg, 1889–1894, s. 189); *Jaka prządka, takie płótno; Która źle przędzie, męża mieć nie będzie* (Adalberg, 1889–1894, s. 440); *Напряла кітка півтора мітка, а кіт як зірвав, та й усе пірвав* (Плав'юк, 1946, с. 159); *Дівки, берить в руки хвужки (веретена), завтра Великдень!* (Панасенко, 2012, с. 266); *Дівки, не прядіть: виросте лопух — буде сорочка і квартух* (Номис, 2003, с. 212); *Кому що, а Хведорі пряджа* (Номис, 2003, с. 196);

г) шиття/вишивання:

- (60) *Panna wołu zje, a ptaszka wyhaftuje* (Adalberg, 1889–1894, s. 379); *Panna Klara, to zszywa, to rozpara* (Adalberg, 1889–1894, s. 207); *Szyje, jak stara baba po miesiocy* (Adalberg, 1889–1894, s. 703);

г) роботи в полі/саду:

- (61) *Do tego ci, jak chłopi do ziela* (Adalberg, 1889–1894, s. 669); *Обридло, як бабі жнива* (Номис, 2003, с. 298); *Прийшли жнива, ходить жінка, як нежнива, а як прийшла Покрова, то й жінка здорова* (Номис, 2003, с. 223);

д) збирання грибів:

- (62) *Latem zbiera baba grzyby, a chłop w niedzielę idzie z wędą na rybu* (Adalberg, 1889–1894, s. 259);

е) виготовлення і продаж тютюнових виробів:

- (63) *Вже тая умерла, що табаку терла, а ще тая жисє, що табаку продає* (Плав'юк, 1946, с. 327); *Табака гарна, терла жінка Ганна; стара мати вчила її м'яти, дочки розтирала, у ріжки насипала* (Номис, 2003, с. 258);

є) знахарство і ворожіння:

- (64) *Gdzie doktor nie może, tam baba pomoże; Każda baba doktor* (Adalberg, 1889–1894, s. 7); *Kto słaby, idź po radę do baby* (Adalberg, 1889–1894, s. 502); *Баба з лікарством, а Бог із помоччю* (Номис, 2003, с. 176); *Баба ворожила, та й головою наложила* (Номис, 2003, с. 222); *Сказала ворожка всім потрошка* (Плав'юк, 1946, с. 55); *Прийде сім баб, та скаже сім рад; Сто баб — сто болячок/лік; Що зілля, то баба; що баба, то лік* (Номис, 2003, с. 176); *Добре тому жити, чия мама вміє ворожити* (Плав'юк, 1946, с. 122);

ж) прибирання:

- (65) *Gdzie dużo gospodyń, tam sień nie miecioną / tam izba nie zamiecioną* (Adalberg, 1889–1894, s. 154); *Дівка заплетена, а хата не метена* (Плав'юк, 1996, с. 97); *Жона — княгиня, а хата не метена* (Плав'юк, 1996, с. 117); *Де багато господинь, там хата не метена* (Номис, 2003, с. 144).

Подані нижче паремії засвідчують стереотипні уявлення про те, що представниці жіночої статі не зналися на веденні господарства, бізнесі, війні, пилянні дерев, їзді верхи, ремонті возів:

- (66) *Księża gospodyni majątku nie przyczyni* (Adalberg, 1889–1894, s. 248); *Zna się, jak baba na wojni* (Adalberg, 1889–1894, s. 709); *Terefere kuku, (tyrum bzdurum kuku) strzela baba z łuku* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Сидить на коні, як жаба, а злетить як баба* (Плав'юк, 1946, с. 158); *Поїхала баба в ліс без сокири, без коліс, зачепила баба в пень та й сиділа цілий день* (Плав'юк, 1946, с. 5); *Жартувала баба з колесом, та в спицях застрягла* (Плав'юк, 1996, с. 112).

Останні три приказки, як і приказка *Kura pieje, kogut się śmieje* (Adalberg, 1889–1894, s. 253) відображають ситуацію, коли особа взялася не за свою справу.

У традиційному польському та українському суспільстві панувала думка про те, що жінки не могли обіймати високих посад і їх не сприймали серйозно в урядових установах:

- (67) *Nie baby rej wodzą, a senacie* (Adalberg, 1889–1894, s. 8); *Będziesz rządzić, jak będziesz miała szarą jupkę* (Adalberg, 1889–1894, s. 481); *Хоч піду я до вііта, та все я — кобіта* (Плав'юк, 1946, с. 44); *Як світ світом, не була й не буде баба віітом* (Плав'юк, 1946, с. 5).

5. Висновки

У польських і українських пареміях відображено стереотипні твердження про те, що представниці жіночої статі прагнуть створення сім'ї, не можуть реалізувати себе без чоловіка і бути щасливими. Фразеологічно-паремійний матеріал обох мов засвідчує погляди на материнство як щось природне та звичне. Стереотипна оцінка розумових здібностей, фізичної сили та витривалості жінок, увиразнена в пареміях, характеризується неоднозначністю. Типовою для обох культур є алюзія на ірраціональність, нелогічність, плаксивість і емоційну нестабільність представниць жіночої статі. Численну групу становлять паремії, що відображають стереотипні уявлення про риси характеру жінок.

Яскраво вираженим у фразеологічно-паремійному матеріалі польської та української мов є демонізування представниць жіночої статі, що знаходить вияв у твердженнях про те, що жінка може перевищити в злому нечисту силу, подібна до неї, є уособленням зла. Типовими для польських і українських паремій є образ жінки-спокусниці та стереотипне уявлення про жінок як несміливих і марнотратних.

У пареміях обох порівнюваних мов відображено поділ роботи на жіночу й чоловічу, погляд на жіночу працю як на легшу і меншоплатісну, позиціонування жінки як берегині й хранительки домашнього вогнища; особи, яка не може обіймати керівних посад і виконувати значущі соціальні ролі. Готування їжі, прання, прядіння, роботи в полі/саду, знахарство і ворожіння, прибирання як типово жіночі заняття репрезентовано як польськими, так і українськими пареміями.

Оцінювання жінок за зовнішністю й значну увагу до їхньої вроди більшою мірою відбиває фразеологічно-паремійний матеріал української мови. Українські паремії також наголошують на гнучкості й поступливості представниць жіночої статі, особливо молодого віку, а також на їхніх уподобаннях — любові до танців, солодкого, перебірливості в їжі.

Перспективу подальших наукових студій убачаємо в порівняльному аналізі індивідуальних рис представниць жіночої статі на матеріалі польських і українських паремій.

Список використаної літератури

- Бойко, Н. (2011). Стейкі словесні комплекси з гендерним компонентом в українській мові: об'єктивація ключових концептів. У *Незгасимий СЛОВОСВІТ: зб. наук. праць на пошану проф. В. С. Калашиника* (с. 234–242). ХНУ ім. В. Н. Каразіна.
- Гапєєва, І. М. (2018). Жіночі стереотипи в українських пареміях. *Science and Technology of the Present Time: Priority Development Directions of Ukraine and Poland: International Multidisciplinary Conference*, 4 (1), 164–167.
- Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика: колективна монографія. (2014). (Т. А. Космеда, Наук. ред.). ХНПУ ім. Г. С. Сковороди; Коло.
- Капак, Ю. М. (2010). Універсальне та ідіостнічне у вербалізації гендерних стереотипів (на матеріалі німецької та української фразеології). *Наукові записки [Національного університету Острозька академія]. Сер.: Філологічна*, 13, 268–275.
- Кісь, О. (2012). *Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX — початок XX ст.)*. Літопис.
- Ковальчук, М. С., & Алексєєв, В. С. (2019). Мовне вираження гендерних стереотипів в українських фразеологізмах та пареміях. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*, 38 (1), 24–27.
- Космеда, Т., & Халіман, О. (2024). Семантика й прагматика фемінітивів жіночка, жінка в українській лінгвокультурі (синхронно-діахронний аспект). *Slavia Orientalis*, LXXIII (1), 195–212. <https://doi.org/10.24425/slo.2024.150669>.
- Лозицька, М. (2021). *Лінгвокультурний та прагматичний аспекти гендерно маркованих фразеологізмів сучасної німецької мови* [Дис. доктора філософії, Волинський національний університет імені Лесі Українки].
- Макарець, Ю. (2023). Фемінізовані назви осіб за видом діяльності у XX–XXI ст.: лінгвоevolюційний вимір (на матеріалі української мови). *Slavia Orientalis*, LXXII (2), 371–385. <https://doi.org/10.24425/slo.2023.146398>.
- Номис, М. (Уклад.). (2003). *Українські приказки, прислів'я і таке інше: зб. О. В. Марковича та ін.* (М. М. Пазяк, Прим. та вступна ст.). Львів.
- Пазяк, М. М. (Уклад.). (2001). *Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток*. Наукова думка.
- Панасенко, Т. М. (Уклад.). (2012). *Українські прислів'я і приказки*. Товариство «Бібколектор».
- Плав'юк, В. С. (Уклад.). (1946). *Приповідки або українсько-народна філософія* (Том 1). Альберта.
- Плав'юк, В. С. (Уклад.). (1996). *Українські приповідки* (Том II). Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків, Альбертський університет Асоціація Українських Піонерів Альберти.
- Пруднікова, А. О. (2019). Гендер у фразеологізмах із загальними іменами. *Закарпатські філологічні студії*, 9 (1), 125–129.
- Сєліванова, О. (2012). *Світ свідомості в мові*. Ю. Чабаненко.
- Сукаленко, Т. М. (2010). *Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові*. Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Українські прислів'я та приказки*. (1992). Товариство «Знання України».

- Adalberg, Samuel. (1889–1894). *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Druk Emila Skiwińskiego. <http://surl.li/vgdusu>.
- Białek, Małgorzata. (2012). *Ilustrowany słownik przysłów. Ilustracje: Paweł Kołodziejski*. Wydawnictwo edukacyjne Greg.
- Jędrzejko, E. (1994). Kobieta w przysłowia, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy. *Język a Kultura*, 9, 159–172.
- Olszewska, A. (2023). Stereotypy płci w stałych wyrażeniach używanych w języku norweskim i polskim (Gender stereotypes in Norwegian and Polish fixed expressions). *Język w Poznaniu*, 13–14 (16), 105–121.
- Przysłowia polskie. (2012). *OLiMP*. <http://przyslowia-polskie.pl/>.
- Wikisłownik. (2023). Kategoria: Polskie przysłowia. <https://pl.wiktionary.org/wiki>.

References

- Adalberg, Samuel. (1889–1894). *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Druk Emila Skiwińskiego. <http://surl.li/vgdusu>.
- Białek, Małgorzata. (2012). *Ilustrowany słownik przysłów. Ilustracje: Paweł Kołodziejski*. Wydawnictwo edukacyjne Greg.
- Boiko, N. (2011). Stiiki slovesni kompleksy z hendernym komponentom v ukrainskii movi: ob'iektyvatsiia kliuchovykh kontseptiv. U *Nezghasymyi SLOVOSVIT* (s. 234–242). KhNU im. V. N. Karazina [in Ukrainian].
- Hapieieva, I. M. (2018). Zhinochi stereotypy v ukrainskykh paremiiakh. *Science and Technology of the Present Time: Priority Development Directions of Ukraine and Poland: International Multidisciplinary Conference*, 4 (1), 164–167 [in Ukrainian].
- Henderna linhvistyka v Ukraini: istoriia, teoretychni zasady, dyskursyvnna praktyka. (2014). (T.A. Kosmeda, Nauk. red.). KhNPU im. H. S. Skovorody; Kolo [in Ukrainian].
- Jędrzejko, E. (1994). Kobieta w przysłowia, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy. *Język a Kultura*, 9, 159–172.
- Kapak, Yu. M. (2010). Universalne ta idioetniczne u verbalizatsii hendernykh stereotypiv (na materialii nimetskoj ta ukrainskoj frazeolohii). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia. Ser.: Filolohichna*, 13, 268–275 [in Ukrainian].
- Kis, O. (2012). *Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)*. Lito-pys [in Ukrainian].
- Kosmeda, T., & Khaliman, O. (2024). Semantyka i prahmatyka feminityviv zhinochka, zhinka v ukrainskii linhvokulturi (synkhronno-diachronnyi aspekt). *Slavia Orientalis*, LXXXIII (1), 195–212. <https://doi.org/10.24425/slo.2024.150669> [in Ukrainian].
- Kovalchuk, M. S., & Aleksieiev, V. S. (2019). Movne vyrazhennia hendernykh stereotypiv v ukrainskykh frazeolohizmakh ta paremiiakh. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Filolohiia*, 38 (1), 24–27 [in Ukrainian].
- Lozyska, M. (2021). *Linhvokulturnyi ta prahmatychnyi aspekty henderno markovanykh frazeolohizmiv suchasnoi nimetskoj movy* [Dys. doktora filosofii, Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky] [in Ukrainian].
- Makarets, Yu. (2023). Feminizovani nazvy osib za vydom diialnosti u XX–XXI st.: linhvoevolutsiinyi vymir (na materialii ukrainskoj movy). *Slavia Orientalis*, LXXXII (2), 371–385. <https://doi.org/10.24425/slo.2023.146398> [in Ukrainian].
- Nomys, M. (Uklad.). (2003). *Ukrainski pryslivia, prykazky ta porivniannia z literaturnykh pamiatok*. Lybid [in Ukrainian].

- Olszewska, A. (2023). Stereotypy płci w stałych wyrażeniach używanych w języku norweskim i polskim. *Język w Poznaniu*, 13–14 (16), 105–121.
- Panasenko, T. M. (Uklad.). (2012). *Ukrainski pryslivia i prykazky*. Tovarystvo “Bibkolektor” [in Ukrainian].
- Paziak, M. M. (Ed.). (2001). *Ukrainski pryslivia, prykazky ta porivniannia z literaturnykh pamiatok*. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Plaviuk, V. S. (Ed.). (1946). *Prypovidky abo ukrainsko-narodna filosofia* (T. 1). Alberta [in Ukrainian].
- Plaviuk, V. S. (Ed.). (1996). *Ukrainski prypovidky* (T. II). Katedra ukrainskoi kultury ta etnohrafii im. Hutsuliakiv, Albertskiy universytet Asotsiatsiia Ukrainskykh Pioneeriv Alberty [in Ukrainian].
- Prudnikova, A. O. (2019). Hender u frazeolohizmakh iz zahalnymy imenamy. *Zakarpatski filolohichni studii*, 9 (1), 125–129 [in Ukrainian].
- Przysłowia polskie. (2012). *OLiMP*. <http://przyslowia-polskie.pl/>.
- Selivanova, O. (2012). *Svit svidomosti v movi*. Yu. Chabanenko [in Ukrainian].
- Sukalenko, T. M. (2010). *Metaforyczne vyrazhennia kontseptu ZhINKA v ukrainskii movi*. Instytut ukrainskoi movy; Vydavnychiy dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].
- Ukrainski pryslivia ta prykazky*. (1992). Tovarystvo “Znannia Ukrainy” [in Ukrainian].
- Wikisłownik. (2023). Kategoria: Polskie przysłowia. <https://pl.wiktionary.org/wiki>.

Матеріал надійшов 26.08.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

УДК 821.161.2.09:81'25:801.661

DOI: 10.18523/lcmp2522-9281.2024.10.162-182

Альона Коваленко

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Київ, Україна

al.kovalenko@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1896-4153>

Alona Kovalenko

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Kyiv, Ukraine

al.kovalenko@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1896-4153>

CONVEYING THE SYMBOLS OF LYUBA YAKIM- CHUK'S POETRY, 'APRICOTS OF DONBAS', IN ENGLISH TRANSLATION

Abstract

ВІДТВОРЕННЯ СИМВОЛІВ ПОЕЗІЇ ЛЮБОВІ ЯКИМЧУК В АНГЛІЙСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ (на прикладі збірки «Абрикоси Донбасу»)

Background. *Although the translation of modern Ukrainian poetry has been widely studied, the specific challenge of conveying symbols in Lyuba Yakimchuk's expressionistic poems has yet to be explored.*

Contribution to the research field. *The present study raises intriguing questions about the possibility of translating symbols in poetry, especially those deeply culturally rooted.*

Purpose. *To analyse how the author uses various symbols in her poetry, decipher their meaning and compare them with how they have been conveyed in English with some conclusions about the equivalency of the chosen options.*

Methods. *This research applies descriptive-analytical and comparative methods, with original Ukrainian poems selected using a sampling technique.*

Results. *The poems in Lyuba Yakimchuk's collection "Apricots of Donbas" are written in blank verse. However, this fact does not solve the problem of conveying the form and meaning in the English translation since symbolism in her works is sometimes expressed through graphic means, such as split words and lines or phonological means (e.g., alliteration). The main peculiarity is the contextual nature of symbols, as some are related to a particular place (the author's hometown, Pervomaisk of Luhansk Oblast) or the tragic historical events that began in the east of Ukraine in 2014. All these peculiarities make conveying such symbols in English quite challenging and allow us to conclude about partial untranslatability in some cases.*

Discussion. *This research has shown that poems in the collection "Apricots of Donbas" by Lyuba Yakimchuk are full of vivid and memorable symbols representing her hometown Pervomaisk and her native Luhansk Oblast (apricots, coal mines, earth, water, terricones, ashtray), war (caterpillar, Yum), family and relations with them (blood, phone, cup), and symbolic colours (black, red, white). Though many symbols used in the poems are deeply related to a specific cultural and historical context, the translators mostly managed to convey their meaning in English by using such translation strategies as domestication and foreignization. Symbols tied to the phonological and morphological features of the Ukrainian language presented significant challenges, resulting in a partial loss of semantic load.*

Future research will explore how symbols in contemporary Ukrainian poetry written after February 24, 2022, reflect the current events in Ukraine.

Keywords: symbol, expressionism, translation of poetry, Lyuba Yakimchuk, the collection "Apricots of Donbas".

У статті проаналізовано особливості англomовного перекладу символів, представлених у поезіях збірки Любові Якимчук «Абрикоси Донбасу». З'ясовано, що переважна більшість символів є контекстуально-обумовленими, тобто пов'язаними або з географічними, або з історичними, або з культурними особливостями, що значно ускладнило процес їх перекладу. Окремі труднощі викликали символи, що базуються на фонографічних особливостях української мови, що зробило їх майже неперекладними з погляду форми і призвело до часткової втрати смислу.

Ключові слова: символ, експресіонізм, переклад поезії, Любов Якимчук, збірка «Абрикоси Донбасу».

1. Introduction

Interest in Ukrainian history and culture has dramatically increased over the past two and a half years. Though the events that have led to this interest are more than tragic and disastrous, we cannot ignore that now Ukrainians have more opportunities to promote their culture worldwide. One of the most potent sources of telling the world about our history, worldview, lifestyle, beliefs, and values is literature, particularly poetry. Being a concentration of bright images, influential stylistic means, and vivid symbols, poetry can effectively convey the author's deep feelings and emotions and how they perceive and speculate about the world, people, and events surrounding them. Speaking about one of the biggest challenges in conveying these inner senses and ideas behind symbols to people all around the globe, it is worth mentioning translation problems. As most present-day prose and poetry are translated into English as the language of international communication, it can be extremely challenging to interpret and present the sense using English without distorting it. Therefore, the present research focuses on studying the ways and means used to convey the symbols and their meanings in the collection of poems "Apricots of Donbas" by a prominent modern Ukrainian writer Lyuba Yakimchuk.

2. Theoretical Background

Outstanding linguists (Ch. Peirce, E. Sapir, O. Potebnia, O. Selivanova) and philosophers (E. Cassirer, C. Jung, A. Schopenhauer, H.-G. Gadamer) have used the concept of "symbol" in their studies.

For this study, we consider a symbol a linguistic sign with a deeper meaning than its literal interpretation. It is a crucial element for revealing the subject matter of a piece of art, reflecting the culture and history with which it is connected. As Carl Jung notes, "a symbol always stands for something more than its obvious and immediate meaning" (Jung, 1964, p. 55). Symbols in Lyuba Yakimchuk's poetry perform not just a literary function; they reflect the political and social realities in the text. Symbols in the "Apricots of Donbas" include such lexemes as coal, water, earth, apricots, blood, earth, white, black, red, and metal. Due to their contextual load, they verbalise the direct meaning and convey deeper symbolic connotations, particularly the themes of war, death, loss, and family. In his turn, E. Cassirer believed that the ability to symbolise is a distinguishing characteristic of a human being, and they perceive reality

through specific symbolic meaning; therefore, symbols are both sensuous and intellectual (*The Philosophy of Symbolic Forms*, Vol. I, 1953, pp. 107–111), and H.-G. Gadamer stated that “symbol connotes (explicitly) what we recognise implicitly” (Gadamer, 1986, p. 31).

However, the symbol in fiction can be confused with the similar concept of an image. They are quite similar in structure and connect private and general, as well as a concrete subject and an abstract idea. They are both context-related, and the attempt to consider them outside the given cultural context will lead to the loss of their meaning. Louis Cazamian says that “a symbol is an indirect representation of a thing; not an image of the thing itself, but some other image, whose power is such that when we see it, we do — or may think — of the object... the recognition of a symbol is an intuitive inference” (Cazamian, 1936, p. 520).

Symbols in Yakymchuk’s poetry have a stable, multilevel meaning that goes beyond the limits of one text and represents cultural and historical processes. Metaphors and images can be temporary and contextual means of artistic expression. Symbols, by contrast, are stable markers of culture that should retain their meaning even when translated.

Oleksandr Potebnia pioneered linguistic anthropology, investigating the interconnections between language, cognition, and symbolism. His work emphasises the function of symbols as intermediaries between reality and its apprehension by a linguistic subject. Oleksandr Potebnia posited that symbols are not merely elements of language but also an indispensable component of cognitive processes. They act as a conduit between the external and internal realms of a linguistic personality, enabling them to interpret their surrounding reality through the lens of cultural connotations and emotional associations (Potebnya, 1993, p. 45). This concept is exemplified by the use of symbols in Lyuba Yakymchuk’s poetry, where the imagery of apricots and terricones not only evoke the landscape of Donbas but also serve to symbolise fundamental aspects of human experiences, such as life, death, and heritage.

In his work, Arthur Schopenhauer emphasised the role of volition and perception in shaping the world. Schopenhauer’s concept of “will” as a driving force can be employed to analyse the symbols in the poems. War and death are depicted as elements of will that exert influence over individuals and their destinies. Schopenhauer observed that the world can be regarded as a product of our perception and volition, which inform our perception of the surrounding reality (Schopenhauer, 1969, p. 78). In light of this concept, an analysis of the

symbols in Yakymchuk's poems is conducted not merely as representations of external occurrences but also as manifestations of an intrinsic determination to live, fight, and survive.

When discussing successful translation, we usually use the terms adequacy and equivalency. However, the French philosopher Jacques Derrida introduced one more concept, encompassing a broader spectrum of features characterising a successful translation. It is the modifier "relevant". He states that "a relevant translation would therefore be, quite simply, a good translation, a translation that does what one expects of it, in short, a version that performs its mission, honours its debt and does its job or its duty while inscribing in the receiving language the most relevant equivalent for an original, the language that is the most right, appropriate, pertinent, adequate, opportune, pointed, univocal, idiomatic, and so on" (Derrida, 2001, p. 177). If we are talking about how symbols are conveyed in the other language, the concept of relevance would be more appropriate since it is about the most accurate equivalent of an original.

In addition to the traditional concepts of defining a symbol, contemporary translation studies emphasise the importance of selecting appropriate translation strategies for culturally specific elements, namely symbols. Ž. Gavrilović and O. Kurteš posit that when translating literary texts, it is imperative to utilise strategies that consider the cultural load of symbols, particularly subjecting the text to the procedures of "domestication" and "foreignisation" (Gavrilović & Kurteš, 2022, p. 23). M. Jurewicz states that while dealing with symbols in translation, "the translator's task is to guess the meaning of a given symbol in a particular context in which the symbol acquires its meaning. This is obviously connected with the need for interpretation, and thus there is always the problem of whether the assumed interpretation corresponds not only to the translator himself but also to other people who are the receivers of the symbol in a given situation" (Jurewicz, 2016, p. 142). In the context of translating Lyuba Yakymchuk's poetry, this approach is of paramount importance, as lexemes such as "coal", "apricots", and "terricones" are integral to the cultural identity of Donbas and must be conveyed accurately in translation.

Speaking about Ukrainian war poetry as a new genre of Ukrainian literature, the translators Oksana Maksymchuk and Max Rosochinsky say that "poets shift our attention to the domain of the Self that survives, and the cost of its survival. One mode of survival involves the reconstitution of identity in response to symbolic changes" (Maksymchuk & Rosochinsky, 2022). The most

challenging task in conveying the meaning of symbols is that their meaning is usually contextual. It refers not only to the linguistic but also to the metalinguistic context. For instance, a chestnut tree may mean nothing to a foreigner, but most Ukrainians associate it with the capital city of Kyiv. The writer's task is to ensure that the setting, characters, and circumstances help them make their symbols "speak" about the desired meaning. However, the reader may find their associations depending on their experience and worldview, so the meaning invested in the symbol by the poet may be misinterpreted.

Therefore, translators should be careful while dealing with symbols in poetry to avoid misleading the target audience. In this way, "the meaning of a symbol cannot be deciphered as a simple effort of the mind; it exists in the collective consciousness of a certain cultural group, including ethnic groups, in a ready-made form and is withdrawn when needed" (Selivanova, 2010, p. 646). The researcher states that a symbol is a stable, functional category of culture and that its semiotic nature is quite complicated because it combines different conceptual areas based on the underlying associations and holds culture in itself (Selivanova, 2010, p. 646).

This study employs a combination of descriptive and analytical, as well as comparative approaches. The principal aim of this study is to examine the symbols present in Lyuba Yakimchuk's "Apricots of Donbas", and to analyse the methods through which they are conveyed in the English language. The symbols for analysis were selected using a sampling method that involved the identification of the most representative symbols, which were deemed to have cultural, historical, and linguistic relevance in terms of the conceptual load of the collection.

The following methods were employed to analyse the symbols in the source texts and their English translations:

- a descriptive-analytical approach was applied to describe each symbol in the original text's context and to study its semantic load and cultural significance;
- a comparative analysis determined the correlation between the original Ukrainian symbols and their English equivalents.

3. Data

The research materials included 47 poems from the "Apricots of Donbas" collection, published in 2021 and translated into English by Oksana Maksymchuk, Max Rosochinsky, and Svetlana Lavochnikina. In total, 29 key symbols

were selected for analysis, conceptualising themes and motifs of the collection, such as war, native land, family ties, and colours (black, white, red). The selection was made using the criteria of frequency, relevance of meaning, and difficulty in conveying meaning in the translated text.

4. Lyuba Yakimchuk's expressionistic poetry

Olena Kytsan states that the poems of Lyuba Yakimchuk are bright representatives of expressionism (Kytsan, 2017, pp. 36–37). She names such features of expressionist poetry at the content level as expression equated with 'explosion'; tragedy (loss and collapse of life); deformation and deconstruction of the world (the effect of chaos, ruin, apocalypses); poetics of screaming, agony; dominance of the motifs of death, war and loneliness; symbolism; irrationality, interest in mystical experiences, the inner world of man and the painful manifestations of their psyche; aesthetics of the ugly; contrast of dark and light colours, light and shadow (Kytsan, 2017, p. 38). These can be found in Lyuba Yakimchuk's poetry, represented in symbols with a unique emotional significance.

Symbols of hometown and native land

The first part of Lyuba Yakimchuk's "Apricots of Donbas" deals with the descriptions of her hometown of Pervomaïsk in Luhansk Oblast and the fate and hard work of miners. The first poem, «Вугілля обличчя», contains the symbol of a hard miner's work imprinted in the face and character of the author's father. In English, the title of this poem is "the coalface". The definite article here emphasises that the long poem (as the author calls it) will describe a particular person. The tough work of miners is reflected in the form of marks left on the face of the character's father (1):

- (1) *«його обличчя як вугілля — / із відтиском / польового хвоща допотопного / роками розтоптане», «а щоки його рівчачками / порубала шахта»* (Yakimchuk, 2021, p. 36) — *"his face, like coal — / with a print / of an antediluvian field horsetail / trampled by years", "his cheeks are trenches / chopped up by the mine"* (Yakimchuk, 2021, p. 37).

The translators have chosen such expressive verbs as "trampled" for «розтоптане», which means to step heavily on something or someone, causing damage, and "chopped up" for «порубала» which is unlike a typical "cut" has the meaning of dividing into pieces, i.e., damaging, destroying like hard labour destroys not only a person's health but also life. These

verbs may be used to describe the processes of coal emergence and coal mining.

Another powerful symbol in this poem is a terricone (a slag heap). It is one of Donbas' symbols that can be easily recognised and seen from a distance. Though the word “terricone” is absent in English dictionaries, in the poem, it is a lacuna that has deep cultural meaning for the character. Besides, this word is used to preserve alliteration of the sound [p] — [r] used by the author to emphasise the might and danger (2):

- (2) *адесь там високо / стоїть терикон / гарчить терикон / як дракон* — “and somewhere high up / there stands a terricone / the terricone snarling / like a dragon” (Yakimchuk, 2021, pp. 36–37).

The translators found appropriate words with [r] to keep this stylistic device, though this sound is more distinct in English than in Ukrainian. It is important to note, however, that while the lexeme “terricone” is retained, its symbolic resonance associated with Donbas and the identity of miners may be less impactful for English readers unfamiliar with the cultural significance of slag heaps. This example demonstrates the partial loss of symbolism due to cultural barriers.

The terricone as a symbol of Donbas is also present in the following poem called «Терикони грудей» — “The Terricones of Breasts”. The earth represented in the form of mine symbolises several existential notions such as death, love, and motherhood. The descent into the mine is associated with the inversion of time, a return to the mother's womb, and deeper into the archaeological layer of memory. The earth in “Apricots of Donbas” does not symbolise the birth of new life but rather a cruel underground creature that can “swallow” those who venture to disturb it. However, it is not only about the earth; it is about underground and all the possible connotations of this word, i.e., hell, the otherworld of dead ancestors, in which the memory of the earth becomes a fern imprint on a piece of coal (3):

- (3) *«якщо залізи на терикон / і провалитись йому під ковдру / точніше — в пряму кишку»* — “climb up the terricone / and tumble under its blanket / namely, down its colon” (Yakimchuk, 2021, pp. 42–43).

The translation has a very bright opposition, “up” and “down”, that is not directly used in the original but adds up to the meaning in the translation.

In the other poem called «казка моєї бабусі» — “my grandmother's fairytale”, we can see the mine as a symbol of motherhood and a lover at the same time (4):

- (4) *«ця шахта ковтне тебе / ця красуня з темною шкірою / кам'яна...», «вона народить тобі мертве море / її талія не шістдесят / а груди обвисли до пояса / не заходь у неї / можеш не повернутися / мов дитина в матері / яка не хоче народжувати» — “this coal mine will swallow you / this ebony beauty / of stone...”*, “she’ll give birth to a dead sea / her waist is not sixty / her breasts droop to her midriff / don’t come inside / you might not return / like a child of a mother / who doesn’t want to give birth” (Yakimchuk, 2021, pp. 48–49).

An unusual word is chosen for the Ukrainian «красуня з темною шкірою» as it is represented in the text by the word “ebony” that has not only the meaning of a dark skin but also the meaning of a tough dark wood of a tropical tree. Since coal is hardened plants, including trees, this word seems to represent the main idea of a mine quite well.

Water, unlike earth, also becomes a visible and recognisable symbol in this cycle. At the deepest depths of this underworld lies the sea, which hardens to salt and tears and concentrates in lumps of coal, being both itself and the memory of itself because underground time lies in layers. The quintessence of the earth — coal — contains the fluid memory of water (Borysiuk, 2015, pp. 35–36). In the poem «книга ангелів» — “the book of angels”, the sea sends us back to prehistoric times, to the origins of coal, when there were no humans, only angles (5):

- (5) *«колись тут було море / росла гігантична трава / на ній колихалися ангели / трава слухала їхні розмови / запам’ятовувала слова / і пресувалася в торф / він витискав з себе воду / ставав суттю всього» — “once, here was a sea / here grew gigantic grass / on it, angels swayed / the grass listened to their talk / committed the words to memory / and pressed itself into turf / the turf squeezed out its water / became the essence of the universe”* (Yakimchuk, 2021, pp. 52–53).

In the translation, we can see the specification of the word «всього» as “universe” that is more comprehensive and specific in meaning.

In the poem “The Terricones of Breast” we can see that water is poisonous (6):

- (6) *«якщо спуститися в шахти / або скупатися в отруйних водах відстійників» — “if you go down into the mine / or bathe in the poisoned waters / of the sumps”* (Yakimchuk, 2021, pp. 42–43).

The past participle form of the word «отруйний» — “poisoned” is used to emphasise that it is not poisonous by its nature; it was poisoned by people who work in mines. We can also see the dead sea («мертве море»), and the underground sea («підземне море») in the poem “My Grandmother’s Fairytale”.

Both these seas symbolise death where no living being can survive. Still, miners go down these seas, risking their lives with the possibility of no return.

In Lyuba Yakimchuk's poem «Абрикоси у Касках» — “Apricots in Hard Hats”, dead miners become apricots; their yellow hard hats resemble apricots so much. She writes about 20 young miners who tragically died in the mine. The wilted apricot blossom symbolises their life that quickly ended (7):

- (7) *«відцвіли абрикоси Донбасу / відтінками неба усіма / абрикоси вдягнули каски / минула весна» — “the apricot blossoms of the Donbas / wilted in all hues of the sky / the apricots put on hard hats / the spring already passed by”* (Yakimchuk, 2021, pp. 44–45), *their death — “like uprooted apricot trees” — «як абрикосові дерева / вирвані з корінням»* (Yakimchuk, 2021, pp. 44–45).

Their afterlife is embodied in apricot fruits and tales told by grandmothers to their grandchildren (8):

- (8) *«і тепер бабусі онукам / розказують казку / про абрикоси / у касках» — “and now grannies tell / their grandkids a tale / of apricots wearing hard hats”* (Yakimchuk, 2021, pp. 46–47).

While the significance of apricots as a symbol of miners' lives is accurately conveyed, the socio-cultural context in which apricots are associated with life and death is not as pertinent to English-speaking readers, resulting in a partial loss of symbolic depth.

In one more poem of the cycle “Decomposition” called «Повертання» — “The Return” we will reencounter apricots as a symbol of hometown (9):

- (9) *«ми підємо й ніжки, хоч би були босими / як не знайдемо дому там, де ми залишили / побудуєм дім понад абрикосами / з неба синього, із хмар пишних» — “we will walk back, even with bare feet / if we don't find our home in the place where we left it / we will build another one in an apricot tree / out of luscious clouds, out of azure ether”* (Yakimchuk, 2021, pp. 114–115).

The words used in the translation denote the sky and clouds, which are poetic and elevated. They show high respect and appreciation for the home and are willing to return in any case. The same apricots appear in the poem «Танець еміграції» — “Asylum, a Dance” from the cycle «Небілі вірші» — “Unfree Verses”. Here the apricot tree becomes a symbol of resilience and a tight connection with the home where the character just tries to survive (10):

- (10) *«абрикоса / стоїть сама-одна під териконом / а коли прилітає вітер / танцює з цим пройдисвітлом так / що ось-ось відірветься від землі / її еміграція — це танець / відчайдушний і ризикований / такий же довгий / як абрикосове*

коріння / як абрикосове життя» — “she stands all alone by a slag heap / and when the wind comes / she does her wild moves / as if she’s ready to uproot herself, to fly / away — to a better place/asylum, a dance / desperate and risky / as long as an apricot tree root / as long as the apricot tree’s / very life” (Yakimchuk, 2021, pp. 130–131).

The translators choose not the simple international word, “immigration”, but “asylum”, which, except for escaping the country because of danger, also means a hospital for people with a mental illness. Staying in a dangerous place and unwilling to leave may seem mad for some people. But still, the apricot does not want to leave the place where her roots belong. The epithet used for the wind (пройдисвітом) is absent in translation, though it is not the keyword in terms of sense. The word “terricone” translated like this in the previous poems has become just “a slag heap” in this work. This happens because it is about neither coalmines nor miners in this poem, so the word “terricone” loses its symbolic meaning.

The hometown and the home itself are represented by an ashtray in the poem of the same name («попільничка» in Ukrainian), the symbolic meaning of which is disclosed in the appearance of the city destroyed by war (11):

- (11) *«тепер це не будинок / тепер це не дім... це тільки велика / чорна / кінтява / попільничка» — “no longer a building / no longer a home... now — a big / sooty / ashtray” (Yakimchuk, 2021, pp. 126–127).*

Two adjectives from the original become one comprising both meanings “sooty”. The translators also emphasised at the poem’s beginning that the words “no longer” show the changes and how the house used to be.

Symbols of war

One of the most striking symbols can be found in the cycle «Ням і війна» — “Yum and War”. Yum, as a symbol of war, has several meanings. First, it resembles a toddler’s sound while learning to speak. In fact, in the poems of this cycle, Yum is presented as a small child playing his horrifying game of war. The second meaning of this exclamation is to express pleasure at eating or at the prospect of eating a particular food. As an insatiable creature, the war tries to “gobble” everything around. As I. Borysiuk states, a strange “Yum” is a mythological childish figure creating a new reality. The childhood represented by Yam manifests itself in his games with ‘tanks’ and guns and in his search for his mother. Yum is the one who invents enemies, the one who is afraid, the one who drops bombs on the city, and who hides

under the covers. The ontological orphanhood in the Yum cycle is fundamentally insurmountable, as it means a person's self-lockedness in childhood fears, adult confusion, pain, and transferred guilt, a schizophrenic illusion of The Other Self, responsible for the collapse of the world (Borysiuk, 2015, pp. 35–36).

In the poem «З'являється Ням» — “Yum Appears”, the author describes him as follows (12):

- (12) *«він не вмів розмовляти / не вмів писати-читати та все інше властиве людині»* (Yakimchuk, 2021, p. 58) — “he didn't know how to talk/read or write or anything else typical of a human being” (Yakimchuk, 2021, p. 59).

This description presents Yum as a creature with nothing to do with human beings. The TV and dreams used in this poem also symbolise the new reality that war brings and the attributes of Yum. Now he decides what a person will see (13):

- (13) *«– тепер ти будеш дивитися сни / а вони без реклами / а пульти я залишу собі / буду бавитись»* — “from now on you'll be watching dreams / free of commercials / I'm keeping the remote for myself / to play with” (Yakimchuk, 2021, pp. 58–59).

The translation emphasises the duration of the process of watching dreams or nightmares of war broadcast by Yum with the help of the preposition “on”. The phrase “free of commercials” may hint at the word “freedom”, but it has an entirely different meaning in this very context. Commercials on TV give viewers some pause. There are no pauses, breaks, or time to catch your breath at war. “Free” does not mean something positive here; it is a non-stop horror.

In the poem «починається війна» — “war starts”, a game played by Yum symbolises the war. The contrast between a child's game and a frightening game of war is striking. Some kids play ‘wars’, and at first glance, it may seem that such a childish innocent game is depicted here. But the reality is different (14):

- (14) *«ламає лялькам руки-ноги / кидає солдатиків до комина / і вони горять синім полум'ям / танчики виставляє посеред кімнати / спрямовує гармати на всі сторони світу»* — “he breaks arms and legs on the dolls / throws soldiers up the chimney / basking in their blue glow / he lines up tanks in the middle of the room / and points their guns at all parts of the world” (Yakimchuk, 2021, pp. 60–61).

In reality, dolls symbolise civilians who become casualties during combats; soldiers are “thrown” in the flame of war that is depicted as a chimney in the poem. The translators add one more detail — the word “bask”, which

means to lie or sit and enjoy the warmth. So, Yum destroys soldiers and enjoys the process and the warmth of the flame of war.

The state of a complete loss of ordinary people who are adults but still cannot figure out what is going on around them is symbolised by the game of hide-and-seek mentioned in the poem «Вигадування ворога» — “Making up the Enemy” (15):

- (15) *«а дорослі шукають його видумку / зазираючи під ліжку і в шафи / ніби довго не були вдома і там щось змінилося / ніби грають у піжмурки / і ніколи не настає їхня черга ховатися»* — “grown-up search for his invention / under their beds, in their wardrobes / as if they’d been away from home for a long time / and something changed while they were gone / as if they’re playing hide-and-seek / and their turn to hide never comes” (Yakimchuk, 2021, pp. 62–63).

Yum makes up the enemy, creating chaos all around, but people fail to find at least any sense or reason behind the war that suddenly came and changed their traditional world and lifestyle.

One more poem where the state of anxiety and fear of a person is described is called «Листи не приходять» — “Letters Don’t Come” (16):

- (16) *«а серце гримає-гримає як дзигар цілий / а полужетарик-місяць, розгорнутий чашею / із зірками рук простягнутих / просять збутися / просять бути / згадують мою бабцю Марію»* — “but a heart thumps like a clock / the half-clock of the new moon / with stretched-out hands of stars / pleads with me to remember / my grandmother Maria” (Yakimchuk, 2021, pp. 72–73).

The torture of waiting for letters, at least for some information about the close people separated from each other by war, is represented in the symbol of a clock and the night as the process of waiting is going on. However, in the English translation, two lines from the original poem have been lost, namely «просять збутися / просять бути» (literally “ask to come true, ask to be”). In the translated version, we have a perfectly matching verb, “pleads”, as it intensifies the stressful, long-awaited time and corresponds to the stretched-out hands that are usually raised when a person is praying. However, these two lines omitted in translation have a beautiful alliteration [б] («збутися-бути») that might be translated as “pleads to come true, pleads to be true” in order not to lose this parallelism.

The poem «Розкладання» — “Decomposition” is one of the most notable from a linguistic and stylistic point of view. It contains bright symbols embodied in words and syllables. Metal acts here as a symbol of death because it destroys everything around it and ‘decomposes’ people’s lives, fates, cities

and towns. Even sunflowers that have always been symbols of the sun and light become the symbols and witnesses of death, losing their light and warmth (17):

- (17) *«і поле соняхів опустило голови / вони стали чорні і сухі, як і я / вже страшенно стара / і я більше не Люба / лише ба» — “sunflowers dip their heads in the field / black and dried out, like me / I have gotten so very old / no longer Lyuba / just a ba”* (Yakimchuk, 2021, pp. 84–87).

The transformation of the author’s name, “*Lyuba*,” into the single syllable, “*ba*,” symbolises the process of ageing and the disintegration of identity. This disintegration is paralleled by the disintegration of cities like *Luhansk* and *Pervomaïsk*, as depicted in the poem (18):

- (18) *«не кажіть мені про якийсь там Луганськ / він давно лише ганськ / лу зрівняли з асфальтом червоним... і до нецька мені не дістатися» — “don’t talk to me about Luhansk / it’s long since turned into hansk / Lu had been razed to the ground / to the crimson pavement... and I can’t reach them, I can’t do netsk”; «Первомайськ розбомбили на перво і майськ» — “Pervomaïsk has been split into pervo and maïsk”; «а де бальцево? / де моє бальцево?» — “and where’s my deb alts evo?”* (Yakimchuk, 2021, pp. 84–87).

The translators choose the corresponding verbs to emphasise this decomposition, such as “raze” and “split”. Italics also highlight these words because, at first glance, they may seem meaningless. However, in Ukrainian, they also have additional meanings: ‘do’ in Donetsk has the meaning of the preposition “to”, “de” in Debaltseve means the adverb “where”, and Pervomaïsk splits into two separate but contextually related words “first” and “May”. Thus, the “decomposition” of the word turns out to be the language that most accurately reflects the reality of death and destruction.

The following poem of this cycle, «Збирання» — “Gathering”, also concerns the topic of war and death. In this poem, water, usually associated with life, simultaneously becomes the symbol of destruction — it will flood the mines and give birth to a new sea. But there will be no place for people (19):

- (19) *«і вода як любов / все поглине ковтком — / щоб уламки в одне зібрати / і народить там море / нове і живе / і народить нових / проте не людей / і вони попливуть як рибини / там, де люди уже не потрібні» — “and water like love / will swallow all in one gulp — / to gather all the shards in one / water will give birth to a sea / new and alive / the sea will give birth to new creatures / not people though / and they’ll swim like fish / to places where there is no more need of humans”* (Yakimchuk, 2021, pp. 88–89).

It can be noticed that in the original poem, each second line begins with “and”. It resembles the style of telling old tales and legends. In the translation, this peculiarity is omitted in some places, as lines mostly begin with subjects.

In the poem “Caterpillar”, the work with the literal and figurative meanings of the word allows creating an extremely accurate and true symbolic picture. This word has the same meanings in Ukrainian and English that makes it possible to use this word in its literal biological meaning as an insect destroying plants and figurative meaning of the tank caterpillar as a symbol of invasion, war, rape, and death (20):

- (20) *«та дивиться, як гусінь дожирає їхнє зелене місто» — “and watches a caterpillar devour their verdant town”* (Yakimchuk, 2021, pp. 100–101).

The combination of the literal (insect caterpillar) and metaphorical (tank caterpillar) gives rise to an eerie mythos of total, slow, and inevitable death destroying everything around.

Another poem, «Ніж» — “Knife,” has a perfect example of what some prominent scholars indicated as the untranslatability of poetry. The poem tells the story of the character’s confrontation with the enemies — both physical and moral. The character compares herself to the enemy using the comparative degree of adjectives that in Ukrainian is made with the help of the particle «ніж» (“than”). However, this word is also an absolute homonym to the word denoting weapon — “knife”. So, the double meaning of this word cannot be reflected in English, and only the weapon’s name remains. However, one line is incredibly successfully translated in a metaphorical way (21):

- (21) *«і в кожного своє ніж / і в кожного свій ніж» — “and each has their own ‘but’ / and each has their cut”* (Yakimchuk, 2021, pp. 110–111).

Symbolic colours

The next cycle, called “Decomposition”, is the most powerful from the point of view of symbols and emotions connected with war experience. In Lyuba Yakimchuk’s collection, we can see the contrasts of red and black colours, which are manifested not only in the texts themselves but also in the design of the collection. In this cycle, we can see most of these contrasts. Despite the frequent use of black (19 times) and red (12 times), white still dominates (36 times) (Yakimchuk, 2021, p. 43). It means that despite all the terrors of war that bring death, loss, grief, and destruction, there is still hope for a better future.

In the poem «Підпис» — “Signature”, we can see such an example of the contrast of black and white. White colour is a symbol of purity, happiness, and hope. However, due to the tragic events of the war, even angels, who are also usually associated with the white colour, are wearing black now. A small black dot is symbolically disclosed in several meanings, namely, ink and a bullet hole (22):

- (22) *«і на білому тлі / маленька / чорна / крапка / підпису / пробила / наніп / халат / скроню» — “on this white / a tiny / black / dot / of a signature/punctures / a sheet of paper / a robe / a temple”* (Yakimchuk, 2021, pp. 78–81).

Each word written with a new line and alliteration of the sound [п] — [р] symbolises extraordinary tension. Unfortunately, it was not possible to recreate these means in translation. However, one change to convey the intensive surroundings is seen in the change of the verb tense from the past in Ukrainian to the present in English. The present tense intensifies the feeling of the action happening right now.

The next cycle, called «Небілі вірші» — “Unfree Verses”, also contains very contrasting symbolic colours. The poem «Брови» — “Eyebrows” has a striking opposition of black and white as symbols of mourning and happiness (23):

- (23) *«ні-ні, не одягну чорної сукні / чорних туфель і чорної хустки / прийду до тебе в білому — якщо доведеться прийти» — “no-no, I won't put on a black dress / black shoes and a black shawl / I'll come to you all in white — if I have a chance to come”* (Yakimchuk, 2021, pp. 122–123).

The contrasts of black, white, and red colours can be found in the poem «Механізм Снігу» — “Mechanisms of Snow”, where white becomes the background on which some tragic events happen, and where black and red become the symbols of death and blood (24):

- (24) *«приїхала швидка і поліція / червоне і чорне», «сказала лікарка чорним по білому / чорним по білому сказала / лікарка із маленьким хрестиком на грудях / певно, важко нести хрест / якщо він такий червоний» — “an ambulance and a police car arrived / red and black”, “said the doctor, white on white / laying it out like it is / a tiny cross on her chest / must be hard to carry a cross / so very red”* (Yakimchuk, 2021, pp. 128–129).

It may be typed mistakenly, but the translated version has “white on white” instead of “black on white”. Besides, we can see a simile absent in the original, where words are laid out like a cross. Meanwhile, the cross is used here as a Biblical symbol of one’s fate, life challenges, and hardships.

Symbols of family ties and relations

The following symbol used in this cycle is blood. Blood has always been a powerful symbol of fight and family ties. The poem shows the character's connections with the family, broken by the war. Two first stanzas of the poem «Як я вбила» — “How I Killed” start with almost the same refrain (25):

- (25) *«усі мої родинні зв'язки тепер телефонні / усі мої родинні зв'язки прослуховуються... усі мої телефонні зв'язки кровні / уся моя кров прослуховується» — “I remain connected to my family over the phone / with all of my family connections wiretapped... all of my phone connections are blood relations / my blood is wiretapped”* (Yakimchuk, 2021, pp. 82–83).

Though the poem's first sentence has a different structure in the translation than the original, the main idea of the interconnected elements “family-connection-blood” remains the same, smoothly flowing from one to another.

In the poem of this cycle called «Сталеві прибори» — “Steelware”, we can also find a symbol of mother — a cup (26):

- (26) *«мама — не чашка, а тато — не звір / але мама надбита... мама — не чашка / але чомусь розбивається... коли вона розливається / сльозами / і розставляє ручки / як чашкові / в боки» — “mom isn't a cup / dad isn't a beast / yet she's chipped... mom isn't a cup / yet she cracks... when she breaks down — hands akimbo like cup handles / on her sides — / into tears”* (Yakimchuk, 2021, pp. 124–125).

In the English version, we notice words describing the mother's fragile and broken state, such as “to be chipped” and “cracks”. However, in the last example, we can also see the changed word order, where the translators decide to describe the appearance first and then the emotional condition.

The final cycle, «Про таких кажуть: голі» — “Such People Are Called Naked”, contains intimate primarily lyrics. Therefore, symbols are connected with love, relations between men and women, and friends. In the poem with the same name, the lexeme “naked” means more than just being without clothes. It also means being without prejudice, advice from relatives, daily troubles, past traumas, and family issues, and with naked souls (27):

- (27) *«а потім кажу: — давай роздягнемось. і я знімаю із себе по черзі: / тата / бабуся / маму / сестру / а ти знімаєш з себе по черзі: / маму / брата / бабуся / друга дитинства / тренера з пік-апу / і ми залишаємось зовсім-зовсім без нічого / про таких кажуть: голі» — “then I say: / — let's get undressed / and one by one I take off: my dad / my grandma / my mom / my sister / and you take off, one by one: / your mom / your brother / your childhood friend / your pick-up coach /*

and we're bare now, wearing nothing at all / such people are called naked" (Yakimchuk, 2021, pp. 138–139).

The word “bare” fits perfectly well here as it means not only being without clothes but also being empty, which conveys the meaning of the poem.

One more poem is directly related to translation issues — «Фальшиві Друзі і Кохані» — “False Friends and Beloved”. In this poem, false friends relate both to the so-called translator’s false friends and real false friends. The author compares different words from Polish, French, and Belarusian that are related to love and various shades of its meaning that sometimes fail to convey the real meaning as, in reality, words can be lying (28):

- (28) *«навіть фальшиві друзі перекладача / колись стають просто друзями» — “even the translator’s false friends / become just friends one day”* (Yakimchuk, 2021, pp. 140–141).

In the other case in this poem, the translators use the French word “faux”, which fits into the style of the poem. Besides, there is also used a feminine noun that corresponds to the Ukrainian original (29):

- (29) *«фальшивий / коханій / перекладача / тобто / поганої перекладачки» — “faux / lover / of a translator / that is / of a poor translator”* (Yakimchuk, 2021, pp. 142–143).

One more “linguistic” poem is called ««У мене до тебе криза» — “I Have a Crisis for You”. The poetess uses the play on the words “crisis-war” in both direct and figurative meanings (30):

- (30) *« — наша любов зникла безвісти, — пояснюю другу / пропала на одній із воєн / що ми вели в себе на кухні / — заміни слово війна на криза, — каже він / адже кризи бувають у всіх» — “ — our love’s gone missing, I explain to a friend / it vanished in one of the wars / we waged in our kitchen / — change the word ‘war’ to ‘crisis’, he suggests / because a crisis is something everyone has from time to time”* (Yakimchuk, 2021, pp. 148–149).

Next, the author ironically starts talking about the Second World Crisis, the Cold Crisis, etc. But does this change of the word change the situation or make it not so terrifying? (31):

- (31) *«і коли наша з тобою хатня війна / перетворюється на кризу / чи стає легше / чи менше болить? — “and when our own domestic war / turns into crisis / does it get better? / does it hurt less?”* (Yakimchuk, 2021, pp. 150–151).

It shows that we can use euphemisms or synonyms to discuss unpleasant or horrifying events. However, it will not improve the situation itself. The word “crisis” means a time when a difficult or important decision must be made, so,

in fact, it does not have a negative meaning. But the consequences of this decision and the interpretation of a crisis can vary greatly (32):

- (32) «у мене до тебе криза, люба / давай одружимося / буде легше обом / у нас криза / краще би нам розлучитися» — “I have a crisis for you, darling / let’s get married / it’ll be easier for us both / we’ve got a crisis / we’d better split up” (Yakimchuk, 2021, pp. 150–151).

Successes and challenges in translating Lyuba Yakimchuk’s poetry

To conclude this analysis, Tables 1 and 2 present a summary of the successes and challenges encountered during the process of translating Lyuba Yakymchuk’s poetry. The majority of the symbols were successfully conveyed in the English translation; however, some were either partially lost or proved too challenging to reproduce in their entirety due to the influence of cultural and linguistic differences.

Table 1

Successes in translating Lyuba Yakimchuk’s poetry

Symbol	Original poem	Translation	Successes in translating
Apricots	«Абрикоси у касках»	“Apricots in Hard Hats”	The literal meaning of apricots as a symbol of miners has been preserved
Coal	«Вугілля обличчя»	“The Coalface”	The symbolic connection between coal and the hard work of miners has been preserved
Water	«Книга ангелів»	“The Book of Angels”	The cosmic symbolism of water, which represents the prehistoric past, has been successfully conveyed
Slag heap	«Терикони грудей»	“The Terricones of Breasts”	The use of the lexeme “terricone” for cultural specificity has been preserved
Caterpillar	«Гусень»	“Caterpillar”	The literal and metaphorical meanings of the word have been preserved in the translation
Black/White/Red	«Підпис», «Механізм снігу»	“Signature”, “Mechanisms of Snow”	The contrast between the white, black, and red symbols, representing death and blood, has been conveyed
Blood	«Як я вбила»	“How I Killed”	The symbol of blood, which binds family ties, has been successfully conveyed, although the translation has a different structure

Table 2

Challenges in translating Lyuba Yakimchuk's poetry

Symbol	Original poem	Translation	Challenges in translating
Yum	«Ням і війна»	“Yum and War”	The cultural connotations of “Yum” as a child’s exclamation and a symbol of war may not be fully understood
Terricone	«Терикони грудей»	“The Terricones of Breasts”	Although the lexeme “terricone” is retained, English-speaking audiences may not fully understand its cultural connotations
Apricots	«Абрикоси у касках»	“Apricots in Hard Hats”	Cultural differences may obscure apricots’ conceptual significance as a dualistic symbol of youth and death
Than/knife	«Ніж»	“Knife”	The double meaning of the lexeme «ніж» (as a noun “knife” and as a preposition “than”) cannot be conveyed in translation
Decomposition	«Розкладання»	“Decomposition”	The cultural context of the disintegration of city names (e.g. Luhansk — Hansk) may not fully resonate in translation
Mother as a cup	«Сталеві прибори»	“Steelware”	Although the translation accurately conveys the emotional state, the word order changes the emphasis

Source: compiled by the author

5. Conclusions

The poetry collection “Apricots of Donbas” by Lyuba Yakimchuk is replete with symbols that reflect the author’s personal experiences and encapsulate the collective trauma of war. Symbols such as apricots, terricones, coal, and water represent the experience of war, the life of miners and the connection with the native land. The study revealed that most symbols, including those about the distinctive cultural and linguistic characteristics of the Ukrainian language, were effectively conveyed in the English translation by using translation strategies, particularly the techniques of domestication and foreignization. These methods helped to preserve the cultural context of symbols such as “coal” and “terricone” without losing their semantic load. However, some symbols have suffered a partial loss of semantic load due to differences between languages and cultural barriers. For instance, symbols such as “Yum”, “apricots in hard

hats”, and the wordplay in the poem “Knife” lost some of their cultural resonance in translation due to the different perceptions of these images by English-speaking readers. Nevertheless, the translators have endeavoured to maintain the integrity of the text and cultural codes, which suggests the relative equivalence of the translation.

It is also noteworthy that symbols such as “coal”, “earth”, and “water” were reproduced without alteration, as these lexemes have direct equivalents in English. It is important to note, however, that direct translation does not necessarily guarantee complete equivalence of socio-cultural meaning; in particular, the lexeme “coal” in the English-speaking community does not evoke the same associations with miners’ lives and war as it does in the Ukrainian community.

References

- Borysiuk, I. (2016). Mifolohichni motyvy y obrazy u zbirtsi “Abrykosy Donbasu” Liubovi Yakymchuk. *Slovo i Chas*, 6, 34–41 [in Ukrainian].
- Cazamian, L. (1936). Symbolism and Poetry. *Quarterly*, 5 (4), 520–543, <https://muse.jhu.edu/article/549804/summary>.
- Derrida, J. (2001). “What Is a ‘Relevant’ Translation?” (Lawrence Venuti, Transl.). *Critical Inquiry*, 27, 174–200.
- Gadamer, Hans-Georg. (1986). *The Relevance of the Beautiful and Other Essays*. Cambridge University Press.
- Gavrilović, Ž., & Kurteš, O. (2022). Opting within Translation Strategies in Literary Text Translation among Undergraduates. *European Journal of Multilingualism and Translation Studies*, 2 (1), 22–30.
- Jung, C. G. (1964). *Man and His Symbols*.
- Jurewicz, M. (2016). Symbol in translation. *Glottodidactica*, XLIII/2. Adam Mickiewicz University Press Poznań. <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/gl/article/download/6885/6895/13574>.
- Kytsan, O. (2017). Poetyka ekspresionizmu zbirtky L. Yakymchuk “Abrykosy Donbasu”. *Literaturnyi ekspresionizm v intermedialnomu konteksti. Volyn filolohichna: tekst i kontekst*, 23, 34–47 [in Ukrainian].
- Maksymchuk, O., & Rosochinsky, M. (2022). *Preface. Words for War. New Poems from Ukraine*. <https://www.wordsforwar.com/new-page>.
- Potebnya, A. A. (1993). *Mysl i yazyk*. SINTO [in Ukrainian].
- Schopenhauer, A. (1969). *The world as will and representation*. Vol. 1 (E. F. J. Payne, Transl.). Dover Publications. (Original work published 1818).
- Selivanova, O. (2010). *Linhvistychna entsyklopediia* [in Ukrainian].
- The Philosophy of Symbolic Forms. (1953). *Language. Vol. I*. (Ralph Manheim, Transl.). Yale University Press.
- Yakimchuk, Lyuba. (2021). *Apricots of Donbas* (Oksana Maksymchuk, Max Rosochinsky, Svetlana Lavochkina, Transl.). Lost Horse Press Contemporary Ukrainian Poetry.

Матеріал надійшов 29.08.2024

ДИСКУСІЇ

УДК 81'36:811.161.2

DOI: 10.18523/Ісmp2522-9281.2024.10.183-220

Михайло Гінзбург

Інститут транспорту газу АТ «Укртрансгаз»

Харків, Україна

ginzburg-md@utg.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6882-2447>

Mykhailo Ginzburg

Institute of Gas Transport JSC “Ukrtransgaz”

Kharkiv, Ukraine

ginzburg-md@utg.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6882-2447>

СПОСОБИ ПОДОЛАТИ НАСЛІДКИ ВЛАДНОГО ВТРУЧАННЯ В ГРАМАТИЧНУ СИСТЕМУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Abstract

MEANS OF OVERCOMING THE CONSEQUENCES OF GOVERNMENT INTERFERENCE WITH THE GRAMMATICAL SYSTEM OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Background. From 1933 to 1991, the totalitarian government had been actively interfering with the structure of the Ukrainian language, banning not only specific words but also syntactic constructions, grammatical forms, and word-formation models and implementing instead other ones influenced by

© Михайло Гінзбург, 2024

Russian or even borrowed from the Russian language. This interference was documented as repressive prescriptions of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR. Due to the long-standing dominance of these prescriptions, the syntactic constructions, grammatical forms, and word-formation models forcibly removed from the authentic Ukrainian language and branded as "nationalistic" became somewhat forgotten or completely forgotten. At the same time, those imposed by Soviet textbooks and grammar books became habitual and natural.

Contribution to the research field. *The present study is dedicated to the necessity of getting rid of forcibly introduced syntactic constructions and grammatical forms in modern literary Ukrainian. For this purpose, based on the analysed sources, the seven most important prescriptive norms are systematically formulated. The latest linguistic theories (aspectology and typology of passive and resultative constructions) are involved in proving the fundamental impossibility of Ukrainian constructions with the instrumental case of an actor:*

Purpose:

1) to clearly outline the main imposed syntactic constructions and grammatical forms that, as a result of many-year government interference with the structure of the Ukrainian language, have become deeply embedded in the official speech and the professional and educational literature;

2) to formulate prescriptive norms that must be implemented as precise prescriptions in academic grammar books and school and university textbooks, as well as to be approved as a grammar standard of the Ukrainian language.

Methods. *The first research method is a comparative analysis of the sources in terms of their presentation of the syntactic and morphological norms of the Ukrainian language, which were the main object of government interference. The second method is to generalize the results of the comparative analysis.*

Taking into account how the compared sources present these norms, the following seven groups of sources have been selected: 1) the language-related sources that are not garbled by government interference; 2) the repressive prescriptions and editions and projects on Ukrainian orthography before 1941; 3) the «canonical» Soviet grammar-related publications and editions on Ukrainian orthography after 1945; 4) the innovative Soviet grammar-related publications issued after 1945; 5) the grammar-related academic publications, textbooks and editions on Ukrainian orthography of the Independence period; 6) the studies on the revival of specific norms of the Ukrainian language; 7) the manuals on the culture of the Ukrainian language.

Results. *The author identifies two of the primary deficiencies in the contemporary Ukrainian language syntax caused by these repressive prescriptions: the use of verbs ending in **-sia** in the passive meaning and the use of the actor in the instrumental case. The author describes attempts to bring the system of Ukrainian diieprykmetnyks as close as possible to the Russian system by way of implementing the types of diieprykmetnyks ending in **-chyi**, **-shchyi**, **-shyi**, and **-myi** into the Ukrainian orthography of 1933 and the projects on orthography of 1938 and 1940; as a result, up today a comprehensive elimination of the diieprykmetnyks ending in **-chyi** has not been achieved so far.*

Discussion. *The article proposes to re-implement the forcibly removed prescriptive norms into contemporary academic grammar books and school and university textbooks and to approve them as a grammar standard for the modern Ukrainian language. This will help overcome the main consequences of many-year government interference.*

Keywords: grammatical standard, diieprykmetnyk (adjectival participle), verbal form in **-no**, **-to**, verbs in **-sia**, instrumental case, passive meaning, prescriptive norm.

*У статті досліджено наслідки владного втручання у структуру української мови, що тривало з 1933 до 1991 р. Показано, що найбільшої шкоди завдано не заборonoю питомої лексики, а глибинним зросійщенням українського синтаксису і морфології через запровадження 1933 р. 12 репресивних приписів Наркомосу УСРР. Визначено дві основні вади сучасного українського синтаксису, зумовлені цими приписами: уживання дієслів на **-ся** в пасивному значенні і діяча в орудному відмінку. Описано спроби наблизити систему українських дієприкметників до російської, увівши до «Українського правопису» 1933 р. і проєктів правопису 1938 й 1940 рр. різновиди дієприкметників на **-чий**, **-щий**, **-ший** і **-мий**; унаслідок цього досі не вдалося цілком позбутися дієприкметників на **-чий**. Для подолання наслідків владного втручання в граматику української мови запропоновано повернути в сучасні академічні граматики, шкільні та вишівські підручники примусово вилучені прескриптивні норми, а також затвердити їх як граматичний стандарт української мови.*

Ключові слова: граматичний стандарт, дієприкметник, дієслівна форма на **-но**, **-то**, дієслова на **-ся**, діяч, орудний відмінок, пасивне значення, прескриптивна норма.

Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, — у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати української мови прилюдно, цілковито або частково; накладали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «клясичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською й російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові.

(Шевельов, 1998, с. 173)

1. Вступ

Жодна європейська мова не може розвиватися у вакуумі й не відчувати впливу чужих мов, як сусідніх, із носіями яких відбуваються постійні мовні контакти, так і далеких, через посередництво яких надходить переважний обсяг науково-технічної інформації. Це стихійний (підсвідомий) вплив. Для мов бездержавних націй вагомим чинником свідомого впливу була чужомовна освіта місцевої інтелігенції. Зокрема, провідні українські мовознавці кінця XIX — першої третини XX ст. здобували фахову освіту чужими мовами: у Російській імперії — російською, в Австро-Угорщині — німецькою й польською. А це, безумовно, навіть підсвідомо впливало на їхні наукові погляди.

Від 1933 р. й до відновлення незалежності України українська мова зазнавала владного втручання у свою структуру, коли забороняли не лише певні питомі слова, а й синтаксичні конструкції, граматичні форми та словотвірні моделі, а наважін заправляли інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Це втручання задокументовано в збірці (Хвиля, 1933) у формі трьох резолюцій, що їх 3 травня 1933 р. затвердила Колегія НКО¹. З погляду питання, досліджуваного в

¹ НКО — Народний комісаріат освіти (Наркомос) Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

цій статті, головною з них є «Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній», що містить перелік 12 пито-мо українських синтаксичних конструкцій і граматичних форм (Хвиля, 1933, с. 126–127), затаврованих як «націоналістичні».

На виконання цих резолюцій відділ української літературної мови розглянув словотвірні моделі й дав приписи щодо 11 з них (Хроніка, 1934).

Усі зазначені репресивні приписи цілковито панували понад пів століття до відновлення незалежності України, через що вилучені й затавровані синтаксичні конструкції, граматичні форми та словотвірні моделі стали призабутими чи геть забутими, а примусово запроваджені нато-мість, зафіксовані в радянських підручниках і граматиках, — звичними й природними не лише для багатьох «пересічних» мовців, а й для вчителів і викладачів української мови, редакторів видавництва і журналів².

Після відновлення незалежності українська мова далі розвивалася за інерцією, тим-то накинуті синтаксичні конструкції, граматичні форми та словотвірні моделі механічно перейшли в пострадянські підручники і граматики. Водночас завдяки зусиллям ентузіастів і появі сучасних інформаційних технологій широкий загал, зокрема мовознавці й освітяни, дістав доступ до електронних версій багатьох репресованих словників та інших мовознавчих праць доби Розстріляного відродження³ (1917–1933 рр.). Почали поступово повертатися в ужиток окремі репресовані терміни. Але такого аматорства виявилось замало, щоб повернути затавровані конструкції, форми й моделі в шкільні та вишівські підручники з української мови, не кажучи вже про нормативні документи й правові акти.

Важливий внесок у повернення граматичного доробку доби Розстріляного відродження в науковий обіг зробили Інститут української мови

² Як слушно зазначала О. Кочерга, «вже давно нема тих перших редакторів наукових видань, що мусили дотримуватися розглянутих вище настанов під загрозою щонайменше звільнення з роботи. Вже самі настанови давно потрапили до спецхранів слідом за словниками та підручниками, заради “виправлення” яких їх видано. Проте вже кілька поколінь редакторів видавництва та журналів, зокрема наукових, перейняли від своїх попередників ці приписи як нові нормативи й сумлінно виправляють подані до друку тексти зі щирою впевненістю, що саме такою є правильна літературна мова» (Кочерга, 2004, с. 104).

³ Термін-метафора *Розстріляне відродження* виник у літературознавстві й спочатку стосувався до української літератури, відтак поширився на всю царину духовно-культурного життя українців (живопис, музику, театр тощо) і в наш час позначає розквіт української культури, який припинився через масові репресії. Тому цього терміна із цілковитою підставою можна вживати й щодо українського мовознавства.

НАН України та Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України: під їхнім провідом у серії «Українська граматична класика»⁴ репринтно перевидано засадничі граматичні розвідки О. Синявського (Синявський, 2018) і С. Смеречинського (Смеречинський, 2021). Інститут енциклопедичних досліджень НАН України перевидав основні студії Є. Тимченка про відмінки іменників української мови 1913–1928 рр., зокрема про орудний (Тимченко, 2022). Проте й досі *академічно* не перевидано важливих граматичних творів мовознавців доби Розстріляного відродження: О. Курило (Курило, 1925), П. Горещького та Ів. Шалі (Горещький & Шаля, 1929), М. Наконечного (Наконечний, 1928) і М. Сулими (Сулима, 1928), а також фундаментальних граматичних розвідок науковців діяспори: І. Огієнка (Огієнко, 1951) і Ю. Шевельова (Шевельов, 1951). Хоча окремі видавництва перевидавали деякі з цих творів, але з нормативного погляду такі перевидання нічим не відрізняються від сканкопій, виставлених на вебсайтах. Тому, щоб розробники нормативних документів і правових актів могли керуватися положеннями цих праць нарівні з положеннями сучасних академічних граматик, потрібно перевидати їх саме академічно.

Проте, на жаль, мусимо констатувати, що попри всі позитивні зміни останніх років насильно запроваджених конструкцій, форм і моделей українська мова не позбулася й досі. Ба більше, значна частина сучасних мовців не відчуває їхньої «кострубатости та безглуздя» (Кочерга, 2004, с. 103).

Отже, вельми важливо повернути в мовлення українців питомі слова замість накинутих, але ще важливіше зафіксувати в академічних граматиках, шкільних і вишівських підручниках з української мови питомі конструкції, форми й моделі, вилучивши з цих праць примусово запроваджені. А щоб остаточно подолати наслідки багаторічного владного втручання у структуру української мови, початок якому поклали резолюції, видані від імені Наркомосу УСРР, потрібно затвердити⁵ граматичний

⁴ Названа серія, а також академічна серія «Словникова спадщина України» постали як вислід двох однойменних видавничих проєктів, що їх у плідній співпраці із зазначеними академічними установами втілює Громадська організація «Ротарі клуб Київ Сіті» (керівниця проєктів — Леся Богуславська, науковий консультант проєктів — Ростислав Воронежський).

⁵ Згідно із частиною першою статті 44 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 р. № 2704-VIII затвердження стандартів державної мови належить до повноважень Національної комісії зі стандартів державної мови, що є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом. Діяльність цього органу спрямовує і координує Кабінет Міністрів України через Міністра освіти і науки.

стандарт української мови, який зреабілізував би й запровадив би насамперед репресовані за радянського часу прескриптивні норми українського синтаксису, морфології та словотвору. Саме граматичний стандарт стане правною підставою повернути питоמו українські конструкції, форми й моделі в нормативні документи й правові акти й вилучити з них накинуті. І тоді ці норми стануть підґрунтям для загальнозживаного й фахового мовлення мільйонів українців.

2. Теоретико-методологічне підґрунтя

Важливим кроком для того, щоб сучасні мовці усвідомили, які норми і правила з радянських і пострадянських граматик і підручників було примусово запроваджено після 1933 р., а що було вилучено й затавровано, стало опублікування корпусу документів і матеріалів (Масенко, 2005), а також списку найважливіших українських лексикографічних праць, виданих протягом 1917–1948 рр., що містить, зокрема, репресивні термінологічні бюлетені 1933–1935 рр. і перелік словників, підготовлених до друку, але не виданих (Кубайчук, 2004, Додаток А).

У (Кочерга, 2004; Карпіловська, Кочерга & Мейнарович, 2004) переконливо показано, що саме репресивні приписи є основним джерелом сучасних мовних негараздів. У цих розвідках ідеться переважно про зміни в лексичному складі мови, в інвентарі вживаних словотвірних моделей, у певних зразках будови словосполук. Хоча також розглянуто спотворення синтаксису й показано, що орудний відмінок «усунуто з властивих українських конструкцій (*говорити телефоном, розподіл групами*), натомість накинута в пасивних конструкціях (взірці до наслідування — “зроблено мною”, “затверджено з’їздом”, “затверджений з’їздом”)). Також зазначено хибність і укоріненість примусово запроваджених пасивних конструкцій «на *-ся* (“книжка друкується”, “квитки продаються”))» (Кочерга, 2004, с. 103).

І. Фаріон так само пов’язує із політичними приписами сталінських часів такі сучасні мовні помилки, як уживання орудного відмінка діяча при дієприкметниках на *-ний, -тий* (*злодій убитий міліціонером*); *-но, -то* (*мною звернуто увагу*) і при пасивних дієсловах на *-ся* у формі третьої особи однини чи множини (*дім будується робітниками*), а також навалу дієприкметників на *-чий* (Фаріон, 2013, с. 87–91, 210–211, 246–247, 249–252).

Слід зазначити, що й після 1945 р. були періоди (переважно за часів хрущовської відлиги й перебудови), коли українська теоретична грамати́ка певним чином розвивалася силами новаторів, насамперед таких, як І. Кучеренко та І. Вихованець. Зокрема, І. Кучеренко запропонував оригінальну класифікацію частин мови, у якій визнав дієприслівник і дієприкметник віддієслівним прислівником і віддієслівним відносним прикметником відповідно ⁶, що зберігають граматичне значення виду та дієслівне керування (Кучеренко, 1967, с. 51, 55). Тим самим дослідник фактично спростував систему дієслівних форм, скальковану з російської граматики. Підхід І. Кучеренка розвинуто в працях І. Вихованця, який у межах концепції триступеневого переходження ⁷ дієслова в інші частини мови переконливо довів, що дієприкметник у присубстантивній позиції та дієприслівник не є формами дієслова, бо вони не мають основних власне дієслівних категорій ⁸ (часу й способу), а з власне дієслівних категорій у них морфологічно відбита лише категорія виду (Вихованець, 1988, с. 19–23, 128–133, 176–180, 207–211). Саме на заса-

⁶ За часів українізації думку про те, що *дієприкметник* — різновид прикметника, а *дієприслівник* — різновид прислівника, було висловлено в (Горецький & Шала, 1929, с. 209–210, 229; Наконечний, 1928, с. 219–220), але за часів І. Кучеренка ці праці були заборонені.

⁷ Згідно із викладеною далі прескриптивною нормою українською літературною мовою треба чітко розрізняти такі три спільнокореневі іменники, утворені від видової пари дієслів *переходити* // *перейти*: *переходження* — це опредметнена дія за значенням *переходити*; *перейдення* — це опредметнена подія за значенням *перейти*; а *перехід* — це визначене місце, у якому дозволено переходити вулицю, залізничні колії тощо. Іменник *переходження* є приклад української лексики, зафіксованої у примусово вилученому академічному словнику (Кримський & Єфремов, 1924–1933). Таку лексику сьогодні потрібно повернути в активний науковий обіг.

⁸ Згідно із загальними правилами писання триелементних термінів (Сифоров, 1979, с. 44–47) усі компоненти терміна *власне дієслівні категорії* треба писати окремо, бо йому відповідає модель $(X \rightarrow Y) \rightarrow Z$, де Z — іменник *категорія*, який є познакою родового утямка (поняття), а Y — прикметник *дієслівний*, який передає розрізняльну ознаку першого рівня класифікації, X — частка *власне*, яка передає розрізняльну ознаку другого рівня класифікації, що уточнює ознаку першого рівня. Усталене в мовознавчій літературі написання через дефіс уводить в оману, бо відповідає моделі, за якої обидві розрізняльні ознаки X і Y рівноправні, не підпорядковані одна одній та обидві незалежно стосуються до Z , тобто між ними можна поставити сполучник *і*, як, наприклад, у терміні *аграрно-промисловий комплекс* = *аграрний і промисловий комплекс* (Український правопис, 2019, § 40, п. 2, 2, а). А запропоноване в статті окреме написання *власне дієслівні категорії* цілком відповідає правилу, викладеному в (Український правопис, 2019, § 40, п. 1, 2, в, примітка 1). До речі, у самому «Українському правописі» подано приклад окремого написання подібних триелементних термінів, напр.: «у *власне дієслівному* значенні» (Український правопис, 2019, § 158, I, п. 15, 2, примітка, а).

дах І. Вихованця окреслено обсяг дієслівної лексики в новітніх академічних граматиках (Городенська, 2004, с. 220–223; 2017б, с. 372).

На розвиток теоретичної морфології істотно вплинула практична діяльність фахівців різних галузей знань, які, розробляючи українськомовні стандарти, з початку 90-х років ХХ ст. почали розмежовувати за видом дієслівні іменники на *-ння*, *-ття* з процесовим значенням (далі — процесові іменники) відповідно до граматичного значення виду твірних дієслів⁹. Таке розмежовування, на думку К. Городенської (Городенська, 2017а, с. 18–19), є *прескриптивною нормою* української літературної мови, знівельованою за радянського часу в українській фаховій мові та значною мірою — у лексикографічній практиці. Проте дослідниця змушена констатувати, що «цілком усунути сплутування віддієслівних іменників доконаного і недоконаного виду досі не вдалося ні в професійному, ні в загальнономовному українському вжитку, що спричинено насамперед понад півстолітньою лексикографічною традицією нерозмежування цих іменників за видовою ознакою, а також браком уміння в деяких мовців правильно визначати контексти використання іменників доконаного і недоконаного виду на *-ння*, *-ття*, що засвідчують уживання на зразок: *Обстеження* (замість *обстежування*) *буде тривалим*; *Наповнення* (замість *наповнювання*) *системи триватиме кілька годин*» (Городенська, 2017а, с. 18–19). На нашу думку, мовці не вміють розрізняти такі процесові іменники за видом насамперед тому, що їх цього ніхто не вчив, бо нам не відомий *жоден* поширений сучасний шкільний чи вишівський підручник, у якому було б подано цю прескриптивну норму, а новітні академічні праці, констатуючи успадковування граматичного значення виду твірного дієслова похідними процесовими іменниками на *-ння*, *-ття* (Вихованець, 2004, с. 116, 148; Городенська, 2004, с. 224, 322), не містять чітких приписів, як правильно вживати процесових іменників доконаного й недоконаного виду.

Грунтовне дисертаційне дослідження С. Харченко переконливо доводить, що навіть «орудний суб'єктний у синтаксичних конструкціях із предикативними формами на *-но*, *-то*», щодо *принципової неможливості* якого з логічних міркувань безособовості цих конструкцій є повний

⁹ Методичним і теоретичним підґрунтям цієї діяльності стали препринт (Моргунок, 1993) і подальші праці В. Моргунока та його послідовників, а її нормативними засадами — державний стандарт ДСТУ 3966:2000 «Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять».

консенсус у сучасному українському мовознавстві (див., напр.: Городенська, 2004, с. 290; 2017b, с. 484; Ясакова, 2017, с. 275; Лаврінець, 2013, с. 311), лише «поступово»¹⁰ «усувають» «з усного й писемного мовлення» (Харченко, 2017, с. 5). А про тричленні та двочленні пасивні конструкції з дієсловами на *-ся*, конструкції з орудним відмінком діяча при дієприкметниках на *-ний*, *-тий*, дієприкметники на *-чий*, щодо ненормативності яких такого консенсусу нема, — годі й казати. Тому не дивно, що «у правничих текстах (закони, кодекси, укази тощо) тричленні пасивні конструкції утримують свої позиції» (Харченко, 2017, с. 5), тобто й далі панують.

Усе це спонукало нас ще раз дослідити цю проблему і, зокрема, залучити новітні мовознавчі теорії (аспектологію і типологію пасивних і результатівих конструкцій), щоб обґрунтувати *принципову неможливість* конструкцій з орудним відмінком діяча.

Мега нашої розвідки:

- 1) *чітко окреслити основні накинуті синтаксичні конструкції та граматичні форми, які внаслідок багаторічного владного втручання у структуру української мови глибоко вкоренилися в офіційно-діловому мовленні та у фаховій і навчальній літературі;*
- 2) *сформулювати прескриптивні норми, які потрібно подати як чіткі приписи в академічних граматиках, шкільних і вишівських підручниках, а також затвердити як граматичний стандарт української мови.*

Для досягнення зазначеної мети застосовано такі два методи досліджування. Перший метод — порівнювальний аналіз джерел щодо подання в них синтаксичних і морфологічних норм української мови, які були основним об'єктом владного втручання. Другий метод — узагальнювання результатів порівнювального аналізу.

3. Матеріал досліджування

З огляду на те, як у порівнюваних джерелах подано синтаксичні і морфологічні норми української мови, які були основним об'єктом владного втручання, виділено такі сім груп джерел:

- 1) мовознавчі джерела, не спотворені владним втручанням (Український правопис, 1929; Курило, 1925; Синявський, 2018; Смеречинський, 2021; Горецький & Шаля, 1929; Наконечний, 1928; Сулима, 1928; Огієнко, 1951; Шевельов, 1951);

¹⁰ Тут і далі в цитатах підкреслено місця, на яких ми наголошуємо.

- 2) репресивні приписи (Хвиля, 1933), видання та проекти «Українського правопису» до 1941 р. (Український правопис, 1933; Український правопис, 1938; Український правопис, 1940);
- 3) «канонічні» радянські граматичні праці (Кулик, 1948; Ільїн, 1951; Русанівський, 1969) та видання «Українського правопису» після 1945 р. (Український правопис, 1946; Український правопис, 1960);
- 4) новаторські радянські граматичні праці, видані після 1945 р. (Кучеренко, 1967; Вихованець, 1988);
- 5) новітні академічні граматичні праці та вишівські підручники (Вихованець, 2004, 2017; Городенська, 2004, 2017b; Зубань, 2013) і видання «Українського правопису» часів незалежності (Український правопис, 1993; Український правопис, 2019);
- 6) розвідки про відновлення питомих норм української мови (Городенська, 2001, 2017a; Непийвода, 1996; Фаріон, 2013; Харченко, 2017);
- 7) поради з культури української мови (Антоненко-Давидович, 1970; Караванський, 2009; Пономарів, 2012; Сербенська, 2019).

А як основним інструментом впливу була «Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній», що її 3 травня 1933 р. затвердила Колегія НКО, то за неспотворені можна вважати лише джерела, видані в УСРР до зазначеної дати, і діяспорні граматики. Після затвердження згаданого нормативного акта всі радянські мовознавці змушені були більшою чи меншою мірою зважати на його репресивні приписи. Хоча найбільшим вплив цієї резолюції був до 1941 р., коли владне втручання супроводжували масові репресії проти українських мовознавців.

4. Основні вади українського синтаксису та морфології, спричинені владним втручанням у граматичну систему української мови

4.1. Проблемні питання українського синтаксису

У XIX ст. мови бездержавних слов'янських народів у своїх ділових і фахових текстах орієнтувалися на російські зразки. Як наслідок ще на початку українізації О. Курило з боєм констатувала, що тогочасну українську літературну мову складнею (тобто синтаксисом) і словотвором, які вона вважала «духом» мови, «підганяють під російську літературну мову» «з її здебільшого далеким від народнього складом фрази» (Курило, 1925, с. 2). Завдяки цьому мова «стає в такій мірі неприродня

й штучна, що перестає бути українською» (Курило, 1925, с. 3). Авторка вважала, що «українська інтелігенція... повинна *вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди*» (Курило, 1925, с. 3). Цього підходу більшою чи меншою мірою дотримувалися також інші провідні мовознавці доби Розстріляного відродження (П. Горещький, М. Наконечний, О. Синявський, С. Смеречинський, М. Суліма, Є. Тимченко), які, сперечаючись щодо окремих питань, разом багато зробили для того, щоб українська мова розвивалася на питомому ґрунті.

1933 року саму ідею самотності розвитку української мови визнали «націоналістичною», провідних мовознавців звинувачено «в пропаганді відриву її від загального процесу мовного будівництва в СРСР, а насамперед — відриву від мови російського пролетаріату» (Хвиля, 1933, с. 116) завдяки 12 «націоналістичним рецептам» (Хвиля, 1933, с. 126–127), переважна більшість яких стосувалася саме до синтаксису.

Для максимального наближення українського синтаксису до російського в українському теоретичному мовознавстві почали поширювати ідею «про наднаціональну природу синтаксису. Суть її полягає в тому, що в різних національних мовах вживаються спільні синтаксичні одиниці, які не виявляють у своєму функціонуванні якихось національних відмінностей» (Городенська, 2001, с. 11). Після відновлення незалежності України, коли українську мову почали активно повертати у фахову сферу, стало зрозуміло, що синтаксис українських фахових текстів «багато в чому втратив свою національну самотність» і потрібно відновити українські синтаксичні традиції (Городенська, 2001, с. 12). Однак відновлення, на жаль, не сталося. На нашу думку, однією з причин цього стала некатегоричність рекомендацій щодо накиннутих форм і конструкцій у новітніх академічних граматиках і найкращих порадиниках із культури української мови. Замість визнати ці форми й конструкції за *неправильні й недопустимі*, тобто за такі, що їх не треба вживати в українських текстах, поважні автори характеризують їх як «обмежено вживані» (Вихованець, 2017, с. 292), такі, що «опинилися на крайній периферії» (Городенська, 2004, с. 243; 2017b, с. 446), констатують «майже повну відсутність» їх у сучасній мові (Пономарів, 2012, с. 203), критикують «відчутне надуживання ними» в сучасних «наукових, офіційно-ділових текстах» (Сербенська, 2019, с. 152) і закликають давати «перевагу активним конструкціям над пасивними» (Сербенська, 2019,

с. 153). На наш погляд, така «обережність» рекомендацій найавторитетніших мовознавців зберігає можливість і далі вживати накиннутих форм і конструкцій.

Розглянемо дві основні вади сучасного українського синтаксису, пов'язані з примусово запровадженими конструкціями.

4.1.1. Уживання дієслів на *-ся* в пасивному значенні

Як зазначала О. Курило, «незвичний до російської літературної мови українець трохи чи й зрозуміє як слід такі ото звороти, як — Зразки ґрунту брали ся ... виготовленим приладдям. Зразок ділився (тобто не сам діливсь, а хтось його ділив) потім на шари ... кожний шар досліджувався окремо. Діти р о з п у с к а ю т ь с я на два місяці та ін., де таким дієсловам-присудкам на *-ся*, як *братися*, *ділитися*, *розпускатися* та ін. надано невластивого їм у підметових фразах пасивного значіння. Українські дієслова-присудки на *-ся* мають у підметових фразах здебільшого значіння активне (зворотне¹¹. — М. Г.). І взагалі українські дієслова на *-ся* здебільшого активного (зворотного. — М. Г.), а не пасивного значіння. *Ділитися*, *розпускатися* це не значить бути діленому, розпущеному, а *самому ділитися*, *самому розпускатися*» (Курило, 1925, с. 72–73). Таку саму думку поділяв С. Смеречинський, який писав, що «*рубатися*, *котитися*, *складатися* та інші — не значить “бути рубаному, бути коченому, бути складаному” та ін., а тільки *самому рубатися*, *самому котитися*, *самому складатися* та ін.» (Смеречинський, 2021, с. 24). А підметові конструкції з дієсловами на *-ся* на зразок «діти розпускаються на два місяці» з невластивим їм пасивним значенням С. Смеречинський уважав «за російнізм» (Смеречинський, 2021, с. 26). П. Горецький також зазначав, що «взагалі дієслова на *ся* в українській мові здебільшого зберігають активне значіння і не мають того переємного (або пасивного) значіння, що іноді їм надають (у літературній мові), йдучи за мовою російською», а подібні «речення своєю будовою чужі українській мові» (Горецький & Шаля, 1929, с. 256–257).

Пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* особливо поширилися після 1933 р., коли «безоглядне усунування пасивних конструкцій, зокрема типу:

¹¹ Є дві класифікації значень дієслів на *-ся*. Згідно з першою, утіленою в працях О. Курило й С. Смеречинського, за активне вважають будь-яке значення дієслова, що не є пасивне. Згідно з другою, викладеною в (Гінзбург, 2016) і дотримуваною в цій статті, є такі чотири основні значення дієслів на *-ся*: зворотне, безособове, пасивне й активне.

«книжка друкується»» заставували як «націоналістичний рецепт» № 9 (Хвиля, 1933, с. 127).

У новітніх академіїїних граматиках зазначено, що в «синтаксичній системі української мови згадані пасивні конструкції, на протигагу іншим слов'янським мовам, опинилися на крайній периферії» (Городенська, 2004, с. 243; 2017b, с. 446). Проте поширеність пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся* в сучасних українських текстах (Кочерга, 2004, с. 103; Сербенська, 2019, с. 152–153; Харченко, 2017, с. 292–293) свідчить, що такого «обережного» наукового висновку виявилось замало, щоб позбутися того, що активно насаджували майже 60 років.

Отже, українських дієслів на *-ся* вільно вживати лише у зворотному¹² й безособовому¹³ значеннях, а пасивного значення вони мати не можуть. Тобто пасивні значення дієслів на *-ся*, зафіксовані в українських словниках, — *накинуті* під впливом російського мовлення, де вживання конструкцій на зразок «точка ставится...», «большая буква пишется...» надзвичайно продуктивне (Сербенська, 2019, с. 153). Українській мові не потрібно калькувати цих російських кліше, бо вона має власні засоби — узагальнено-особові речення з різним ступенем узагальненості: у навчальній літературі з головним членом у формі першої особи множини теперішнього часу, яка підкреслює спільність дій учителя / викладача й учнів / студентів, — «крапку ставимо», «велику літеру пишемо», і в нормативних документах, зокрема в правописі, з головним членом у формі третьої особи множини теперішнього часу, яка підкреслює поширеність припису на всіх без винятку, — «крапку ставлять», «велику літеру пишуть» (Воронезький, 2018, с. 6).

¹² *Зворотне значення* для дієслів на *-ся* первинне та основне. У цьому значенні дієслова передають різні відтінки зворотності — від процесів, зосереджених, замкнених на суб'єкті, до дуже широкої загальної співвіднесеності із суб'єктом, зокрема його постійній й характерній неперехідній процесові здатності. Дев'ять різновидів цього значення наочно подано на рисунку (Гінзбург, 2016, рис. 1) і докладно описано в (Гінзбург, 2016, с. 8–11). У реченнях із дієсловами на *-ся* у зворотному значенні суб'єкт виконує синтаксичну функцію підмета, тому такі речення завжди підметові.

¹³ Дієслова на *-ся* в *безособовому значенні* передають стан природи або фізичний (психічний) стан істоти, який не постає як наслідок її свідомої волі, свідомо спрямованого бажання. З огляду на це підмета, який би називав діяча, у реченнях із дієсловами на *-ся* в цьому значенні нема й бути не може. Тому вони безпідметові (Гінзбург, 2016, рис. 1). Головний член таких речень має форму третьої особи однини теперішнього чи майбутнього часу або форму середнього роду однини минулого часу, а суб'єкт стану може бути неназваний узагалі або поданий непрямим додатком у давальному відмінку (Гінзбург, 2016, с. 11–12).

4.1.2. Уживання діяча в орудному відмінку

Речення, у яких діяч (істота, група істот, установа, організація тощо) стоїть в орудному відмінку, становлять одну з основних вад сучасного українського синтаксису. Орудний відмінок — це типовий відмінок знаряддя та засобів дії, уживаний як в особових, так і в безособових реченнях, але неприродний для назви діяча.

Ще в першій граматиці української літературної мови, яку 1643 р. склав латинською мовою український студент Сорбонни І. Ужевич, зазначено, що конструкція «Він забитий або забив себе ножем» «має місце, коли хтось завдає страждання собі самому, якщо ж [це страждання] завдає інший, то [такий] зворот слід передати активним зворотом, а саме, коли б я хотів сказати “я вбитий тобою”, то я скажу: ... “ти мене вбив”» (Білодід & Кудрицький, 1970, с. 54).

За часів українізації провідною була думка Є. Тимчénка, що «в сучаснім літературнім укр. язичу, безперечно під впливом російського літературного язича, ми подибуємо досить часто інструменталь особи при дієприкметниках терпних, але така конструкція противна язиковим звичкам українського народу і не знаходить собі жадного усправедливлення» (Тимченко, 2022, с. 338). Провідні мовознавці доби Розстріляного відродження вважали часто подибувані в тогочасних текстах конструкції з орудним діяча книжним і чужим українській мові явищем, якого треба уникати, і пропонували у разі потреби вживати конструкції «від + родовий дієвої особи» (Курило, 1925, с. 43–45; Смеречинський, 2021, с. 17–19; Горецький & Шаля, 1929, с. 214, 223, 237, 256–257; Наконечний, 1928, с. 184–185, 187–188; Сулима, 1928, с. 39, 76–77, 79). О. Синявський, виступаючи проти безоглядного запровадження конструкції «від + родовий дієвої особи» «не тільки при переємних дієприкметниках, а й при іменниках, що синтаксичною конструкцією стоять близько до переємних дієприкметників», допускав орудний діяча як один із можливих варіантів (Синявський, 2018, с. 260–261).

Керуючись принципом «клясової доцільности», який ґрунтується «на марксоленінській науці про мову», «борець проти пуризму» О. Матвієнко уважав, що «історично активна конструкція старіша від пасивної, але зате примітивніша і заступити пасивну без вади на якість речення не може». На підставі окремих цитат із творів українських класиків дослідник стверджував, що «інструменталь чинности при пасивних дієприк-

метниках для української мови — реальний факт, який треба лише легалізувати» (Матвієнко, 1932, с. 4, 75). І така «легалізація» відбулася 1933 р., коли «усування оруд. відмінка дієвої особи при формах на *-но -то* при пасивних присудках і атрибутах. Тип: “це зроблено мною”, “затверджено з’їздом”, “затверджений з’їздом”» було визнано за «націоналістичний рецепт» № 1 (Хвиля, 1933, с. 126). І з того часу в СРСР висловлювати іншу думку стало просто небезпечно.

Цікавий приклад «боротьби» природного чуття мови із цією «генеральною лінією» можна побачити у виданому 1948 р. «канонічному» вишівському підручнику Б. Кулика. З одного боку, автор зазначає, що «не можна замінити речення *Нимидора поливала розсаду на грядках* реченням *Нимидорою поливалась розсада на грядках*, або *Мати варила куліш* — *Матір’ю варився куліш* **через «незграбність» цих пасивних конструкцій**. З другого боку, подає підметові речення: *Лекція про мову творів Івана Франка прочитана (була прочитана) учителькою Лебеденко і Тематика наукової роботи членів кафедри затверджується Вченою радою університету*, а також безособове речення: *Тематику наукової роботи членів кафедри затверджено Вченою радою інституту* як такі, що відповідають нормам української мови (Кулик, 1948, с. 264).

Далі перемогла «генеральна лінія», бо в жодній іншій відомій нам «канонічній» радянській граматичній праці не йшлося про «незграбність» навіть окремих пасивних конструкцій. Хоч і за радянських часів Б. Антоненко-Давидович, який не наважився відкинути категорично можливість орудного відмінка дійової особи», закликав не «надуживати ним, як це часто буває в писемній і в усній мові, наприклад: “Двері відчиняються *водієм*”, “Він насмажив її на похідній сковорідці, передбачливо захопленій *Кесарем*”; “Щось нове, не звідане *нами*”; “Нарубані *Пилипом* дрова”. Усі слова в цих фразах — українські, а все ж деякі фрази звучать не по-українському, не в ключі народної мови» (Антоненко-Давидович, 1970, с. 32).

Викладаючи синтаксичну специфіку української наукової мови, К. Гогорденська характеризує як синтаксичну помилку введення до складу безособових конструкцій на *-но, -то* члена «у формі орудного відмінка із значенням виконавця дії, напр.: **Нами проаналізовано 6 тисяч речень; Нами було виділено кілька зон акцентуації; Нами було запропоновано нову одиницю; Багато уваги було приділено мовознавцями вивченню словотвору; Матеріали узагальнено дослідником**», бо ці конструкції

є «завершальною ланкою в процесі нейтралізації суб'єкта, виконавця дії» (Городенська, 2001, с. 13) і тому принципово не можуть містити діяча. Новітні академіїні праці (Городенська, 2004, с. 290; 2017b, с. 484) містять подібне теоретичне твердження — про «редукцію суб'єктної валентності» й наводять правильні приклади без діяча в орудному відмінку, але, на жаль, чітко не наголошують на помилковості речень із діячем в орудному відмінку.

К. Городенська слушно зазначає, що для безособових речень із дієслівними формами на *-но*, *-то*, співвідносними з дієсловами *доконаного* виду, «характерна виразна безособовість і результативність» (Городенська, 2001, с. 13), проте тлумачить цю результатівість¹⁴ як стан, а це суперечить розумінню стану як тривання, а доконаного виду — як засобу передавати миттєвість (подієвість). Отже, щоб правильно витлумачити семантику зазначених речень, треба долучити аспектологіїні ідеї розвитку «макроситуації», що зроблено далі.

Ще складнішу ситуацію маємо з витлумаченням конструкцій із дієприкметниками на *-ний*, *-тий*. К. Городенська, з одного боку, уважає, що «національну синтаксичну самобутність української наукової мови» нівелює «абсолютно переважне вживання» таких конструкцій, і пропонує змінити співвідношення між активними і пасивними конструкціями (Городенська, 2001, с. 13–14), а з другого, слушно зазначає, що вони позначають *результатівий* стан.

Таке нерозрізнення пасиву і результативу, тобто пасивних і результатівих¹⁵ конструкцій, суперечить результатам типологіїних досліджень пасивних і результатівих конструкцій у різноструктурних

¹⁴ Через двозначність українського прикметника *результативний*, який, окрім відносного значення (прикметник до *результат*), набув ще якісного (який дає або приносить *позитивний* результат), у (Гінзбург, 2017, с. 4) запропоновано називати ці конструкції *результатівими*, бо *результатівий* — це однозначний відносний прикметник до будь-якого результату (як позитивного, так і негативного). Відповідно, опрідметнену властивість треба називати *результатівістю*.

¹⁵ Академіїні граматики стверджують, що в українській мові «опозицію *актив / пасив* можуть формувати лише перехідні дієслова. Їхнім *пасивним корелятом* виступає предикативно вжитий пасивний дієприкметник доконаного або недоконаного виду, який кваліфікують як аналітичне синтаксичне дієслово зі значенням результативного стану, що є наслідком виконаної дії» (Городенська, 2004, с. 243; 2017b, с. 446). Проте, з типологіїного погляду (Недялков, 1983, с. 7, 13), зазначені українські конструкції з дієприкметниками правильно називати *результативом*, а не *пасивом*. А із семантичного погляду між активними і результатівими конструкціями є причинно-наслідкові зв'язки, а тому відповідні синтаксичні структури можна формально перетворювати одну в одну, але ці перетворювання не є станові.

мовах (Недялков, 1983). Згідно з цими дослідженнями активні й пасивні конструкції (у тих мовах, що мають протиставу актив / пасив) передають, хоч і з двох різних поглядів (*англ.* viewpoint), **ту саму аспектіву ситуацію**¹⁶ (дію¹⁷ чи подію), де є два учасники (суб'єкт і об'єкт). Залежно від того, як мовець хоче подати цю ситуацію та її учасників, він обирає активну чи пасивну конструкцію, а в пасивній конструкції може як називати, так і не називати суб'єкта (діяча). Це наочно показано на «хрестоматійному» прикладі будування школи в (Гінзбург, 2017, табл. 1), де граничну дію — будування й результатіву подію — збудування описано чотирма чужими мовами (англійською, німецькою, польською і російською), які мають протиставу актив / пасив. І дієві, і подієві конструкції цими мовами розташовано в двох рядках, верхній відповідає активним, а нижній — пасивним конструкціям (тричленним, де є діяч, і двочленним, де діяча не названо).

Результатіву конструкції передають іншу аспектіву ситуацію, ніж активні й пасивні. У цій ситуації є лише один учасник — суб'єкт результатіву стану, який на попередніх фазах був об'єктом дії / події (Гінзбург, 2017, рис. 4а). Після результатіву події, яку аспектологи називають «увійденням у стан», діяч, що спричинив перейдення об'єкта дії / події в результатіву стан, уже не впливає на нього. Тому діяч не є учасником цієї ситуації, а в результатіву конструкціях **будь-якою мовою** навіть теоретично не може бути діяча (Недялков, 1983, с. 13), що чітко випливає із останнього стовпчика (Гінзбург, 2017, табл. 1).

Попри семантичну відмінність двочленної пасивної подієвої конструкції від результатіву вони можуть в окремих мовах формально збігатися. Так, порівнюючи подані в (Гінзбург, 2017, табл. 1) двочленні пасивні подієві конструкції зазначеними чотирма мовами з відповідними результатіву, можна побачити, що в німецькій і польській мовах результатіву конструкції формально відмінні від пасивних подієвих, а в англійській і російській формально збігаються з ними. Тобто англійська (*The school is built*) і російська (*Школа построена*) конструкції залежно від контексту й обставин можуть мати як значення перебування

¹⁶ Такої самої думки дотримується С. Харченко, яка зазначає, що «активні і пасивні співвідносні конструкції виражають різні аспекти **тієї самої комунікативної ситуації** [...]». За спостереженнями науковців, вони передають **ту саму думку** різними граматичними формами...» (Харченко, 2017, с. 285).

¹⁷ Визначення утямків (понять): **процес; перебіг і подія** як фаз процесу; **дія і перебування в стані** як різновидів перебігу — див. у (Гінзбург, 2020, с. 4, 8–10).

в результатівому стані (тобто бути результатівою), так і значення події (тобто бути пасивною і подієвою). Проте додаток, що вказує на діяча, однозначно робить конструкцію пасивною і подієвою: *Школа построена рабочими* і *The school is built by workers*.

Ці три фази розвитку «макроситуації» подано українськими конструкціями в табл. 1, яка наочно показує, що новій українській літературній мові, що виникла на народно-розмовній основі наприкінці XVIII — на початку XIX ст. (Modern Ukrainian), властивий інший синтаксис¹⁸, ніж зазначеним вище чотирьом мовам.

Таблиця 1

Три фази розвитку «макроситуації»

Гранична перехідна дія	→	Результатова подія (увійдення в стан)	→	Перебування в результатівому стані
Дієві конструкції		Подієві конструкції		Результатіві конструкції
(1) <i>Робітники</i> (підмет — суб'єкт дії) <i>будували школу</i> (прямий додаток — об'єкт дії) два роки		(3) <i>Робітники</i> (підмет — суб'єкт події) <i>побудували школу</i> (прямий додаток — об'єкт події) у серпні		(6) <i>Школа</i> (підмет — суб'єкт стану) <i>побудована</i> з цегли
(2) <i>Школу</i> (прямий додаток — об'єкт дії) <i>будували</i> два роки		(4) <i>Школу</i> (прямий додаток — об'єкт події) <i>побудували</i> у серпні		
		(5) <i>Школу</i> (прямий додаток — об'єкт події) <i>побудовано</i> в серпні		

¹⁸ Як зазначала Н. Непийвода (Непийвода, 1996, с. 48), умови формування спричиняють різний ступінь наближеності літературної мови до живої народної, тобто неоднакове співвідношення книжних і розмовних елементів. Тенденція до переважання книжності властива і художньому, і нехудожньому стилям російської мови, які розвивалися одночасно. Що стосується до нової української мови, то спочатку на основі народної мови сформувався стиль художньої літератури, а значно пізніше — нехудожні стилі, зокрема офіційно-діловий і науковий, під суттєвим впливом російської мови, тобто на основі книжності. Такі кардинальні міжстильові розбіжності суперечать загальним законам розвитку мови, і тому такий стан справ не може тривати довго. Або зросійщені книжні елементи істотно вплинуть на розвиток загальнолітературних норм, і тоді українській літературній мові загалом загрожує відхил від власних тенденцій у бік тенденцій російських, або синтаксис нехудожніх стилів позбудеться впливу російської мови, на чому наполягали провідні мовознавці доби Розстріляного відродження, і наблизиться до рідної народно-розмовної основи. Сучасні мовознавці також закликають «справді дбати про народну основу української літературної мови і дбайливо її плекати», не переносючи на український ґрунт конструкцій «російського канцеляриту» (Сербенська, 2019, с. 153).

Із табл. 1 випливає, що нова українська літературна мова:

- має ефективні синтаксичні засоби подавати динамічний перехідний процес з обох поглядів: зосереджуючи увагу на суб'єкті (двоскладні підметові речення (1) і (3)) і на об'єкті (неозначено-особові речення (2) і (4), безособове речення (5)). І, щоб зосередити увагу на об'єкті, їй абсолютно не потрібні накинута пасивні конструкції на зразок **Школа будується робітниками* і **Школа побудована робітниками*, через які «мовлення втрачає свою еластичність, речення стає незграбним» (Сербенська, 2019, с. 154);
- чітко відрізняє дієві конструкції (речення (1)–(2)) від подієвих (речення (3)–(4)) завдяки граматичному значенню виду дієвідмінюваних дієслівних форм (недоконаний / dokonаний);
- має два варіанти безпідметових подієвих конструкцій (речення (4) і (5)), які значеннєво близькі, але не тотожні. Як зазначав О. Синявський, неозначено-особове речення (4) буде доречно тоді, коли діяч — це хтось із певного чітко окресленого кола осіб, або конкретна особа (чи особи), зазначена раніше. Тоді як речення (5) уживають, коли діячем є як відомі, так і невідомі особи, але завдяки дієслівній формі на *-но*, *-то* воно виразніше передає результатівість, доповнюючи її значенням «хтось зробив» (Синявський, 2018, с. 215);
- формально розрізняє результатіві конструкції зі значенням перебування в результатівому стані та подієві конструкції зі значенням результатіві події, уживаючи в перших дієприкметників на *-ний*, *-тий* (*Школа побудована*), а в других — спільнокореневих дієслівних форм на *-но*, *-то* (*Школу побудовано*). Як доведено вище, у результатівих конструкціях *будь-якою мовою* навіть теоретично не може бути діяча. Так само подієва конструкція з дієслівною формою на *-но*, *-то* не пасивна, бо в ній слово *школа* не підмет, а прямий додаток (табл. 1). Тому **в обидві конструкції принципово не можна вводити додаток, що вказує на діяча**. Цим українська мова відрізняється від російської¹⁹, у якій конструкція *Школа построена* залежно від контексту й обставин може бути пасивною та подієвою (тобто пе-

¹⁹ На нашу думку (Гінзбург, 2017, с. 18), конструкції з українськими дієприкметниками на *-ний*, *-тий* не можуть передавати подію саме через те, що ізольований дієприкметник не має основних дієслівних категорій, окрім категорії виду, а тому перебуває поза власне дієсловом (Вихованець, 1988, с. 129–131; 2004, с. 148–150; 2017, с. 292–297; Городенська, 2004, с. 286–288; 2017b, с. 486–488).

редавати результатіву подію), а може бути результатіву й передавати перебування в результатіву стані. Як уже зазначено вище, введення в цю російську конструкцію діяча в орудному відмінку робить її однозначно пасивною і подієвою. Саме такі синтаксичні особливості російської мови накидали українській, а тих, хто твердив, що діяча в орудному відмінку для української мови неприродний, звинувачували в «націоналістичному шкідництві» та спробі відірвати українську мову від мови російського пролетаріату.

Отже, речення на зразок **Школа будується робітниками*, **Школа побудована робітниками* і **Школу побудовано робітниками* суперечать нормам української мови, і їх не вільно вживати в українських текстах ані зрідка, ані часто, тобто ніколи. Так само хибними є такі конструкції офіційно-ділового стилю:

**Реалізація заходів здійснюється Міністерством освіти і науки України в межах Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні;*

**...надсилаємо засвідчену копію зазначеної Угоди про позику, а також її неофіційний переклад українською мовою, здійснений Міністерством фінансів України як відповідальним ЦОВВ за укладення цього міжнародного договору;*

**гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» — і їх також не вільно вживати в нормативних документах і правових актах.*

4.2. Проблемні питання української морфології

Основна відмінність української мови від російської полягає в особливостях мовних засобів для подавання процесових утямків. Зазначені особливості були основним напрямом зросійщення. Через це українській морфології досі бракує однозначної, несуперечливої та загально визнаної концепції дієслова як частини мови й частиномовної належності дієслівних утворів, системи їхніх граматичних ознак і пов'язаного з цим правильного розуміння їхньої семантики та правил уживання в різних синтаксичних конструкціях (Гінзбург, 2021, с. 9).

Далі розглянемо лише вади української морфології, пов'язані з введенням різновидів дієприкметників на *-чий*, *-ицій*, *-ший* і *-мий* до системи українських дієприкметників, щоб наблизити її до російської.

4.2.1. Які різновиди дієприкметників властиві новій українській літературній мові?

Відповідь на це питання дають зазначені вище мовознавчі джерела, не спотворені владним утручанням.

На думку І. Огієнка, «українська мова мала вдавнину чотири форми дієприкметників: по дві форми діяльних (активних) і страдальних (пасивних) часу теперішнього й минулого: 1. люблящий (чи -чий), 2. любивший, 3.любимий, 4.люблений. Головною ознакою дієприкметника вставовину було те, що він вільно показував часовий стосунок одного йменника до другого в зложеному реченні ²⁰» (Огієнко, 1951, с. 100). «Але з бігом часу в українській мові сама будова речення так істотно змінилася, що дієприкметники стали непотрібні, чому вони вбільшості згодом завмерли, змінившись на прості прикметники» (Огієнко, 1951, с. 244), а також на дієприслівники. Це наочно показано в табл. 2, побудованій на підставі (Синявський, 2018, с. 99–100, 104).

О. Курило, аналізуючи сучасні її літературні твори, писала: «Українська мова не знає активних дієприкметників на **-чий**, **-(в)иий**, ані пасивних на **-мий** у тому творенні та в тій функції, як їх уживає сучасна українська літературна мова» (Курило, 1925, с. 9). Про неприродність для української мови (народної і доброї письменницької ²¹) дієприкметників на **-чий** (црк.-сл. **-щий**), **-иий** і **-мий** (широко вживаних у російській літературній мові, куди вони потрапили з мови церковно-слов'янської, і властивих середньоукраїнській мові) зазначали також М. Наконечний

²⁰ Сучасною синтаксичною термінологією — *складне речення*.

²¹ До цього твердження М. Наконечний робить таку дуже важливу засторогу: «...у письменській сливе немає — часом трапляються (навіть у добрих знавців мови)» (Наконечний, 1928, с. 180), яку треба мати на увазі, коли на підтвердження нібито наявності цих форм у сучасній українській мові наводять поодинокі приклади з творів окремих українських класиків. Річ у тім, що, як слушно зазначав С. Караванський, «всі діячі українського відродження XIX ст. вже діставали освіту російською мовою. Цей факт не міг не відбитися на “малоросійській” мові, якою піонери культурного відродження України (кінець XVIII — початок XIX ст.) починали писати свої твори, діставши перед тим російськомовну освіту. [...] Сьогодні можна тільки дивуватися, що не вивчаючи української мови та її граматики в жодній школі, не послуговуючись жодною україномовною літературою, а лише на підставі контактів з україномовним оточенням, Котляревський творив шедеври цією безписемною на той час мовою» (Караванський, 2009, с. 137). «Після появи “Енеїди” український літературний обрій заряснів іменами: Стороженко, Квітка, Гребінка, Боровиковський, Шевченко, Куліш. І кожен з цих письменників у своїй творчості так чи інак вдавався до русизмів. Не важко відшукати русизми у П. Куліша, знаходимо їх і в Т. Шевченка» (Караванський, 2009, с. 140).

(Наконечний, 1928, с. 180), О. Синявський (Синявський, 2018, с. 99–100), М. Сулима (Сулима, 1928, с. 72) та П. Горецький (Горецький & Шаля, 1929, с. 215–216).

Таблиця 2

Різновиди дієприкметників книжної середньоукраїнської та нової української літературної мови

Книжна середньо-українська мова (Middle Ukrainian)	Нова українська літературна мова, що виникла на народно-розмовній основі наприкінці XVIII — на початку XIX ст. (Modern Ukrainian)
на -чий (црк.-сл. -щий , рідковживані)	ці зниклі дієприкметники залишили від себе дві парості: 1) дієприслівники на -чи ; 2) прикметники на -чий , -щий , хоча далеко не від усіх дієслів, а тільки від деяких
на -ший (-вший)	ці зниклі дієприкметники залишили від себе дієприслівники на -ши , але зовсім нема прикметників від колишніх дієприкметників минулого часу на -ший
на -мий	від цих зниклих дієприкметників збереглися окремі прикметники дієприкметникового походження, як: питомий, відомий, видимий, знайомий, рухомий тощо
на -ний, -тий	досить повно залишилися в українській мові від давнини

Отже, найавторитетніші мовознавці доби Розстріляного відродження вважали, що в українській мові досить повно **збереглися лише** дієприкметники на **-ний, -тий**, і їх доволі широко вживають, творячи і від доконаних, і від недоконаних дієслів (Курило, 1925, с. 25–27; Синявський, 2018, с. 100–103; Наконечний, 1928, с. 184; Сулима, 1928, с. 72; Горецький & Шаля, 1929, с. 213–214). І цей висновок зафіксовано в першому виданні «Українського правопису» (Український правопис, 1929, § 51), що його 6 вересня 1928 р. затвердив нарком освіти УСРР М. Скрипник.

Тобто українська мова значно бідніша на дієприкметникові форми, ніж сусідні слов'янські мови, зокрема російська, яка має чотири дієприкметникові форми (Горецький & Шаля, 1929, с. 215), але це не вада, а характерна риса сучасної української літературної мови, пов'язана з її народно-розмовною основою. І тому, перекладаючи з російської або іншої слов'янської мови, у якій дієприкметники поширені (особливо в книжних стилях), не можна кожному чужомовному дієприкметникові поставити у відповідність український дієприкметник, та в тому й нема потреби, бо є багато різних способів, щоб, не порушуючи милозвучности та правил

української мови, правильно й точно передати те, що в іншій мові передають дієприкметниками. Рекомендації, як це робити, викладено ще в граматичних працях доби Розстріляного відродження, зокрема в (Наконечний, 1928, с. 180–184; Горецький & Шаля, 1929, с. 217–224; Сулима, 1928, с. 72–73), а також у багатьох сучасних мовознавчих працях, наприклад: (Фаріон, 2013, с. 91–94; Караванський, 2009, с. 96–103, 174–175, 178–181, 188–190; Пономарів, 2012, с. 203–206).

Звичайно, і за часів українізації бували «випадки, коли, напр., українські письменники або» утворювали «від себе дієприкметники на *-чий*, *-щий*, *-ший*, *-мий*, або декотрим наявним прикметникам» подібної форми надавали «невластивого їм дієслівного значення й» уживали їх «так, наче вони дієприкметники» (Сулима, 1928, с. 73). М. Сулима наводить відповідні приклади з творів авторитетних українських письменників і зазначає, що «такого типу сурогатів можна подати багато, але це не промовлятиме за масовість цікавого нам явища. Коли об'єктивно порівняти ці сурогати до тих випадків, де їх нема (а могли б при певних умовах бути), то їх слід назвати винятками, непорозумінням, збоченнями — та й годі. Наявність цього намулу в укр. інтелігентській і письменницькій мові звичайно пояснюють впливом російської літературної мови. Це — правда. Іноді тут доводиться вбачати й безпосередній црк.-слов'янський вплив (напр., у Шевченковій мові). Не обійшлося тут і без польського літературного впливу (на галичан, напр.). Окрім црк.-сл., рос. та польськ. впливу, до поширення в укр. інтелігентській балачці й письменницькій мові непуричних дієприкметникових словотворів причинився пізніше ще один чинник. Це — деякі граматики укр. мови, куди необачні автори заводили рецепти з црк.-сл., рос. і польських граматик, забуваючи про природу укр. мови. [...] Проте за останніх років в українському друкованому слові й інтелігентській балачці дуже зменшилося дієприкметникових словотворів на *чий*, а надто на *мий* і *ший*. Можна бути певним, що невдовзі ці сурогати зовсім зникнуть, і українська літературна мова стане ще чистішою й правильнішою з народньо-масового погляду» (Сулима, 1928, с. 73–74). І справді, в українських перекладах наукової, філософської, політичної літератури в 1920–1930-х рр. майже не вживали активних дієприкметників у функції простого означення (Масенко, 2005, с. 257).

Заради правди, треба зазначити, що в той час були також інші погляди. Уже згаданий «борець проти пуризму» О. Матвієнко писав, що «боротьба проти активних дієприкметників і навіть те, що їх нагадує (покаж-

чик — показник, виборча комісія — виборна комісія) є продовження шкідливої нині тенденції відмежовування від російської мови» (Матвієнко, 1932, с. 53), тобто він виходив не з мовознавчих, а із суто політичних міркувань.

4.2.2. Як було накинуто дієприкметники на *-чий*

Позитивна тенденція, на яку сподівався М. Сулима, на жаль, припинилася 1933 р., коли почалася боротьба з «націоналістичним шкідництвом на мовному фронті». Інструментом урядового втручання у структуру української мови стала вже згадувана «Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній», де серед «націоналістичних рецептів» під № 6 зазначено «безоглядні рецептурні перепони найменшим можливостям творення прикметникових форм типу дієприкметників активних, неминучих в деяких випадках стилістично-перекладницької практики (напр. *існуючий, пануючий, меншовикуючий*)». У «Резолюції...» оголошено «непримиренно жорстоку боротьбу цьому шовіністичному намулові» й закликано «рішуче викорінювати, як ворожу мовній політиці пролетаріату, теоретичну продукцію й мовну практику українських контрреволюційних, нацдемівських елементів» (Хвиля, 1933, с. 126–127).

На виконання цієї резолюції комісія, створена при Наркомосі, переглянула (Український правопис, 1929), «очистила його від націоналістичних перекручень, що... спрямовували українську мову на відрив від мови російської» (Український правопис, 1933, с. 5). У новій редакції «Українського правопису», зокрема, до параграфа про дієприкметники (Український правопис, 1933, § 73) додано спеціальний пункт 4 про дієприкметники на *-чий* (табл. 3).

Отже, щоб наблизити українську мову до російської, в українську граматику примусово введено активні дієприкметники на *-чий*. Їх містили всі «канонічні» радянські граматичні праці (Кулик, 1948, с. 192–193; Ільїн, 1951, с. 330; Русанівський, 1969, с. 409–411) та видання «Українського правопису» після 1945 року (Український правопис, 1946, § 87; Український правопис, 1960, § 88), правда, деякі з певними застереженнями. Зокрема, згідно з (Ільїн, 1951, с. 330) «творення і вживання цієї групи дієприкметників досить обмежене в сучасній українській мові», а в зазначених виданнях правопису стоїть примітка «зрідка» (табл. 3).

Проте академія радянська граматики (Русанівський, 1969, с. 409–411) уже не містить жодних засторог і подає докладні правила творення активних дієприкметників на **-чий** від дієслівних основ різних класів із конкретними прикладами, узаконюючи ці форми. А на підставі академічної граматики 1969 р. уклали шкільні та вишівські підручники, за якими вчилися всі майбутні письменники, науковці та інші автори. Тому не дивно, що активні дієприкметники на **-чий** глибоко вкоренилися у структуру української мови, про що свідчать результати дослідження фактичного вживання активних дієприкметників за Генеральним регіонально анотованим корпусом української мови (ГРАК), розпочатого 2017 р., коли обсяг ГРАК був близько 100 млн токенів (версія ГРАК-1), а закінченого в 2019 р. за корпусом обсягом 427 млн (ГРАК-7) (Шведова, 2020, с. 340–341).

Укоріненню активних дієприкметників на **-чий** сприяють, по-перше, (Український правопис, 2019, § 119), який визнає²² такі форми (табл. 3), а по-друге, більша «обережність» оцінок авторів новітніх авторитетних граматичних праць порівняно з попередніми. Зокрема, у (Вихованець, 2004, с. 147) з посилкою на О. Курило однозначно сформульовано, що «найголовнішу ознаку дієприкметників становить те, що в українській мові не вживані так звані активні дієприкметники теперішнього часу». Але у (Вихованець, 2017, с. 292) цю думку вже викладено «обережніше»: «Найважливішою ознакою дієприкметників є те, що в українській мові обмежено вживані так звані активні дієприкметники теперішнього часу». Тобто виходить, що **обмежено вживати** цих накиннутих форм можна.

Ще більшу поступку «реальному мовленню», спотвореному багаторічним владним утручанням, зроблено в (Зубань, 2013, с. 321), де зазначено, що «активні дієприкметники із суфіксами **-уч-**, **-ач-** не набули в сучасній українській мові регулярного творення, тому що вони утворюються тільки від неперехідних дієслів, лексичний корпус яких кількісно невеликий, тому дієприкметники із суфіксами **-уч-**, **-ач-** і формують в українській мові непродуктивний словотвірний тип». Проте, на думку О. Зубань, «вони є характерними для сучасної української мови, оскільки активно вживалися в українських текстах кінця ХХ ст. і продовжують використовуватися у сучасній літературі, що підтверджується низкою прикладів».

²² Хоча подані як приклади дієприкметників на **-чий** в (Український правопис, 2019, § 119) слова *живучий, квітучий, лежачий, стоячий* (табл. 3) давно вже стали звичайними прикметниками.

На наш погляд, якщо за критерій правильності вважати приклади мовлення, спотвореного багаторічним владним утручанням, то українська мова **ніколи не зможе позбутися** накиннутих дієприкметників на **-чий**.

Тому пропонуємо виходити з концепції авторитетних сучасних мовознавців, які стверджують, що «відсутність в активному вжитку дієприкметників» на **-чий** «не вада, а характерна ознака сучасної української літературної мови, пов'язана з її народно-розмовною основою», тоді як «наявність в окремих класиків української літератури» подібних утворів «не виправдовують» уживання «таких слів у сучасній мові» (Пономарів, 2012, с. 204, 206).

4.2.3. Подальше владне втручання в систему українських дієприкметників з метою наблизити її до російської

Треба зазначити, що прибічники максимального наближення української мови до російської не обмежилися лише активними дієприкметниками на **-чий**.

По-перше, зроблено спробу «відновити» активні дієприкметники минулого часу на **-шій**. У проєкт (Український правопис, 1938, § 87) із приміткою «зрідка» введено дієприкметник *перемігшій* (табл. 3), нібито потрібний, щоб перекласти українською гасло: *СССР — страна победившего социализма*²³. У проєкті (Український правопис, 1940, § 87) примітку вилучили, а перелік дієприкметників на **-шій** розширили, додавши ще *бувшій*, *спалахнувшій* (табл. 3). Проте ці нав'язувані слова «так і лишилися» в українській мові «чужинцями» (Пономарів, 2012, с. 205).

По-друге, у проєкті (Український правопис, 1940, § 87) з'явилися ще (табл. 3):

- дієприкметники теперішнього часу на **-чий**: *міслячий*, *ростучий*;
- дієприкметники теперішнього часу на **-мий**: *любимий*, *необоримий*, *припустімий*, *здійснімий*.

Окрім того, щоб максимально наблизити різновиди дієприкметників української мови до російської мови в проєктах (Український правопис,

²³ Цікаво, що навіть укладачі виданого за радянських часів академічного словника (Головащук та ін., 1969, т. 2, с. 475), відчуваючи неприродність дієприкметника *перемігшій*, подали українською це гасло в двох варіантах: *СРСР — країна перемігшого (переміги) соціалізму*.

1938, § 87; Український правопис, 1940, § 87) дієприкметники на **-ний** штучно поділяли на дієприкметники минулого і теперішнього часу (табл. 3), хоча про останні були змушені визнати, що «ці форми, власне, минулого часу, але звичайно вживаються і як дієприкметники теперішнього часу».

Проте запровадити в українську мову дієприкметники на **-щий** і **-мий**, відкинувши тим самим її розвиток на 150 років до рівня книжної середньоукраїнської мови (табл. 2), на щастя, не вдалося. Бо «політику внутрішнього зросійщення української мови загальмували політичні події 1939 р. — об'єднання УРСР із західноукраїнськими областями, де вживання української мови відзначалось соціальною й функціональною повнотою і де суспільство чинило потужний опір русифікації» (Масенко, 2005, с. 17–18).

Таблиця 3

**Різновиди дієприкметників за виданнями
і проєктами видань «Українського правопису»**

Джерело	Різновиди дієприкметників
(Український правопис, 1929, § 52). Затвердив 6 вересня 1928 р. народний комісар освіти УСРР М. Скрипник	Із дієприкметників в українській мові залишилися у повній мірі лише дієприкметники на -ний, -не, -на та -тий, -те, -та
(Український правопис, 1933, § 73). Затвердив 5 вересня 1933 р. народний комісар освіти УСРР В. Затонський	– дієприкметники на -ний, -не, -на; -тий, -те, -та ; – активні дієприкметники на -чий (-аючий, -уючий) : <i>бажáючий, чекáючий, менишвику́ючий, конкуру́ючий, працю́ючий, вироста́ючий</i> і т. д.
(Український правопис, 1938, § 87). Проєкт видання четвертого, на правах рукопису	1. Активного стану: – теперішнього часу на -чий, -а, -е (-аючий, -уючий, -юючий) : <i>зроста́ючий, конкуру́ючий, працю́ючий</i> ; – зрідка минулого часу на -ший, -а, -е , напр.: <i>СРСР — країна перемі́шого соціалізму</i> . 2. Пасивного стану: а) теперішнього часу на -уваний, -а, -е, -юваний, -а, -е: намічуваний, просте́жуваний, заготовлюваний ; ці форми, власне, минулого часу, але звичайно вживаються як еквівалентні до колишніх форм на -мий ; б) минулого часу на -ний, -а, -е і -тий, -а, -е: одержаний, міттий

Продовження табл. 3

Джерело	Різновиди дієприкметників
<p>(Український правопис, 1940, § 87). Проект, наклад 50 примірників</p>	<p>1. Активного стану: а) Теперішнього часу на -чий, -а, -е: зростаючий, виконуючий, працюючий. Примітка. Вживаються також дієприкметники теперішнього часу на -ший, -а, -е: міслящий, растущий. б) Минулого часу на -ший, -а, -е: перемігший, бувший, спалахнувший. Примітка. Від деяких неперехідних дієслів вживаються дієприкметники минулого часу на -лий, -а, -е, напр.: почорнілий, навислий.</p> <p>2. Пасивного стану: а) Теперішнього часу на -ний, -а, -е (-аний, -яний, -єний, -єний, -ований, -йований, -ьований, -уваний, -юваний), напр.: знаний, сіяний, творений, гоєний, будований, копіюваний, формульований, намічуваний, виготовлюваний; ці форми, власне, минулого часу, але звичайно вживаються і як дієприкметники теперішнього часу. Примітка. Вживаються також дієприкметники теперішнього часу на -мий, -а, -е: любімий, неборимий, припустімий, здійснімий. б) Минулого часу на -ний, -а, -е і -тий, -а, -е: одержаний, мітій</p>
<p>(Український правопис, 1946, § 87). Видання перше. Схвалила 8 травня 1945 р. Рада народних комісарів УРСР</p>	<p>1. Зрідка активного стану теперішнього часу на -чий, -а, -е: зростаючий, виконуючий, працюючий. Примітка. Від деяких неперехідних дієслів уживаються дієприкметники минулого часу на -лий, -а, -е, напр.: почорнілий, навислий.</p> <p>2. Пасивного стану: а) Минулого часу на -ний, -а, -е (-аний, -яний, -єний, -єний, -ований, -йований, -ьований, -уваний, -юваний), напр.: (зі)знаний, (по)сіяний, (с)творений, (за)гоєний, (з)будований, (с)копіюваний, (с)формульований, намічуваний, виготовлюваний; б) Минулого часу на -тий, -а, -е: мітій, ужітій, закритий, початий</p>

Джерело	Різновиди дієприкметників
<p>(Український правопис, 1960, § 88). Видання друге, виправлене і доповнене. Затвердили: Академія наук УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР і Міністерство освіти УРСР</p>	<p>1. Активного стану теперішнього часу на -чий (-а, -е) (зрідка): <i>зростаючий, виконуючий, працюючий, організуючий, мобілізуючий, перетворюючий</i>. Примітка. Від деяких неперехідних префіксальних дієслів уживаються дієприкметники минулого часу на -лий (-а, -е), напр.: <i>почорнілий, навіслий</i>. 2. Пасивного стану: а) Минулого часу на -ний, -а, -е (-аний, -яний, -ений, -сний, -ований, -йований, -ьований, -уваний, -юваний), напр.: <i>(зі)знаний, (по)сіяний, (с)творений, (за)госнений, (з)будований, (с)копійований, (с)формульований, намічуваний, заготовлюваний</i>; б) Минулого часу на -тий, -а, -е: міттий, ужіттий, закритий, початий.</p>
<p>(Український правопис, 1993, § 84). Видання четверте, виправлене і доповнене. Схвалили: Академія наук України, Міністерство освіти України, Міністерство культури України</p>	<p>1. Активного стану: а) теперішнього часу на -чий (-а, -е) зрідка: <i>виконуючий, зростаючий, мобілізуючий, організуючий, перетворюючий, працюючий</i>; б) минулого часу на -лий (-а, -е): зжовклий, навіслий, осілий, почорнілий. 2. Пасивного стану минулого часу: а) на -ний, -а, -е (-аний, -яний, -ений, -сний, -ований, -йований, -ьований, -уваний, -юваний): <i>(зі)знаний, (по)сіяний, (с)творений, окрілений, (за)госнений, (з)будований, (с)копійований, (с)формульований, намічуваний, виготовлюваний</i>; б) на -тий (-а, -е): закритий, міттий, початий, ужіттий</p>
<p>(Український правопис, 2019, § 119). Схвалив: Кабінет Міністрів України (Постанова № 437 від 22 травня 2019 р.). Схвалили: Президія Національної академії наук України (протокол № 22/10 від 24 жовтня 2018 р.) та Колегія Міністерства освіти і науки України (протокол № 10/4-13 від 24 жовтня 2018 р.). Затвердила Українська національна комісія з питань правопису (протокол № 5 від 22 жовтня 2018 р.)</p>	<p>1. Дієприкметники активного стану: 1) теперішнього часу на -чий (-а, -е) (уживані переважно як прикметники та іменники): <i>живучий, квітучий, лежачий, стоячий</i>; 2) минулого часу на -лий (-а, -е): зжовклий, навіслий, осілий, почорнілий. 2. Дієприкметники пасивного стану минулого часу: 1) на -ний (-аний, -яний, -ений, -сний), -ований, -йований, -ьований, -уваний, -юваний (-а, -е): <i>(зі)знаний, (по)сіяний, (с)творений, окрілений, (за)госнений, (з)будований, скопійований, сформульований, знехтуваний, очілюваний</i>; 2) на -тий (-а, -е): біттий, взутий, жстий, закритий, міттий, початий, тертий, ужіттий, узутий</p>

4.2.4. Хибність класифікації сучасних українських дієприкметників за станом

У сучасній українській мові від давнини досить повно збереглися лише дієприкметники на **-ний, -тий** (табл. 2), і їх доволі широко вживають, творячи і від dokonаних, і від недokonаних дієслів. Проте, як слушно зазначав Ю. Шевельов, характеристика українських дієприкметників на **-ний, -тий** як пасивних «спирається більше на історію мови, ніж на її сучасний стан. Тепер українська мова майже зовсім утратила активні дієприкметники, а тим самим утратилося протиставлення активних і пасивних дієприкметників, і останні, наближаючися до ролі дієприкметника взагалі, універсального дієприкметника, часто зовсім уже не мають пасивного значення. [...] Дуже сприяло цьому зневирозненню пасивного значення дієприкметника ще й те, що українська мова не творить дієприкметників з показником **-ся**» (Шевельов, 1951, с. 319–320).

На думку Ю. Шевельова, у «новітній літературній мові почали ширитися» (табл. 3) утворені від неперехідних дієслів dokonаного виду форми на **-лий**²⁴, які «набрали вже цілковито прав громадянства з функціями дієприкметника» (Шевельов, 1951, с. 324) і вказують на набуту ознаку (напр.: *посивілий, змарнілий, замерзлий*), утворюючи перехідну ланку між дієприкметниками і власне прикметниками (Вихованець, 2004, с. 147; 2017, с. 292). Оскільки «дієприкметники на **-ний, -тий** у головному творяться від перехідних дієслів; отже, дієприкметники на **-лий** розвиваються як важливе доповнення їм, творячися якраз від неперехідних дієслів» (Шевельов, 1951, с. 325). Тому між цими двома різновидами дієприкметників принципово не може бути протистави. Кожен різновид, утворений лише від певних дієслів, наближається «до ролі дієприкметника взагалі, універсального дієприкметника», «що не розрізняє ані часів, ані активності чи пасивності, а тільки види і внутрішньо-видові відтінки» (Шевельов, 1951, с. 325).

Отже, класифікація дієприкметників на **-ний, -тий** як пасивних, а на **-лий** як активних зумовлена історією мови, а саме первісною парадигмою дієприкметників, яку українська мова давно вже втратила.

²⁴ Бо О. Синявський уважав цих форм на **-лий** віддієслівними прикметниками, які заховують іще деяку дієприкметниковість, «коли трапляються такі сполучення, як “невчасно згаслий автор” (Б. Грінч.), “від заснулої в колісці дитини” (В. Виннич.), “сироту, виролу в погорді” (Ів. Франко), “виття ... збудило між скелями луну, давно померлу” (Л. Україн.)» (Синявський, 2018, с. 104).

5. Висновки

1. Накинуті внаслідок владного втручання синтаксичні конструкції та граматичні форми *так глибоко вкоренилися*, що досі панують як у навчальній і у фаховій літературі, так і в нормативних документах і правових актах.
2. Щоб позбутися примусово запроваджених *синтаксичних конструкцій і граматичних форм* у навчальній і у фаховій літературі та повернути сучасній українській літературній мові питомі риси, пов'язані з її *народно-розмовною основою* й *описані в класичних граматичних розвідках* доби Розстріляного відродження, потрібно чітко викласти в академічних граматиках, шкільних і вишівських підручниках такі сім найважливіших прескриптивних норм (приписів):
 - 1) в українському реченні діяч (істота, група істот, колектив, установа, організація тощо) не може бути додатком в орудному відмінку;
 - 2) українських дієслів на *-ся* вільно вживати лише у зворотному й безособовому значеннях, а пасивного значення вони не можуть мати взагалі;
 - 3) сучасна українська літературна мова не знає дієприкметників на *-чий* (црк.-сл. *-щий*), *-ший* і *-мий* і тому не має протистави активних і пасивних дієприкметників;
 - 4) у сучасній українській літературній мові вільно вживати лише дієприкметників на *-ний*, *-тий* і на *-лий*, які є не форми дієслова, а різновиди віддієслівних прикметників. Проте, на відміну від спільнокореневих власне віддієслівних прикметників, вони успадковують від твірного дієслова граматичне значення виду й усі валентні позиції, окрім суб'єктної та об'єктної;
 - 5) синтаксичні конструкції з дієприкметниками на *-ний*, *-тий* доконаного виду не можуть передавати результатів події, а передають перебування в результатівому стані. Тому в таких результатівих конструкціях *принципово* не може бути діяча, який спричинив перейдення в цей стан, бо він уже не є учасником цієї аспектової ситуації;
 - 6) синтаксичні конструкції з дієслівними формами на *-но*, *-то* передають результатіві події, спричинені діями істоти, групи істот, колективу, установи, організації тощо. Для цих подієвих конструкцій

- характерна виразна безособовість і результатівість, доповнена значенням «хтось зробив». Тому в таких конструкціях *принципово* не можна зазначати діяча;
- 7) маючи власні ефективні синтаксичні засоби зосереджувати увагу на об'єкті (неозначено-особові речення, узагальнено-особові речення і безособові речення з дієслівними формами на *-но, -то*), сучасна українська літературна мова не потребує пасивних конструкцій узагалі й тому не має дієслівної категорії стану.
3. Щоб позбутися *накинутих синтаксичних конструкцій і граматичних форм* у нормативних документах і правових актах і відповідно зукраїнізувати їх, потрібно, щоб Національна комісія зі стандартів державної мови затвердила граматичний стандарт української мови, який би містив повищі сім приписів.
4. Пропонуємо в підручниках і граматиках української мови таке:
- а) **чітко** відрізнити питома українські синтаксичні конструкції й граматичні форми від чужомовних, не характеризувати останніх як *обмежено вживаних, допустимих зрідка* або *за певних умов*, а вказувати на їхню *неправильність* і *недопустимість*;
- б) **не вчити**, як **творити** накинуті конструкції й форми, підкріплюючи навчальний матеріал відповідними вправами, бо виконання їх *закріплює у свідомості* учнів / студентів ці неприродні конструкції й форми;
- в) **не наводити** прикладів уживання накинутих конструкцій і форм, навіть із творів *найавторитетніших українських класиків*;
- г) **не вживати** в граматичних описах української мови термінів *дієслівна категорія стану, активний стан, пасивний стан, активний дієприкметник, пасивний дієприкметник, пасивна конструкція, дієприкметник теперішнього часу, дієприкметник минулого часу*, бо вони створюють в учнів / студентів хибне уявлення про граматичну структуру сучасної української мови.

Acknowledgement

Автор вважає за свій приємний обов'язок щиро подякувати Ростиславові Воронезькому за постійне та плідне обговорювання порушених у статті питань і за його зауваги та пропозиції, що істотно поліпшили текст статті.

Список використаної літератури

- Антоненко-Давидович, Б. (1970). *Як ми говоримо*. Радянський письменник.
- Білодід, І. К., & Кудрицький, Є. М. (1970). *Граматика слов'янська I. Ужєвича*. Наукова думка.
- Вихованець, І. Р. (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Наукова думка.
- Вихованець, І. (2004). Іменник. Прикметник. У І. Вихованець & К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови: академ. граматика укр. мови* (с. 44–150). Унів. вид-во «Пульсар».
- Вихованець, І. Р. (2017). Іменник. Прикметник. У І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко & С. О. Соколова, *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія* (с. 69–117, 187–317). Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Воронезький, Р. (2018). Зауваги й пропозиції до проекту нової редакції Українського правопису, що його (проект) опубліковано 15 серпня 2018 року. *Слово Просвіти*, 46, 6.
- Гінзбург, М. (2016). Правила вживання ся-дієслів у фахових українських текстах. *Вісник: Проблеми української термінології*, 842, 3–17.
- Гінзбург, М. (2017). Про активні, пасивні та результативні конструкції в українських фахових текстах на тлі інших мов. *Вісник: Проблеми української термінології*, 869, 3–22.
- Гінзбург, М. (2020). Класифікування та гармонізування утямків (понять), пов'язаних з процесами. У *Проблеми української термінології: зб. наук. праць учасників XVI Міжнар. наук. конф. СловоСвіт 2020, 1–3 жовт. 2020 р.* (с. 3–18). Видавництво Львівської політехніки.
- Гінзбург, М. (2021). Пропозиції щодо запровадження в українське мовознавство концепції мішаних частин мови. *LANGUAGE: Codification-Competence-Communication*, 1 (4), 7–29. [https://doi.org/10.24025/2707-0573.1\(4\).2021.231684](https://doi.org/10.24025/2707-0573.1(4).2021.231684).
- Головащук, С. І., & ін. (1969). *Російсько-український словник*. (Т. I–III). Наукова думка.
- Горещий, П., & Шала, Ів. (1929). *Українська мова: практично-теоретичний курс*. (Вид. 7-е). Книгоспілка.
- Городенська, К. (2001). Синтаксична специфіка української наукової мови. *Українська термінологія і сучасність, IV*, 11–14.
- Городенська, К. (2004). Дієслово. Прислівник. У І. Вихованець & К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови: академ. граматика укр. мови*. (с. 217–327). Унів. вид-во «Пульсар».
- Городенська, К. (2017а). Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*, 3, 17–21.
- Городенська, К. Г. (2017б). Дієслово. Прислівник. У І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко & С. О. Соколова, *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія* (с. 364–414, 442–593). Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Зубань, О. М. (2013). Прикметник. У А. К. Мойсієнко (Ред.), *Сучасна українська літературна мова: Морфологія* (с. 312–351). Знання.
- Ільїн, В. С. (1951). Морфологія. У Л. А. Булаховський (Ред.), *Курс сучасної української літературної мови* (Т. I, с. 288–480). Радянська школа.
- Караванський, С. (2009). *Секрети української мови*. Бак.
- Карпіловська, Є., Кочерга, О., & Мейнарович, Є. (2004). Структурні зміни української наукової термінології протягом двадцятого сторіччя. *Вісник: Проблеми української термінології*, 503, 3–8.
- Кочерга, О. (2004). Мовознавчі репресії 1933 року. *Незалежний культурологічний часопис «Ї»*, 35, 96–105.

- Кримський, А., & Єфремов, С. (1924–33). *Російсько-український академічний словник*. <https://tzu.org.ua/>.
- Кубайчук, В. (2004). *Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови*. К. І. С.
- Кулик, Б. М. (1948). *Курс сучасної української літературної мови*. Радянська школа.
- Курило, О. (1925). *Уваги до сучасної української літературної мови*. (Вид. 3-тє). Книгоспілка.
- Кучеренко, И. К. (1967). *Теоретические вопросы грамматики украинского языка: Морфология* [Автореф. дис. докт. філол. наук, Київський гос. ун-т ім. Т. Г. Шевченка].
- Лаврінець, О. Я. (2013). Суб'єктна синтаксема в пасивних конструкціях сучасної української наукової мови. *Мовні і концептуальні картини світу*, 46 (2), 301–315.
- Масенко, Л. (Ред.). (2005). *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали*. Видавничий дім «Києво-Могилянська акад.».
- Матвієнко, О. (1932). *Стилістичні паралелі (проти пуризму)*. Радянська школа.
- Моргунюк, В. С. (1993). *Зауваження щодо опрацювання державних стандартів з науково-технічної термінології*. Інститут проблем мінності.
- Наконечний, М. (1928). *Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український*. Рух.
- Недялков, В. П. (Отв. ред.). (1983). *Типология результативных конструкций (результатив, статив, пассив, перфект)*. Наука, Ленинградское отделение.
- Непийвода, Н. Ф. (1996). Вплив соціальних факторів на розвиток синтаксичної системи української мови (на матеріалі науково-технічних текстів). *Мовознавство*, 2–3, 45–54.
- Огієнко, І. (Ларіон). (1951). *Українська літературна мова. Т. 1: Граматичні основи літературної мови*. The Gospel Press.
- Пonomарів, О. Д. (2012). *Українське слово для всіх і для кожного*. Либідь.
- Русанівський, В. М. (1969). Дієслово. У І. К. Білодід (Ред.), *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* (с. 296–429). Наукова думка.
- Сербенська, О. (Ред.). (2019). *Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити* (Вид. 3-тє, доп. і перероб.). Априорі.
- Синявський, О. (2018). *Норми української літературної мови*. Видавничий дім Дмитра Бураго. (Репринт з видання 1931 р.).
- Сифоров, В. И. (Отв. ред.). (1979). *Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии*. Наука.
- Смерчинський, С. (2021). *Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)*. Видавничий дім Дмитра Бураго. (Репринт з видання 1932 р.).
- Сулима, М. (1928). *Українська фраза: коротенькі начерки*. Рух.
- Тимченко, Є. (2022). Вокатив і інструменталь в українській мові. У *Відмінки іменників української мови: студії Євгена Тимченка 1913–1928 років* (с. 283–371). Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. (Відтворення праць 1913–1928 років).
- Український правопис*. (1929). (Видання перше). Державне видавництво України.
- Український правопис*. (1933). Радянська школа.
- Український правопис*. (1938). (Проект видання четвертого). Радянська школа.
- Український правопис*. (1940). (Проект). АН УРСР.
- Український правопис*. (1946). (Видання перше). Українське державне видавництво.
- Український правопис*. (1960). (Видання друге, виправл. і доповн.). Вид-во АН УРСР.
- Український правопис*. (1993). (Видання четверте, виправл. і доповн.). Наукова думка.
- Український правопис*. (2019). Наукова думка.

- Фаріон, І. Д. (2013). *Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей)* (Вид. 3-тє, доп.). Місто НВ.
- Харченко, С. В. (2017). *Синтаксичні норми української літературної мови ХХ — початку ХХІ ст.: становлення та кодифікація* [Дис. докт. філол. наук, Інститут української мови НАН України].
- Хвиля, А. (1933). *Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті. Збірка. Радянська школа.*
- Хроніка НДІМ 1933–1934 р. (1934). *Мовознавство*, 2, 139–145.
- Шведова, М. О. (2020). Активні дієприкметники в українській мові: корпусний аналіз. У *Галатика Слова. Галині Макарівні Гнатюк* (с. 339–352). Видавничий дім Дмитра Бурого.
- Шевельов (Шерех), Ю. (1951). *Нарис сучасної української літературної мови. Молоде життя.*
- Шевельов, Ю. (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус.* Рута.
- Ясакова, Н. Ю. (2017). *Категорія персональності в українській літературній мові* [Дис. докт. філол. наук].

References

- Antonenko-Davydovych, B. (1970). *Yak my hovorymo*. Radianskyi pysmennyk [in Ukrainian].
- Bilodid, I. K., & Kudrytskyi, Ye. M. (1970). *Hramatyka slovianska I. Uzhevycha*. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Farion, I. D. (2013). *Movna norma: znyshchennia, poshuk, vidnova (kultura movlennia publicnykh liudei)* (Vyd. 3-te, dop.). Misto NV [in Ukrainian].
- Ginzburg, M. (2016). Pravyla vzhvyvannia sia-diiessliv u fakhovykh ukrainskykh tekstakh. *Visnyk: Problemy ukrainskoi terminolohii*, 842, 3–17 [in Ukrainian].
- Ginzburg, M. (2017). Pro aktyvni, pasyvni ta rezultatovi konstruktssii v ukrainskykh fakhovykh tekstakh na tli inshykh mov. *Visnyk: Problemy ukrainskoi terminolohii*, 869, 3–22 [in Ukrainian].
- Ginzburg, M. (2020). Klasyfikuvannia ta harmonizuvannia utiamkiv (poniat), poviazanykh z protsesamy. U *Problemy ukrainskoi terminolohii: zb. nauk. prats uchastykiv XVI Mizhnar. nauk. konf. SlovoSvit 2020, 1–3 zhovt. 2020 r.* (s. 3–18). Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki [in Ukrainian].
- Ginzburg, M. (2021). Proponovy shchodo zaprovadzhennia v ukrainske movoznavstvo konseptssii mishanykh chastyn movy. *LANGUAGE: Codification·Competence·Communication*, 1 (4), 7–29. [https://doi.org/10.24025/2707-0573.1\(4\).2021.231684](https://doi.org/10.24025/2707-0573.1(4).2021.231684) [in Ukrainian].
- Holovashchuk, S. I., & in. (1969). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk*. (T. I–III). Naukova dumka [in Ukrainian].
- Horetskyi, P., & Shalia, Iv. (1929). *Ukrainska mova: praktychno-teoretychnyi kurs* (Vyd. 7-me). Knyhospilka [in Ukrainian].
- Horodenska, K. (2001). Syntaksychna spetsyfika ukrainskoi naukovoï movy. *Ukrainska terminolohiia i suchasnist, IV*, 11–14 [in Ukrainian].
- Horodenska, K. (2004). Diieslovo. Pryslyvnyk. U I. Vykhoanets & K. Horodenska, *Teoretychna morfologiia ukrainskoi movy: akadem. hramatyka ukr. movy* (s. 217–327). Univ. vyd-vo “Pulsary” [in Ukrainian].
- Horodenska, K. (2017a). Hramatychnyi standart ukrainskoi literaturnoi movy i suchasna praktyka. *Hramatychni studii*, 3, 17–21 [in Ukrainian].
- Horodenska, K. H. (2017b). Diieslovo. Pryslyvnyk. U I. R. Vykhoanets, K. H. Horodenska, A. P. Zahnitko, & S. O. Sokolova, *Hramatyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Morfolohiia* (s. 364–414, 442–593). Vydavnychiy dim Dmytra Buraha [in Ukrainian].

- Ilin, V. S. (1951). Morfolohiia. U L. A. Bulakhovskiy (Red.), *Kurs suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* (T. I, s. 288–480). Radianska shkola [in Ukrainian].
- Karavanskyi, S. (2009). *Sekrety ukrainskoi movy*. BaK [in Ukrainian].
- Karpilovska, Ye., Kocherha, O., & Meinarovych, Ye. (2004). Strukturni zminy ukrainskoi naukovoї terminolohii protiahom dvadtsiatoho storichchia. *Visnyk: Problemy ukrainskoi terminolohii*, 503, 3–8 [in Ukrainian].
- Kharchenko, S. V. (2017). *Syntaksychni normy ukrainskoi literaturnoi movy XX — pochatku XXI st.: stanovlennia ta kodyfikatsiia* [Dys. dokt. filol. nauk, Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy] [in Ukrainian].
- Khronika NDIM 1933–1934 r. (1934). *Movoznavstvo*, 2, 139–145 [in Ukrainian].
- Khvyliia, A. (1933). *Znyshchytty korinnia ukrainskoho natsionalizmu na movnomu fronti*. Zbirka. Radianska shkola [in Ukrainian].
- Kocherha, O. (2004). Movoznavchi represii 1933 roku. *Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys “I”*, 35, 96–105 [in Ukrainian].
- Krymskyi, A., & Yefremov, S. (1924–1933). *Rosiisko-ukrainskyi akademichnyi slovnyk*. <https://r2u.org.ua/> [in Ukrainian, in Russian].
- Kubaichuk, V. (2004). *Khronolohiia movnykh podii v Ukraini: zovnishnia istoriia ukrainskoi movy*. K. I. S. [in Ukrainian].
- Kucherenko, Y. K. (1967). *Teoretycheskye voprosy hrammatyky ukraïnskoho yazyka: Morfolohiia* [Avtořef. dys. dokt. fylol. nauk, Kyevskiy hos. un-t im. T. H. Shevchenko [in Russian].
- Kulyk, B. M. (1948). *Kurs suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy*. Radianska shkola [in Ukrainian].
- Kurylo, O. (1925). *Uvahy do suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* (Vyd. 3-te). Knyhospilka [in Ukrainian].
- Lavrnets, O. Ya. (2013). Sub'iektna syntaksema v pasyvnnykh konstruksiiakh suchasnoi ukrainskoi naukovoї movy. *Movni i kontseptualni kartyny svitu*, 46 (2), 301–315 [in Ukrainian].
- Masenko, L. (Red.). (2005). *Ukrainska mova u XX storichchi: istoriia linhvotsydu: Dok. i materialy*. Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akad.” [in Ukrainian].
- Matviienko, O. (1932). *Stylistychni paraleli (proty puryzmu)*. Radianska shkola [in Ukrainian].
- Morhuniuk, V. S. (1993). *Zauvazhennia shchodo opratsiuvannia derzhavnykh standartiv z naukovotekhnichnoi terminolohii*. Instytut problem mitsnosti [in Ukrainian].
- Nakonechnyi, M. (1928). *Ukrainska mova: prohrama-konspekt z dodatkom pro novyi pravopys ukrainskyi*. Rukh [in Ukrainian].
- Nedialkov, V. P. (Otv. red.). (1983). *Typolohiia rezultatyvnykh konstruksiyi (rezultatyv, statyv, passyv, perfekt)*. Nauka, Lenynhradske otdelenye [in Russian].
- Nepyivoda, N. F. (1996). Vplyv sotsialnykh faktoriv na rozvytok syntaksychnoi systemy ukrainskoi movy (na materialy naukovotekhnichnykh tekstiv). *Movoznavstvo*, 2–3, 45–54 [in Ukrainian].
- Ohienko, I. (Iarion). (1951). *Ukrainska literaturna mova. T. 1: Hramatychni osnovy literaturnoi movy*. The Gospel Press [in Ukrainian].
- Ponomariv, O. D. (2012). *Ukrainske slovo dlia vsikh i dlia kozhnoho*. Lybid [in Ukrainian].
- Rusanivskiy, V. M. (1969). Diieslovo. U I. K. Bilodid (Red.). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia* (s. 296–429). Naukova dumka [in Ukrainian].
- Serbenska, O. (Red.). (2019). *Antysurzhyk. Vchymosia vvychlyo povodytys i pravylno hovoryty* (Vyd. 3-tie, dop. i pererob.). Apriori [in Ukrainian].
- Shevelov (Sherekh), Yu. (1951). *Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy*. Molode zhyttia [in Ukrainian].
- Shevelov, Yu. (1998). *Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941). Stan i status*. Ruta [in Ukrainian].

- Shvedova, M. O. (2020). Aktyvni diieprykmetyky v ukrainskii movi: korpusnyi analiz. U *Halaktyka Slova. Halyni Makarivni Hnatiuk* (s. 339–352). Vydavnychiy dim Dmytra Buraho [in Ukrainian]. Smerechynskiy, S. (2021). *Narysy z ukrainskoi syntaksy (u zviazku z frazeolohiieiu ta stylistykoieiu)*. Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. (Reprint z vydannia 1932 r.) [in Ukrainian].
- Sulyma, M. (1928). *Ukrainska fraza: korotenkoi nacherky*. Rukh [in Ukrainian].
- Syforov, V. Y. (Otv. red.). (1979). *Kratkoe metodycheskoe posobyie po razrabotke y uporiadochenyiu nauchno-tekhnicheskoi termynolohyy*. Nauka [in Russian].
- Syniavskiy, O. (2018). *Normy ukrainskoi literaturnoi movy*. Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. (Reprint z vydannia 1931 r.) [in Ukrainian].
- Tymchenko, Ye. (2022). Vokatyv i instrumental v ukrainskii movi. U *Vidminky imennykiv ukrainskoi movy: studii Yevhena Tymchenka 1913–1928 rokiv* (s. 283–371). Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. (Vidtvorennia prats 1913–1928 rokiv) [in Ukrainian].
- Ukrainskyi pravopys*. (1929). (Vydannia pershe). Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy [in Ukrainian].
- Ukrainskyi pravopys*. (1933). Radianska shkola [in Ukrainian].
- Ukrainskyi pravopys*. (1938). (Proekt vydannia chetvertoho). Radianska shkola [in Ukrainian].
- Ukrainskyi pravopys*. (1940). (Proekt). AN URSSR [in Ukrainian].
- Ukrainskyi pravopys*. (1946). (Vydannia pershe). Ukrainske derzhavne vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Ukrainskyi pravopys*. (1960). (Vydannia druhe, vypravl. i dopovn.). Vyd-vo AN URSSR [in Ukrainian].
- Ukrainskyi pravopys*. (1993). (Vydannia chetverte, vypravl. i dopovn.). Naukova dumka [in Ukrainian].
- Ukrainskyi pravopys*. (2019). Naukova dumka [in Ukrainian].
- Voronezkyi, R. (2018). Zauvahy y proponovy do proektu novoi redaktsii Ukrainskoho pravopysu, shcho yoho (proekt) opublikovano 15 serpnia 2018 roku. *Slovo Prosvity*, 46, 6 [in Ukrainian].
- Vykhovanets, I. R. (1988). *Chastyiny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti*. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Vykhovanets, I. (2004). Imennyk. Prykmetnyk. U I. Vykhovanets & K. Horodenska, *Teoretychna morfologhiia ukrainskoi movy: akadem. hramatyka ukr. movy* (s. 44–150). Univ. vyd-vo “Pulsary” [in Ukrainian].
- Vykhovanets, I. R. (2017). Imennyk. Prykmetnyk. U I. R. Vykhovanets, K. H. Horodenska, A. P. Zahnitko, & S. O. Sokolova, *Hramatyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Morfolohiia* (s. 69–117, 187–317). Vydavnychiy dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].
- Yasakova, N. Yu. (2017). *Katehoriia personalnosti v ukrainskii literaturnii movi* [Dys. dokt. filol. nauk] [in Ukrainian].
- Zuban, O. M. (2013). Prykmetnyk. U A. K. Moisiienko (Red.), *Suchasna ukrainska literaturna mova: Morfolohiia* (s. 312–351). Znannia [in Ukrainian].

Матеріал надійшов 31.08.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.18523/icmp2522-9281.2024.10.221-229

Інна Ренчка

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Київ, Україна

i.renchka@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

Inna Renchka

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Kyiv, Ukraine

i.renchka@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

НОВАТОРСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ПРАЦЯ ДЛЯ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ ТА ПОШИРЕННЯ ЗНАНЬ ПРО УКРАЇНУ У СВІТІ

(Рецензія на: Shevchuk, Yuri I. (2022). *Ukrainian-English collocation dictionary for students of Ukrainian* (Шевчук, Юрій І.

Українсько-англійський комбінаторний словник). Second printing (corrected). New York: Hippocrene Books, Inc., 970 p.)

Для успішного опанування іноземної мови важливо не лише знати певну кількість слів цієї мови, розуміти їхнє значення, а й уміти поєднувати їх з іншими словами у словосполучення та речення. Цінними джерелами, які допомагають упоратися з цим завданням, є комбінаторні словники — лексикографічні праці, головною метою яких є описати, висвітлити те, як зареєстровані в них одиниці взаємодіють і поєднуються з іншими в типові мінімальні сполуки, наприклад двочленні, та в речення

у живому потоці мовлення. Засвоєння комбінацій слів, що виконують визначені комунікативні завдання, дає змогу користувачам таких словників краще розуміти мову, яку вони вивчають, її нюанси та тонкощі, а водночас поглибити свої знання про мовну картину світу носіїв мови, їхній світогляд, отримати інформацію про особливості суспільного життя відповідної країни та саму країну, її історію та культуру.

Такою працею є «Українсько-англійський комбінаторний словник» (УАКС) кандидата філологічних наук, старшого лектора української мови Колумбійського університету (Нью-Йорк, США) Ю. Шевчука. Словник описує, як найуживаніші слова української мови сполучаються між собою та як їх використовують у потрібному контексті. Водночас він суттєво відрізняється від поширених у лексикографії багатьох мов одномовних комбінаторних словників, у яких поєднуваність слів однієї мови пояснюється тільки засобами цієї ж мови. Специфіка, унікальність і новаторство рецензованої праці полягає в тому, що це перекладний двомовний словник, який навчає іншомовців комбінувати українські слова з іншими українськими словами: комбінаторика найчастотнішого сегмента української мови в ньому пояснюється засобами англійської, що робить його безпрецедентним не лише в українському та слов'янському, а й у світовому словникарстві.

Як зазначає у передмові до словника його автор та укладач, робота над виданням передбачала зведення вибраного вокабуляру двох дуже різних мов до зіставних синтаксичних конструкцій (Шевчук, 2022, р. XXII) і тривала вона понад десять років. Словник став своєрідним продовженням підручника «Українська для початківців» (*Beginner's Ukrainian*, перше видання — 2011 р.) для студентів американських університетів. За словами Ю. Шевчука, ідея створення таких праць у нього виникла ще в 1990-х роках, коли він розпочав викладати українську мову в Гарвардському університеті, і її реалізація стала відповіддю на проблему майже цілковитої відсутності на той час необхідної методологічної і дидактичної бази для тих, хто вивчає українську мову як іноземну, а саме підручників, тестів, довідників і словників, які їй пояснювали б значення, і пропонували б морфологічний опис кожної лексеми, і вчили б поєднувати слова у процесі мовлення тощо. Тому їх появу було зумовлено потребою якісно заповнити цю прогалину в українському мовознавстві та лінгводидактиці.

Адресатами «Українсько-англійського комбінаторного словника» є насамперед студенти, які вивчають українську мову від початкового, середнього і до найвищого рівня, а також викладачі української мови

й теорії та практики перекладу, перекладачі, лінгвісти, які досліджують міжмовні зв'язки та провадять зіставні дослідження, лексикографи, письменники, редактори, фахівці, що працюють у двомовному середовищі, та всі, хто цікавиться українською мовою й Україною. Крім того, корисним видання буде й для носіїв української мови, які вивчають англійську, а також для тих українців, хто прагне вдосконалити свою українську, адже словник пояснює, зокрема, складні випадки слововживання, дієслівного керування, різницю між паронімами та близькими за значенням словами, наприклад, *книга* (*1 book (usu large or important) adj. важлива important, впливова influential, мудра wise, велика great, big, величезна enormous, священна sacred, славетна famous, груба and товста thick; ♦ Біла к. the White Book...*) та *книжка* (*1 book adj. добра and хороша good, захоплива captivating, цікава interesting, чудова wonderful, велика large, важка heavy, груба and товста thick, маленька small, кишенькова pocket* ♦ *Поява кишенькової ~ки стала початком масової літератури. The appearance of the pocket book became the beginning of popular literature...* (р. 367)).

Важливо зазначити, що УАКС апробовано в Колумбійському та Єльському університетах під час викладання студентам української мови як іноземної. Студенти й самі долучилися до створення словника, допомагаючи знаходити англійські відповідники до українських слів та фразеологізмів (Шевчук, 2022, р. XXXV). У процесі роботи над укладанням лексикографічної праці було враховано запити та потреби студентів, і зрештою навчання за його матеріалами засвідчило, що це успішний та ефективний проєкт для полегшення вивчення мови, а водночас — вагомий ресурс для отримання знань про Україну та українців.

Словник охоплює близько 9 тисяч заголовних слів різних частин мови, понад 200 тисяч типових словосполук і близько 80 тисяч прикладів їх уживання. Окрім власне словникової частини, видання містить розлогу передмову, де докладно схарактеризовано методологію, принципи укладання лексику та структуру словникової статті. Також у передмові наведено цікаві пізнавальні відомості з історії України, краєзнавства, етнографії та культури, зокрема коли йдеться про власні імена, антропоніми, топоніми, гідроніми та українські етикетні формули.

Винятковість рецензованої праці полягає також у тому, що вона поєднує риси шести типів словників: двомовного перекладного, комбінаторного, навчального, фразеологічного, енциклопедичного та

словника синонімів. Як пояснює автор, це *перекладний словник*, оскільки «кожне значення українського слова має англійський відповідник» (Чадюк, 2021), водночас він пропонує способи передання англійською мовою безеквівалентних лексичних одиниць української мови, тобто таких, що зазвичай не мають однослівних відповідників в іншій мові і «віддзеркалюють питомо українське бачення світу» (Шевчук, 2022, р. XXVI) (наприклад, *доба, зеленіти, червоніти, подружжя, сметана, кум, насіння, побут*). До безеквівалентних одиниць автор зараховує й так звані дієслова руху, які «описують рух у спосіб, що дуже відрізняється від їхніх англійських відповідників» (*йти і ходити, бігти і бігати, вести і водити, летіти і літати* тощо), надаючи їм у словнику повну характеристику як парам дієслів спрямованого і неспрямованого руху (Шевчук, 2022, р. XXVIII). *Навчальний словник*, оскільки УАКС пояснює лексичне значення кожного слова, наводить його опис з морфологічного та синтаксичного погляду (наприклад, зазначено дієвідміни дієслів, видові пари, наказові форми, дієприслівники минулого часу, що утворюються від поданих дієслів, тощо: *дарувати, ~ють; по~; (по)дарований; (по)даруй!*; вказано типи чергувань голосних та приголосних у корені слова, приміром, *кінь — коня, Ольга — Ользі*; дієслівне керування; закінчення іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини; неправильні форми слів; пояснено комунікативні конструкції на зразок *О котрій години?, Зараз сьома година ранку, Він читав до сьомої ~и, Вони лягли об одинадцятій ~і* (р. 136) тощо), також у всіх словах проставлено наголос для правильної вимови, що робить словник особливо корисним для тих, хто вивчає мову. *Комбінаторний словник*, оскільки показує, як слово поєднується з іншими. Наприклад, слово *переклад* може вживатися з прикметниками *адекватний, дослівний, бездоганний, добрий, досконалий, точний, жахливий, кепський, поетичний, синхронний, усний* та ін., із дієсловами, які керують цим іменником у функції додатка: *виконувати, виправляти, покращувати, робити, працювати над ~н.*, із дієсловами, які показують, що переклад «може робити»: *звучати, сприйматися, читатися* (р. 546). «Цей словник, — зазначає автор, — допомагає вам подивитися на безкінечне море слів, яке часто лякає студентів, як на логічно організовану систему, яка раптом стає передбачуваною, яка поводить ся за певними законами внутрішніх логічних зв'язків» (Чадюк, 2021). Завдяки словнику студенти пізнаватимуть логіку мови, тож, скажімо, знаючи, як

поєднуються зі словами *підприємець, відсоток, галузь*, вони розумітимуть, як вживати й лексеми *бізнесмен, процент, царина* чи *сфера* відповідно, оскільки типи сполучуваності в них будуть однакові. *Фразеологічний словник*, оскільки УАКС наводить популярні українські фразеологізми та їхні англійські відповідники, що допомагають відобразити своєрідність побуту, культури, світосприйняття кожної мовної спільноти (наприклад, *дивитися вовком на* + *A. to look daggers at sb* (р. 110); *мотати собі на вус* *to take note of sth* (р. 122); *видно, як на долоні* *to be very clearly seen* (р. 189); *за словом до кишені не лазити* *not to be at a loss for words* (р. 405); *бути без роду й племені* *to have no kin or kith* (р. 574); *коли рак свисне* *when hell freezes over* (р. 672); *кров холоде в жилах* *sb's blood curdles* (р. 920)). *Словник синонімів*, позаяк наприкінці словникових статей автор додає примітку «також подивитися» («Also see» або «See»), звертаючи в такий спосіб увагу на синонімічні слова до заголовного (наприклад, до слова *хотіти* — *бажати, жадати, шукати*, до слова *переконувати* — *відмовляти, схиляти*, до слова *ідея* — *думка, задум, план* та ін.). *Енциклопедичний словник*, оскільки праця дає важливу інформацію про українців та Українську державу, про такі сфери життя українського суспільства, як політика, освіта, спорт, культура, наука, історія: «Не можна досконало володіти українською мовою, не знаючи, що стоїть за певним словом, що воно значить для українців» (Чадюк, 2021). Скажімо, до слова *вид* дібрано такий ілюстративний приклад: «Вона милувалася чудовим видом Олеського замку» (р. 64), до слова *майдан*: «Евромайдан (*revolution in Ukraine of 2013–2014*) [...] Аналітики називають вислід президентських виборів справжнім електоральним майданом» (р. 424); *мистецтво*: «Ханенко славився як важливий колекціонер мистецтва» (р. 440); *окупація*: «Усе життя він боровся із совєтською окупацією рідної країни» (р. 518); *русифікація*: «Мовна і ментальна русифікація взаємно пов'язані. [...] Влада здійснювала тиху русифікацію молодого покоління» (р. 728); *галузь*: «Указ мав на меті витіснити українську мову зі стратегічних галузей діяльності» (р. 126); *безпека*: «Російська анексія Криму зруйнувала систему європейської безпеки» (р. 20); *вантаж*: «Під виглядом гуманітарних вантажів Кремль посилав в окупований Донбас зброю» (р. 45); *імперія*: «Національно-визвольний рух урешті-решт підірвав совєтську імперію» (р. 331); *імігрант*: «Тисячі українців їхали до Канади як економічні імігранти» (р. 330); *ім'я*: «Ім'я Валер'яна

Підмогильного асоціюється з Розстріляним Відродженням» (р. 333); *плем'я*: «Світличні походять із бунтарського племені 1960-х років» (р. 574); *роман*: «Дослідник знайшов рукопис неопублікованого роману Хвильового» (р. 724).

Аналіз змісту словника засвідчує широту тематичного діапазону представленої в ньому лексики. Це лексичні одиниці, які вживаються в сучасному українському мовленні і стосуються, зокрема, сфери освіти та науки (наприклад, *авдиторія, бакалаврат, дисертація, лабораторія, правопис, відсоток, гніздо* (лексичне), *говірка, двомовність, термін, теорема*), економіки, фінансів та бізнесу (*банк, банкрут, банкомат*), сфери суспільно-політичного життя (*біженець, бланк, вибори, безпартійний, однопартійний, діляниця, дисидент, документ, закон, злочин, ідеологія, політика, расист, фракція*), культури та мистецтва (*балет, імпресіонізм, книгарня, мистецтво*), спорту (*баскетбол, теніс, волейбол, футбол, матч, турнір, кубок, гравець*), релігії (*бог, священник, релігія* (католицька, мусульманська, православна, протестантська, християнська, юдейська)), найменування абстрактних понять, станів та процесів (*бачення, безладдя, біда, благо, відповідальність, втіха, втома, глузд, дискомфорт, ейфорія, екстравагантність, крайнощі, лють, незгода, нісенітниця, новизна, подразнення, пріоритет, прогноз, явище*) та ін. Поряд зі стилістично нейтральними словами, як зазначає в передмові автор, праця пропонує «різноманіття високочастотної лексики з книжного, термінологічного, технічного, поетичного, розмовного, сленгового та жаргонного стилів мовлення, яка набула загального поширення» (Шевчук, 2022, р. XXV). У межах стилістично забарвленої лексики натрапляємо на найбільш поширені в мовленні вульгаризми. Їх уведення до словника Ю. Шевчук пояснює бажанням відповісти на постійні прохання своїх студентів — адже «молодь любить сленг, приперчені слова» (Чадюк, 2021), а також тим, що кожна розвинена мова «здатна обслуговувати всі потреби до самовизначення у всіх галузях», і українська мова не є винятком (Скуратівська, 2021). Тому, спираючись у створенні словника на концепцію української як повної мови, здатної функціонувати у будь-якій без винятку сфері і задовольняти всі потреби в комунікації, автор науково описує й найпопулярніші українські вульгаризми, що вживаються у певних чітко окреслених ситуаціях. Як і у випадку з іншими лексичними одиницями, наведено пряме й переносне, метафоричне значення цих слів, а також їх опис англійською мовою.

Варто наголосити, що для кращого розуміння слів і відтінків їхніх значень автор наповнює словник актуальним ілюстративним матеріалом. Це ретельно дібрані приклади, прості й прозорі, взяті з повсякденного мовлення, часто змодельовані за зразками речень із найкращих творів української літератури, які відображають розвиток в Україні сучасної політичної ситуації, інформаційної культури, музики, кінематографу. Більшість ілюстрацій — «модерні, зорієнтовані на місто, молодіжну культуру», що слугує важливою меті — створенню образу України не як провінційного, сільського, а як модерного суспільства (Чадюк, 2021).

У словнику враховано нові тенденції в сучасній українській мові. Зокрема, до маскулінної лексики подано фемінітиви — назви професій, посад, звань. Наприклад, *бізнесмен, ~ка, політик, ~иня, керівник, керівничка, ~ця, поліціант, ~ка, професор, ~ка, редактор, ~ка, менеджер, ~ка, режисер, ~ка, репортер, ~ка, речник, речниця, член, ~киня, філософ, ~ка*. Автор реєструє фемінітиви у словнику й оцінює їх уживання в мовленні як позитивне й абсолютно природне явище: «Це один із... сегментів сучасного українського словника, який просто на очах розвивається», вирізняючись творчістю та експериментуванням (ТрекТок, 2021).

Особливо цінним є акцентування на історії розвитку мови. У передмові укладач підкреслює той факт, що словник враховує наслідки інтенсивної русифікації, яка відбувалася впродовж понад трьох століть імперського поневолення, коли знищували питомо українське і нав'язували російське, застосовуючи дискримінаційні заходи та асиміляційні практики, тотожні лінгвоциду. Словник ґрунтується на академічній, словникарській і правописній традиції, на якій не позначився руйнівний вплив радянської псевдонауки, зокрема на працях Б. Антоненка-Давидовича, С. Караванського, О. Курило, О. Пономарева, О. Сербенської, Ю. Шевельова та ін. Щоб «переорієнтувати мовну спільноту з-поза культурних впливів імперії, сприяти відродженню, яке живиться питомими джерелами, а не чужими впливами» (Шевчук, 2022, р. XXIII), у процесі роботи над укладанням словника Ю. Шевчук свідомо уникав слів і форм, накинених російською мовою, віддаючи перевагу давнішим українським, зокрема повертаючи в ужиток ті слова, які за радянської доби вилучали й заміняли на близькі до російських або запозичені за посередництва російської, наприклад, *підсоння, хідник, реченець, летовище, світлина, травник, руханка* як питомі синоніми слів *клімат, тротуар, тер-*

мін, аеропорт, фотографія, газон, зарядка тощо. Словник містить і *підсоння*, і *клімат* із тією різницею, що перше з них має повний опис як центральне, а друге — тільки переклад, один приклад і примітку «*See підсоння*». У цей спосіб автор робить спробу повернути забуте слово до активного вжитку. Натомість, скажімо, слів *газон* і *тротуар*, що були запозичені в українську за посередництва російської мови, у словнику немає зовсім. У таких випадках застосовано приписовий, а не описовий підхід в укладанні словника, а загалом автор прагне знайти баланс між цими двома принципами, адже описовий необхідний для фіксації реалій мовлення, водночас використання лише цього підходу означало б зберігати всі нав'язані росіянізми, «узаконювати русифікацію як таку, далі підривати й без того поруйновані підмурівки української мови» (Шевчук, 2022, р. XXIII). У словнику дотримано Харківського правопису 1928 р. як продовження правописної традиції наукових установ української діаспори. На переконання автора, цей правопис, хоч і має низку недоліків, «є науково узасаднений, він закорінений у певну логіку і дух української мови..., є вільніший від російських впливів», спрямованих на зближення української мови з російською (ТрекТок, 2021). Водночас УАКС віддзеркалює важливі зміни, що відбулися в українській мові впродовж останнього століття.

Нині українська мова перебуває у процесі оновлення й повторного відкриття як самими українцями, так і світом, тож можемо сказати, що словник, допомагаючи звільнити український лексикон від примусового радянського впливу і тиску, стане невід'ємним компонентом процесів деколонізації та дерусифікації, які відбуваються в українському суспільстві. Без перебільшення можемо стверджувати, що лексикографію збагатило унікальне, вагоме за своїм значенням видання, що сприятиме не лише вивченню і глибшому розумінню української мови, розвитку комунікативних навичок українською мовою, а й поширенню в світі правдивих знань про Україну, зміцненню інтересу до її мови, історії та культури. «Українсько-англійський комбінаторний словник» також відкриває перспективи для подальшої лексикографічної праці не лише в Україні, а й загалом у слов'янському світі: сучасний комбінаторний словник, який водночас є першою двомовною перекладною працею такого типу, може стати матрицею для створення подібних словників в інших парах мов, одна з яких є синтетичною, як українська, а друга — аналітичною, як англійська.

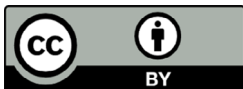
Список використаних джерел

- Скуративська, Я. (2021, 19 червня). У США вийшов друком... *Чорним по білому*. http://www.nrcu.gov.ua/schedule/play-archive.html?periodItemID=2848171&fbclid=IwY2xjawEXpRtleHRuA2FlbQIxMAABHflufpXJS3TeX_-dRTu6eTFMhCMYpudEcpthcIh5uB8M8ppSn82GnT4V7w_aem_mi3rsaDqiDV11yPscFWtOA.
- ТрекТок — професор та мовознавець Юрій Шевчук. (2021, 30 липня). *Радіо Трек*. <https://www.youtube.com/watch?v=QW7wLVUSNkQ>.
- Чадюк, М. (2021, 9 липня). Безпрецедентна праця. Юрій Шевчук: «У цьому словнику я беру проактивну позицію, намагаючись повернути в обіг цілу низку питомих українських слів». *День*. <https://day.kyiv.ua/article/ukrayintsi-chytayte/bezpretседentna-pratsya>.
- Шевчук, Юрій І. (2022). Передмова. У Yuri I. Shevchuk, *Ukrainian-English collocation dictionary for students of Ukrainian*. Second printing (corrected) (pp. XXII–XXXV). Hippocrene Books, Inc.

References

- Chadiuk, M. (2021, July 9). Bezpretседentna pratsia. Yurii Shevchuk: “U tsomu slovnyku ya beru proaktyvnu pozytsiiu, namahaiuchys povernuty v obih tsilu nyzku pytomykh ukrainskykh sliv”. *Den*. <https://day.kyiv.ua/article/ukrayintsi-chytayte/bezpretседentna-pratsya> [in Ukrainian].
- Shevchuk, Yuri I. (2022). Peredmovia. U Yuri I. Shevchuk, *Ukrainian-English collocation dictionary for students of Ukrainian*. Second printing (corrected) (pp. XXII–XXXV). Hippocrene Books, Inc. [in Ukrainian].
- Skurativska, Ya. (2021, June 19). U SShA vyishov drukom... *Chornym po bilomu*. http://www.nrcu.gov.ua/schedule/play-archive.html?periodItemID=2848171&fbclid=IwY2xjawEXpRtleHRuA2FlbQIxMAABHflufpXJS3TeX_-dRTu6eTFMhCMYpudEcpthcIh5uB8M8ppSn82GnT4V7w_aem_mi3rsaDqiDV11yPscFWtOA [in Ukrainian].
- TrekTok — profesor ta movoznavets Yurii Shevchuk. (2021, July 30). *Radio Trek*. <https://www.youtube.com/watch?v=QW7wLVUSNkQ> [in Ukrainian].

Матеріал надійшов 28.08.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/lcmp2522-9281.2024.10.230-241

Олена Кадочнікова

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Київ, Україна

o.kadochnikova@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1401-9226>

Olena Kadochnikova

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Kyiv, Ukraine

o.kadochnikova@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1401-9226>

ЧИ МОЖЛИВО ЗАПЛАНУВАТИ МАЙБУТНЄ?

(Рецензія на: Селігей, Пилип. Українська мова у 2222 році:
Вступ до лінгвофутурології. (2023).

URL: <https://akademperiodyka.org.ua/uk/books/seligei/>)

Статус єдиної державної мови створив для української сприятливі передумови для повноцінного розвитку, однак фактично не усунув труднощів, із якими їй доводиться стикатися в постколоніальній і постлінгвоцидній Україні. Поряд із нагальними питаннями подолання згубних наслідків минулого і гармонізації мовного життя країни сьогодні не менш гостро постає проблема перспективи розвитку української держави загалом і місця української мови в ній зокрема. Попри те, що в українському науковому дискурсі майже немає ґрунтовних футурологічних студій, П. Селігей пропонує увазі читачів перше в українській лінгвістиці комплексне дослідження, загальна мета якого — «з'ясувати можливості для повороту мовознавчої науки до майбутнього, накреслити шляхи примноження її прогностичного потенціалу» (с. 7) та запропонувати бачення перспектив розвитку національної мови. Такий сміливий, навіть ризикований, дослідницький крок потребує глибокого осмислення теми в різних наукових, часто — й дискусійних, ракурсах і зумовлює складну композицію монографії, що охоплює передмову

з промовистою назвою «Про що ця книжка?», п'ять чітко структурованих розділів, головні висновки, післямову та покажчик згаданих у праці імен. Наскрізнний аналіз змісту праці унаочнює авторський підхід до розкриття вибраної теми.

Перший розділ «Завбачення в житті людини» присвячено пошуковій відповіді на запитання, чому людство загалом схильне скептично ставитися до передбачень, як дорого йому обходиться така недалекоглядність. Автор прагне обґрунтувати переваги прогнозування в різних сферах діяльності. Витоки упереджень і байдужості до майбутнього П. Селігей старанно шукає в різних джерелах: філософських трактатах античних і пізніших часів, постулатах християнського віровчення, працях із наукової методології К. Поппера й Е. Косеріу, мовній картині світу носіїв індоєвропейських та інших мов. Не применшуючи ваги минулого в духовному світі суспільства, автор усе ж категорично застерігає від його пріоритету над майбутнім: «Суспільство, спрямоване в минуле, котиться до занепаду; суспільство, зорієнтоване на теперішнє, приречене на застій; і тільки суспільство, націлене на прийдешнє, здатне до поступу» (с. 23). Протиставляючи політику історичної пам'яті Східної Європи політиці творення майбутнього США, П. Селігей яскраво унаочнює шкоду надмірного культу минулого для суспільного розвитку і аргументовано доводить, що міцним підмурівком національної свідомості народу може бути його історична пам'ять тільки в поєднанні зі спільним уявленням про майбутнє.

У межах цього розділу дослідник рясно ілюструє шкоду від недалекоглядності прикладами з історії європейської культури, минулого України й теперішнього життя пересічних українців. Притаманний українцям короткий горизонт планування автор монографії пов'язує насамперед із нашим тоталітарним минулим і з особливою гіркотою зауважує тривалість його прикривих наслідків: «Ось уже 30 років ми навмання блукаємо пустелею. І здається, уже позабували, заради чого вирушили в путь. Допоки житимемо тільки сьогоднішнім, майбутнього нам не бачити. А люди без бачення майбутнього — отара, якою легко поганяти» (с. 28).

Появу науково обґрунтованого прогнозування П. Селігей пояснює розвитком успадкованої у процесі еволюції людської здатності до елементарного прогнозування. Наукове прогнозування, на відміну від примітивного, основане на знанні, пам'яті та стратегічному мисленні, великою мірою залучає продуктивну уяву. Автор переконаний, що вплинути на майбутнє людині цілком під силу — за умови чіткого бачення бажано-

го сценарію майбутнього і врахування альтернативних способів розвитку подій, що в науці реалізуються у формі гіпотез. Множинність сценаріїв майбутнього зумовлюють об'єктивні чинники — закономірності та тенденції суспільного устрою. Дослідник умотивовує практичну роль прогнозів у різних сферах професійної діяльності, наводячи приклади реалізації професійної інтуїції, і доходить висновку, що вона є не містичним конструктом, а набутком знань і багаторічного досвіду.

У розділі 2 «Футурологія як наука» розглянуто природу та схарактеризовано основні засади наукового прогнозування, встановлено критерії розмежування наукових і ненаукових передбачень, описано засади галузевого прогнозування та визначено методологію мовного прогнозування. П. Селігей з'ясовує і аналізує необхідні для наукового прогнозування складники: раціональне обґрунтування передбачення, чітка логічна схема, спеціальна система дослідницьких методів, створення нового знання про досліджуваний предмет на основі узагальнення відомої інформації.

Активно обстоюючи право футурології на місце в колі інших галузей науки, лінгвіст доводить, що ймовірнісний характер її знання не стає цьому на заваді, і проводить аналогію зі здогадами щодо історичних відомостей, які за умови недостатності свідчень і пам'яток так само не можна перевірити або спростувати. За його словами, футурологічні сценарії порівняно з історичними гіпотезами у виграші, адже інформація щодо майбутнього з плином часу може справдитися — і в такий спосіб бути підтвердженою чи спростованою.

Аналізуючи дискусії навколо наукового статусу футурології, або прогностики, автор вибудовує логічно струнку аргументацію на користь визнання за нею статусу окремої галузі суспільно значущого і затребуваного наукового знання. Дослідник застерігає, що «футурологія далеко не завжди спроможна точно вказати, де саме й коли нас спостигнуть ті чи інші небезпеки» (с. 60), і водночас наголошує на головних функціях футурології — пізнавальній і спонукальній, оскільки вона «формує реалістичне ставлення до майбутнього: чітко усвідомивши загрози, ми активно живимо упереджувальних заходів» (с. 60).

Для докладного висвітлення вибраної теми П. Селігей здійснює глибокий екскурс в історію футурології: від донауково-міфологічного осмислення майбутнього у формі віщувань і пророцтв, утілених у народних повір'ях, прикметах, забобонах і міфах, до філософсько-утопічного бачення майбутнього як ідеалу чи антиідеалу, зображеного в давньогрець-

ких філософських працях Платона, утопіях Нового часу Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Бекона, соціалістичних утопіях французьких, англійських та німецьких просвітників, художніх антиутопіях Є. Замятіна, В. Винниченка, О. Гакслі, Дж. Орвелла, творах науково-фантастичної літератури. Формування теоретичних і методологічних засад наукового прогнозування дослідник датує другою половиною ХХ ст., символічно звертаючи увагу на те, що авторство терміна *футурологія* в 1943 р. приписують О. Флетхайму — німецькому науковцеві, народженому в Україні. Саме на цей час (60–70-ті рр. ХХ ст.) припадає світовий прогностичний бум, зумовлений, за спостереженнями П. Селігея, світоглядною кризою поствоєнного європейського й американського суспільства на порозі науково-технічної революції — часу, коли людство найсильніше відчувало загрозу перед невідомим майбутнім. Через це мимоволі запрошується прозора аналогія із сучасністю: на тлі тривалої російсько-української війни, усвідомлення невідворотності змін і переорієнтації векторів суспільного розвитку (політики, ідеології, науково-технічного прогресу, суспільного устрою, культурних орієнтирів) така праця просто мусила з'явитися, адже пошук точки опори в буремному сьогодні та можливості бодай якось вплинути на поки що невідоме завтра — це закономірне намагання людини зберегти тверезий розум у хиткій ситуації невизначеності й убезпечити себе, наскільки це можливо, від руйнівних загроз майбутнього.

Порушуючи питання про хронологічну межу прогнозування, автор слушно зазначає, що прогноз у різних галузях простягається на різний період, бо залежить від темпів еволюції кожної з них. Порівняно з іншими суспільними сферами, система мови інертна: за влучним висловом дослідника, «еволюція мови нагадає годинникову стрілку: вона повзе так мляво, що на позір видається нерухомою» (с. 91). Тим-то й зумовлена довготривалість (200 років!) авторського прогнозу. Щодо оцінки точності свого прогнозу П. Селігей зауважує, що «чим більш довгостроковий прогноз, тим більша ймовірність неочікуваних подій» (с. 93), і відповідно — нижча точність прогнозу, що не раз доводила історія розвитку багатьох мов — української, англійської, російської, чеської, фінської, івриту. Не претендуючи на абсолютну істинність власних передбачень, він наголошує на тому, що «важливо розуміти й правильно оцінювати тенденції мовного розвитку, уявляти їхні ймовірні наслідки» (с. 93). На тверде переконання дослідника, передбачення неодмінно впливають на свідомість і поведінку людей, а тому якісний прогноз у край потрібен для ефективного соціального управління.

Широкий огляд наукових джерел став підставою для висновку про можливість і потребу виокремлення нової міждисциплінарної галузі на перетині мовознавства й соціального прогнозування — лінгвофутурології. Її головними завданнями автор монографії вважає: 1) передбачати стан мов у близькій, середній і віддаленій перспективі; 2) моделювати суспільні чинники цих станів; 3) на ранніх стадіях розпізнавати загрозливі тенденції в житті мови для їх ефективного коригування; 4) розробляти сценарії мовної політики, спрямовані на оздоровлення мовної ситуації.

У межах розділу 3 «Світ нашого завтра очима футурологів» П. Селігей установлює співвідношення і суспільну вагу різних соціально-політичних і культурних чинників, що діють тепер і системно впливатимуть найближчим часом на поведінку носіїв мови, а через них — і на саму мову в її внутрішньому (будова на різних рівнях мовної структури) і зовнішньому (вживання в суспільстві) виявах.

Пропонуючи застосовувати системний підхід до аналізу прийдешніх мовних змін, лінгвіст не лише зважає на суто мовні дані, а й передбачає їхню залежність від низки політичних, економічних, науково-технічних і культурних факторів. За прогнозом дослідника, Україна разом з іншими державами світу зіткнеться з глобальними проблемами людства: збройними конфліктами, економічною нерівністю і бідністю, перенаселеністю Землі, хижацьким ставленням до природи — і при цьому так само, як і решта країн, зазнаватиме невідворотних змін унаслідок впливу вже сьогодні відчутних тенденцій світового розвитку: потужною культурно-економічною глобалізацією, чимдалі сильнішою на її тлі локалізацією, появою наддержав-лідерок у встановленні світового порядку (поряд із США, за прогнозами футурологів, на цей статус можуть претендувати країни — учасниці Європейського Союзу, Китай, Індія, Бразилія, Російська Федерація), відчутними змінами на ринку праці, розвитком фундаментальних знань і науково-технічних новацій, модернізацією світової культури, зростанням ролі автоматизації та цифровізації в житті людини. Окреслюючи вектори гуманітарного поступу людства, автор оптимістично припускає високу ймовірність його руху в бік постматеріалістичних цінностей, а отже — й усвідомлення значущості мовного розмаїття на планеті.

У розділі 4 «Світова мовосфера: присмерки чи досвітки?» проаналізовано наскрізні тенденції, що згодом визначатимуть мовне обличчя Землі, та описано можливі способи його трансформації. Вивчення мовного до-

свіду європейських країн дає П. Селігесві неспростовні підстави вважати багатомовність нормою сучасного світу, у якому домінантним мовам протистоять національні з різним офіційним статусом. Він слушно підмічає, що саме статус мови та інші чинники — її престиж, демографічна, інформаційна й культурна потужність тощо — неминуче спричиняють функційну нерівноцінність контактних мов, а тому бере на себе сміливість запропонувати альтернативу терміну *міжмовні контакти* — *міжмовна конкуренція* й цілковито заперечує реальність існування конструкту «гармонійна двомовність», яким, на його переконання, часто підміняють поняття диглосії (вертикальної двомовності). З наведеними міркуваннями, а надто висновками щодо взаємодії української та російської мов, проникливими спостереженнями автора над складною мовною ситуацією германськомовних країн Європи (Нідерланди, Швеція, Норвегія, Данія, Німеччина), Ірландії, Білорусі важко не погодитися.

Комунікативна незбалансованість світової мовосфери в сучасному світі та віртуальному просторі зокрема, за словами П. Селігея, виникла через «брак сильної мовної політики, спрямованої на захист національних мов» (с. 217). Як наслідок, констатує автор, «прогнози щодо майбутнього національних мов не вельми втішні. Якщо нинішні глобалізаційні тенденції не зміняться, близько 90 % з них приречені на забуття вже наприкінці ХХІ ст.» (с. 227). Запекла боротьба мов за статус світової висуває перед претендентками високі вимоги, найголовніші з яких стосуються зовсім не внутрішньої структури мови, як переконує П. Селігей, а здатності її носіїв впливати на інші народи і вужче — її функційної повноцінності. Така позиція дослідника сформована під впливом узагальнення параметрів функціонування мов, покладених в основу мовних рейтингів — Д. Греддола, А. де Сваана, Т. Тінслі та К. Борд, К. Тищенко, Кай Л. Чана, Л. Ж. й А. Кальве. Тому тривкі позиції української мови як розвиненої та комунікативно потужної автор пов'язує тільки з розвитком Української держави.

Прогнозування розвитку світової мовосфери нині об'єктивно неможливе без аналізу позицій у ній англійської мови. П. Селігей пропонує три сценарії розвитку лідерки сучасних мовних рейтингів і навіть визначає ймовірність кожного з них. Як прихильник теорії багатопольярного світу, він також не оминає увагою і долю її найближчих сусідок у теперішніх рейтингах, а отже — найімовірніших конкуренток у майбутньому: китайської, іспанської, арабської та інших мов. Зважаючи на демографічні

й економічні прогнози, специфіку внутрішньої структури та ступінь унормованості цих мов, автор оцінює змогу кожної з них скласти повноцінну конкуренцію англійській.

Вивчення загальних тенденцій світової мовосфери недвозначно свідчить, що на всіх континентах кількість мов невинно скорочується. Аналізуючи ключові чинники життєздатності мови на основі двох найвідоміших сьогодні методик, розроблених Дж. Фішманом та організацією ЮНЕСКО, П. Селігей виводить найголовніший параметр життєздатності мови — засвоєння її дітьми як першої, передавання її між поколіннями. Спираючись на апробовані світовим мовознавством критерії впливовості мов, автор пропонує перелік діагностичних параметрів їхньої життєстійкості: демографічна, економічна й комунікативна потужність, спосіб розселення спільноти мовців, розвинена літературна мова, державний статус, мовні контакти. Попри сприятливість чи несприятливість наведених чинників, чільне місце у збереженні мови він відводить високому рівневі мовної свідомості носіїв, дотриманню мовних прав, ефективному використанню комп'ютерних технологій і великою мірою — машинного перекладу. А збереження мов упродовж XXI–XXII ст. пов'язує з їхньою здатністю зберігатися та вдосконалюватися в ситуації гострої міжмовної конкуренції.

Розділ 5 «Українська мова: прорив у майбутнє» є, за зізнанням самого автора монографії, головним у праці та присвячений прогнозові змін у внутрішній структурі української мови й окресленні потенційних напрямів її розвитку.

Запорукою надійності внутрішнього аспекту прогнозування розвитку мови П. Селігей вважає зосередженість на актуальних мовних тенденціях, які потрібно оцінювати з позицій не тільки їхньої спрямованості, а й тривалості дії. Мовознавець доволі стримано оцінює динаміку найнижчих структурних рівнів української мови: не передбачає ні фонетичної «революції», пов'язаної зі зникненням чи появою нових звуків, ні витіснення традиційної для українського письма кириличної графіки латинкою (хоча й припускає їх співіснування в різних сферах). А от морфологічній системі пророкує віддалену можливість посутніших, порівняно з попередніми рівнями, змін, що торкнуться кількості граем категорій роду, відмінка, виявляться в зміщенні в бік аналітичності на тлі зниження флективності іменників та прикметників, спрощення відмінювання числівників, масової появи частотних юктапозитивів. Не відкидає автор

і можливості суттєвих зрушень у синтаксичному ладі української мови: із-поміж найбільш імовірних він зазначає посилення семантизації прийменників і сполучників унаслідок аналітизації, зростання експресивності викладу через більшу розчленованість синтаксичних структур, синтаксичне ущільнення і частіший ужиток сегментованих конструкцій під впливом урозмовлення. Не уникне змін, за прогнозом П. Селігея, і пунктуація: система розділових знаків спроститься, стане менш регламентованою, можливо, поповниться завдяки значкам емотикона. Усі передбачення мовознавець теоретично висноує в руслі магістральної лінії розвитку індоєвропейських мов та ілюструє численними прикладами реалізації описаних тенденцій у сучасній українській мові й на попередніх етапах її розвитку.

Лексична система, на думку лінгвіста, зберігатиме поточний напрям розвитку: лексикон поповнюватимуть нові одиниці на позначення актуальних понять і явищ, виникатимуть синоніми-дублети, розшириться склад стилістично забарвлених і соціолектних шарів, триватиме впорядкування лексики в родо-видові групи, при цьому ядро частотних слів мало зміниться. П. Селігей вважає цілком реальними прогнози щодо скорочення довжини слів, зростання ролі осново- й словоскладання, перерозподілу продуктивних груп афіксів і словотвірних типів. Із неприхованим жалем він прогнозує стабільність тенденції відмирання питомих, власне українських, слів, що витворюють самотутнє обличчя мови. І, вочевидь, на противагу цьому прикрому фактові, припускає, що завдяки зменшенню нормалізаторського тиску і розвитку технологій штучного інтелекту з'являться підстави для кращої реалізації творчого потенціалу мовців і посилення усвідомлення ролі суб'єктності в мовотворенні.

Надзвичайно цікавими видаються міркування науковця про практичну доцільність уже тепер відстежувати новотвори в англійській мові, які лаконічно позначають поняття і явища, що можуть досі не мати окремої назви в українській, пояснюючи таку позицію тим, що ця робота на випередження зможе невдовзі забезпечити українську від надміру швидких (а отже — неадаптованих) запозичень. Помітно, що сакраментальним для нього є питання про співвідношення питомих і запозичених елементів у лексичній системі української мови. Зважаючи на шальках терезів здобутки і втрати від запозичень, замість висновку П. Селігей ставить перед читачами риторичне запитання: «Чи має перспективи мова, чий сил вистачає тільки на запозичування, але не на створення свого?»

(с. 355). Щоправда, він не відкидає і можливості поживлення пуристичних тенденцій, пов'язуючи їх із природним бажанням мовців утворювати й вживати власні відповідники на позначення актуальних явищ і понять. Огляд потенційних структурних змін в українській мові лінгвіст завершує прогнозом щодо поступового змішування стилів і загальним розширенням меж нейтрального стилю на тлі міжстильової міграції лексики.

Прогнозуючи напрями розвитку української мови, П. Селігей визначає, що вони змістяться в бік демократизації, посилення діалогічності, варіантності норми, занепаду територіальних діалектів і піднесення соціолектів.

Розробляючи зовнішній прогноз, автор описує три можливі сценарії розвитку майбутнього української мови. Імовірність полярно протилежних сценаріїв — песимістичного, що передбачає поступову ерозію на шляху до повного зникнення, й оптимістичного — феноменальний саморозквіт уже в найближчі десятиліття, він оцінює загалом невисоко: у 35 і 15 % відповідно. Найбільш здійсненним, на його переконання, є реалістичний сценарій, що ґрунтується на мирному, поступальному економічному розвитку України, якій не загрожує демографічна катастрофа. Проте його реалізація можлива лише «за умови слухно визначених стратегічних пріоритетів і багаторічної, наполегливої, систематичної роботи» (с. 377), яку дослідник застерігає не відкладати на потім. Він не просто визначає систему пріоритетів, а й пропонує, як їх практично втілити. Для цього вчений радить негайно починати роботу в таких ключових напрямках:

- 1) розбудова цілеспрямованої мовної політики, у центрі якої — реальна, а не офіційно задекларована «гарантія безпечного існування, успішного розвитку та безперервного поступу української мови на необмежено тривалий час» (с. 378). Мовознавець показує, що ефективність мовної політики залежить від подолання наслідків кількасотлітнього зросійщення українців шляхом урівноваження кількості російськомовних громадян і етнічних росіян на території України, підвищення рівня мовної свідомості українців, установа балансу між функціями державної та недержавних мов, активного просування української мови за межами України, гідного фінансування мовознавства, яке забезпечує якісний науково-аналітичний супровід удержавлення української мови, розширення комунікативних сфер української мови, усвідомлення особливої ролі Києва в поширенні державної мови на схід і південь України;

- 2) відвернення демографічної катастрофи, перші вияви якої пов'язані з наслідками масової втечі українців від війни, тривалої освітньої та трудової міграції. Реальним способом підтримати демографічну потужність української мови автор називає імміграцію, готуючись до якої, уже нині треба створювати умови для ефективної асиміляції іммігрантів, розпрацьовувати методичні основи викладання української мови як іноземної для носіїв східних мов;
- 3) розбудова сучасної економіки, що автоматично підвищує престижність мови і її привабливість на міжнародній культурній арені. Вихід із глухого економічного кута П. Селігей вбачає в переорієнтації національної економіки від аграрно-індустріальної до інноваційної високотехнологічної, яка пропонуватиме міжнародній спільноті товар та послуги, а не головно сировину;
- 4) збільшення комунікативної потужності української мови, забезпечення її домінування в суспільно значущих сферах. Дослідник наголошує на важливості формування єдиного інформаційного поля між носіями мови, остаточній українізації сфери приватного спілкування українців, панування української в національній системі освіти й науки, створення якісних культурних продуктів міжнародного рівня, зростання частки української мови в інтернеті;
- 5) піднесення престижу української мови, усвідомлення носіями мови як символу влади й успіху. Щоб забезпечити сприятливий клімат для подальшого поширення та успішного функціонування мови, потрібно посприяти її закріпленню в елітарних колах, подолати накинуті застарілі стереотипи, пов'язані з нею.

П. Селігей першим в українському мовознавстві зробив спробу подивитися на українську мову не з позиції її сучасності чи минулого, а створити науково обґрунтований прогноз її розвитку. Непересічна тема для дослідження потребує нестандартного підходу до її розкриття, а теоретична неопрацьованість футурології в українському науковому, зокрема мовознавчому, дискурсі в стократ ускладнює реалізацію дослідницької мети. Щоб обґрунтувати власну концепцію нової галузі наукового знання, науковець не лише по крихтах збирає прогностичні оцінки українців щодо свого майбуття (Ю. Дрогобича (Котермака), І. Франка, М. Грушевського, Т. Шевченка), а й шукає витoki лінгвофутурології в дослідженнях із різних напрямів науки — філософії, історії, соціології, економіки, техніки тощо, авторство яких належить ученим із різних частин планети.

У монографії запропоновано нову перспективу вивчення мовного розвитку, спрямовану в майбутнє і сперту на міцну доказову базу минулого й теперішнього. Дразлива, а тому табуйована протягом тривалого часу, тема майбутнього української мови може наткнутися на упередження в академічному середовищі, однак автор, вочевидь, передбачаючи сумніви колег, переконливо доводить, що високі результати в різних сферах успішних нині країн значною мірою спираються на результати прогностичних досліджень, виконаних у межах роботи футурологічних організацій. Різні сфери діяльності українського суспільства, і наука зокрема, сьогодні активно інтегруються до світової спільноти, тож цілком логічним видається скористатися перевагами доступу до багатого світового досвіду. П. Селігей намагається вивчити й усебічно осмислити один із корисних уроків для людства: «У суто практичному плані цікавість до майбутнього корисніша, ніж цікавість до історії» (с. 434). Аналізуючи переваги прогнозування в окремих галузях, він резонно аргументує користь прогнозування в конкретних царинах практичної діяльності.

Лінгвіст цілком свідомий неточності футурологічних прогнозів: «У науці про майбутнє уже виріс цілий цвинтар незбутніх пророцтв» (с. 76), однак схиляє читачів до думки, що «нездійснені прогнози не повинні похитнути довіри до футурології як науки» (с. 77), як не підривають віри наукове знання невідтвержені гіпотези. Він неодноразово наголошує, що «головний сенс прогнозування — не так скласти план, як бути готовим до майбуття» (с. 318), а скептичність, породжену множинністю сценаріїв майбутнього, компенсує контрольованою можливістю уникнути найпохмуріших із них: «Небезпека для існування мови ще не означає її загибелі... мови хиріють і відроджуються не самі по собі, а внаслідок поведінки своїх носіїв» (с. 119).

Життєво важливими для людини є передбачення та орієнтація на майбутнє, переконаний П. Селігей, а тому відводить чільне місце цілеспрямованості в ефективному досягненні поставленої мети. Услід за Ю. Шевельовим, він визнає відповідальність кожного носія за подальшу долю української мови, особливо акцентуючи на ролі молодого нині покоління в майбутньому нашої мови. Саме тому в праці раз у раз зринають заклики переглянути освітні пріоритети, зокрема у викладанні іноземних мов в Україні, адже «освіта повинна не лише вдовольняти пекучі проблеми сьогодні, а й працювати на майбутнє» (с. 284); употужнити українську в найпрестижніших комунікативних сферах — бізнесі, торгівлі, дипломатії,

науці, техніці, освіті, масовій культурі, спорті, сприяти її здоровій взаємодії з іншими мовами як запоруці недопущення сегрегації суспільства за мовною ознакою; посилити повноцінну присутність української в інтернеті та сфері цифрових технологій. Відкритий прихильник стратегії «м'якої сили» (впливу засобами мовно-культурної гегемонії), П. Селігей аргументовано запевняє, що успішне майбутнє української мови залежить від зміцнення її суспільних позицій уже сьогодні й пропонує змістити фокус суспільної уваги з питання унормування мови на підвищення її інформаційної цінності, інтелектуальної потужності, культурної привабливості.

Рецензована монографія — це водночас «і вступ до футурології для мовознавців, і вступ до мовознавства для футурологів, і вступ до лінгвофутурології для всіх, кому небайдужа заявлена тема» (с. 7), а її аудиторія — не лише молодь, у чиїх руках майбутнє української мови, а й фахова спільнота філологів, гуманітаріїв, футурологів, спеціалістів у сфері цифрових технологій, представники уряду та бізнесу — всі, хто готовий думати над долею української мови і української держави. А ця праця дає дуже багатий матеріал для роздумів.

Деякі опубліковані в монографії передбачення з позицій сучасника можуть здатися надто сміливими, зокрема непохитна впевненість у пануванні технологій машинного перекладу, чи навіть провокаційно контроверсійними, однак засновник української лінгвофутурології П. Селігей, здається, свідомо погоджується на цей крок, адже «бажання автора — захопити всіх, кому небайдужа доля української мови, поглянути на неї під футурологічним кутом зору, навчитися мислити стратегічно, не чекаючи пасивно майбутнього, а й прагнути творити його» (с. 9).

Безсумнівно, пропонована широкій аудиторії рецензована монографія має велике наукове та соціальне значення. Завдяки системному підходу, низці узагальнень із численних наукових розвідок сучасності та попередніх епох, багатому ілюстративному матеріалові з різних сфер суспільного й приватного життя, П. Селігей переконливо демонструє, як застосування теорій та аналітичних підходів до оброблення даних може дати критично важливе розуміння необхідності прогнозування розвитку мовної сфери для задоволення потреб ефективного розвитку держави.

Матеріал надійшов 10.07.2024

DOI: 10.18523/lcmp2522-9281.2024.10.242-247

Оксана Павленко

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Київ, Україна

o.pavlenko@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6369-6082>

Oksana Pavlenko

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Kyiv, Ukraine

o.pavlenko@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6369-6082>

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Shevchuk, Yuri I. (2022). *Beginner's Ukrainian: with interactive online workbook* (Шевчук, Юрій І. *Українська мова для початківців*). Third integrated edition. New York: Hippocrene Books, Inc.

Геополітичні та світоглядні реалії сьогодення змінюють погляд світової спільноти на Україну. Після Революції гідності та головно в часи загарбницької російсько-української війни, в якій українці проявляють надзвичайну стійкість і мужність, на Заході значно зростає інтерес до української мови та культури. До прикладу, у 2023/2024 навчальному році значно зросла кількість охочих вивчати українську мову в Гарвардському університеті. Важливим у цьому контексті є питання створення якісної навчально-дидактичної літератури для вивчення української мови як іноземної. Саме таким посібником є навчальне видання Юрія Шевчука «Українська мова для початківців».

Навчальний посібник адресований дорослим студентам — носіям англійської мови. Як зазначено у вступі, методичний доробок покликаний допомогти широкому колу осіб, які вивчають українську мову як самостійно,

так і під керівництвом викладача. Рецензоване видання має вмотивовану, чітку структуру, зокрема: вступ, 15 лекцій (уроків), додатки, тематичний покажчик та словник. Лекції умовно можна поділити на дві частини. До першої з них належать три початкові уроки, спрямовані на опанування української абетки, формування навичок читання та письма, засвоєння основних інтонаційних конструкцій. У них доступно та вичерпно представлено відомості про фонетичну систему сучасної української мови. Літери подано дозовано, групами; щоб полегшити засвоєння українських фонем, наведено приклади англійських слів, у яких вимова звуків максимально подібна до українських. Так, голосний /a/ українською вимовляємо як /a/ в англійському слові «*palm*», голосний /e/ — як /e/ в слові «*bed*», голосний /i/ — як /i/ в слові «*feet*» тощо. Другу частину (лекції 4–15) вибудовано за тематичним принципом: уроки містять лексичну тему, граматичний матеріал і завдання. До кожного заняття автор формулює компетенції, що їх студенти мають набути.

Навчальний посібник укладено з урахуванням сучасних досягнень методики викладання іноземної мови як іноземної. Прикметною ознакою доробку є його комунікативна спрямованість, що дає змогу максимально наблизити навчання української мови до реального спілкування. Розмовні теми сприяють формуванню у студентів здатності послуговуватися українською мовою в повсякденних життєвих ситуаціях. Автор вдало добирає лексичний матеріал для посібника, втілений, зокрема, в таких основних темах: «Моя сім'я», «Канікули: цікаво і недорого», «Запрошення на вечерю», «Що нам треба до столу», «У чернігівському готелі», «У подорож до України», «Візит до лікаря», «Щось на згадку з України» тощо. Такий добір дидактичного матеріалу уможливорює формування у студентів міжособистісного комунікативного досвіду, необхідного для спілкування в прогнозованих повсякденних ситуаціях.

Аналізований посібник охоплює чотири види мовленнєвої діяльності: аудіювання, читання, говоріння та письмо. Значну увагу автор приділяє формуванню лексичної та граматичної компетентності студентів. Комунікативне спрямування рецензованого видання примітно вирізняє його з-поміж подібних методичних видань. Чільне місце в навчальному посібнику автор відводить розвитку усного діалогічного мовлення студентів. Кожну лекцію розпочинає діалог, тематично підпорядкований розмовній темі заняття. Щоб полегшити розуміння діалогу, автор подає його переклад англійською мовою і нотатки, що коротко пояснюють студентам невідомі з попередніх занять граматику та лексику.

Граматику в навчальному посібнику автор уводить у безпосередньому зв'язку з розвитком комунікативних умінь. Пояснення граматичного матеріалу викладено англійською мовою, досить стисло, чітко та доступно. Показово, що автор видання акцентує увагу студентів не лише на граматичних правилах, а й на функціях, які виконують певні граматичні структури в реальному спілкуванні. Для закріплення граматичного матеріалу розроблено систему усних і письмових вправ. Більшість із них спрямована на розвиток комунікативних навичок. Як порівняти з вітчизняними методичними виданнями, рецензований навчальний посібник вигідно вирізняється системою завдань на формування діалогічного мовлення студентів. Особливо відзначимо вправи на реплікування, які покликані розвивати в студентів навички говоріння. Система окреслених завдань домінує впродовж усього курсу. До вправ подано моделі як зразок для реплікування, для зручності введено позначки: *cue (C)*, *question (Q)*, *answer (A)*. Кожну репліку моделі автор маркує відповідною позначкою *C*, *Q* чи *A*, що не лише сприяє виробленню у студентів навички будувати діалог, а й розвиває чуття української мови. Варіативність пропонованих мовленнєвих завдань уможливило доведення навички до автоматизму.

Не меншої уваги в рецензованому посібнику, на наш погляд, заслуговують рольові вправи для роботи в парі. Наприкінці кожного уроку студентам запропоновано сценарій, який вони повинні розіграти з партнером, послуговуючись граматичним і лексичним матеріалом, вивченим на занятті. Такі вправи дають змогу під час навчання створювати ситуації, максимально наближені до реального спілкування. Рольові завдання зацікавлюють, мотивують студентів, стимулюють їхню мовленнєво-мисленнєву активність, навчають стратегій і тактик ведення діалогу. Заслугою автора є детально описані сценарії кожного скетчу.

Цікавими також є проблемно-пошукові вправи, які студенти виконують, використовуючи інтернет-ресурси. Наприклад, на шостому занятті автор пропонує студентам звернутися до Вікіпедії і з'ясувати, до яких областей належать населені пункти *Біла Церква*, *Богодухів*, *Горлівка*, *Жмеринка*, *Кривий Ріг*, *Миргород*, *Ніжин*, *Олександрія*, *Сарни* та які водойми розміщені на їхній території. Такі завдання не лише розвивають комунікативні компетентності студентів, а й викликають пізнавальний інтерес до країни, мову якої вивчають, спонукають до пошуку додаткової інформації про Україну. У посібнику також представлено вправи для роботи і з монологічними текстами, щоправда, розроблена система завдань

до них не така різноманітна, як до діалогічних текстів, здебільшого це вправи на переклад і відтворення змісту прочитаного.

Незаперечною перевагою навчального доробку є інтерактивний робочий зошит, що уможливорює багаторазове прослухування діалогів, текстів і завдань посібника. Зазначимо про високу якість аудіозаписів — вони виконані професійно, вишуканою українською літературною мовою. Озвучили записи носії сучасної української мови різних регіонів, вікових і гендерних груп, що дає змогу студентам насолодитися живим українським мовленням, відчувати варіативність української вимови. Особливо це важливо для студентів, що перебувають поза мовним оточенням. Інтерактивний робочий зошит вміщує ключі до завдань, що уможливорює використання навчального посібника для самостійного вивчення української мови.

Перевагою навчального видання вважаємо розлогі та продумані додатки. Вони вміщують основні лінгвістичні терміни, які використано в підручнику; граматичні таблиці; деякі українські імена та назви міст України. Глосарій базової лінгвістичної термінології та граматичні таблиці допомагають студентам систематизувати й узагальнити теоретичний матеріал, поданий у посібнику. Досить корисним вважаємо додаток, де студенти можуть докладно ознайомитися з українськими антропонімами й топонімами. Автор подає не лише перелік українських імен, а й закінчення вокатива, пестливу форму, англійську транслітерацію та відповідник імені, а до чоловічих імен — ще й утворені від них імена по батькові. Презентуючи типові українські прізвища, автор акцентує увагу на різниці чоловічих і жіночих антропонімів прикметникового походження. Інформацію про топоніми наведено в такій послідовності: назва міста, до якого роду належить, англійська транслітерація, похідний прикметник, водойма, на якій розташований населений пункт. Наприклад, *Вінниця*, *f*; *Vinnytsia*; *вінницький*; *p*. *Південний Буг* — *the Southern Buh River*.

Беззаперечним здобутком методичного доробку є словник, що налічує понад 80 сторінок. Хоч автор і називає його «Українсько-англійський та англійсько-український словник», однак, на наш погляд, таке найменування не висвітлює його змісту. Укладений словник — це двомовна скарбниця комунікації. Унікальний підхід до його створення вигідно вирізняє рецензований навчальний посібник з-поміж вітчизняних методичних видань. Крім перекладу лексем, автор наводить приклади найбільш час-

тотних поєднань слів у словосполучення, супроводжуючи їх граматичними позначками-коментарями. Наприклад, *адвока́т, т, lawyer, attorney, counsel*; *вчі́тися на ~а* be trained as a lawyer; *зверта́тися до + G (найма́ти + А.) ~а* turn to (hire) a lawyer; *працюва́ти ~ом* work as a lawyer. Такий підхід до укладання словника як додаткового засобу вивчення української мови без перебільшення є новаторством у методиці викладання української як іноземної. Словник дає змогу студентові не тільки поповнити лексичний запас, а й усвідомити, як та чи та лексема функціонує в реальній комунікації, відчути логіку української мови. Цінною також є передмова-інструкція до словника, позаяк вона дає поради студентам, у який спосіб роботу зі словником можна зробити максимально ефективною та цікавою.

Рецензована праця вийшла друком у Нью-Йорку, тому цілком очікувано, що вона певною мірою віддзеркалює надбання лінгводидактики української етнічної спільноти західної діаспори. Відрадно, що автор намагається дібрати такий навчальний матеріал, який уможливилоє поєднання традиції діаспорних дидактів і закономірності розвитку живої мови, якою послуговуються в Україні. Зокрема, автор є прибічником використання Харківського правопису 1928 р. як чинного, утім паралельно вводить і загальноновживану лексику, яка узвичаїлася в українській мові на теренах України за радянських часів. Наприклад, поряд із лексемою «вакації» автор подає синонім «канікули». Значно важче зблизити граматичні та орфографічні норми сучасної української мови, якими послуговуються лінгводидакти української діаспорної школи та материкової. Хоч нова редакція Українського правопису 2019 р. дещо й згладила відмінності з Харківським правописом 1928 р., однак вони ще залишаються очевидними. Ми дотримуємося думки, що Харківський правопис відповідає внутрішнім законам української мови, а його скасування в 1933 р. було цілеспрямованою політикою радянської імперії, скерованою на нищення українства. Утім, уважаємо, що різницю в написанні та слововживанні не варто нівелювати. Це стосується слів іншомовного походження, зокрема їх правопису (*діялог, діагноз, офіціант, спеціальність, вегетаріанський, геніяльний*), відмінювання (*до кіна, біля метра*), а також утворення форми кличного відмінка деяких пестливих іменників м'якої групи (*Оле, Гале, бабусе, Лесе*), належності до категорії роду (*звичайна аспіри́на*). На нашу думку, такі розбіжності в жодному разі не применшують цінності рецензованого видання, лише вимагають певного методичного

супроводу для ефективного викладання української мови як іноземної за цим посібником на теренах України.

Не можемо оминати високою оцінкою дібрані тексти посібника. Авторіві вдалося поєднати лексичний матеріал зі щоденного життя молоді, довкілля, лінгвокраєзнавчий матеріал про Україну. У текстах віддзеркалено відомості про українську культуру, історію, географію, звичаї, традиції тощо. Не менш важливими є ілюстрації, які значно полегшують сприйняття навчального матеріалу. Зауважимо, що третє видання значно виграє проти попередніх, позаяк автор замінив частину ілюстрацій на більш актуальні, що відображають реалії сучасної України.

Важливо, що навчальний посібник «Українська мова для початківців» апробовано в Колумбійському університеті та в літній школі Гарвардського університету. Він отримав схвальні відгуки як від студентів, так і від колег. Сподіваємося, що це видання допоможе багатьом охочим опанувати українську мову як за кордоном, так і в Україні та спонукатиме лінгводидактів до створення нових методичних доробків.

Матеріал надійшов 24.07.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Тетяна Видайчук* — кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (Україна).
- Михайло Гінзбург* — доктор технічних наук, професор, академік УНГА, Інститут транспорту газу АТ «Укртрансгаз» (Україна).
- Орися Демська* — доктор філологічних наук, професор, професор Національної академії Служби безпеки України (Україна).
- Олена Кадочнікова* — кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Україна).
- Альона Коваленко* — кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри англійської мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Україна).
- Наталія Матвеева* — доктор філософії з філології, асистент кафедри української мови та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, молодший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови і соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (Україна).
- Олена Моїсеєнко* — доктор філологічних наук, професор, професор кафедри англійської мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Україна).
- Оксана Павленко* — кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Україна).
- Ірина Процик* — доктор філологічних наук, доцент, доцент кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського (Україна).
- Інна Ренчка* — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Україна).
- Василь Старко* — кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри філології Українського католицького університету (Україна).
- Ірина Шкіцька* — доктор філологічних наук, професор, професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності Західноукраїнського національного університету (Україна).

ABOUT AUTHORS

- Orysia Demska* — Doctor of Philological Sciences, Professor, National Academy of Security Service Ukraine (Ukraine).
- Mykhailo Ginzburg* — Doctor of Technical Sciences, Professor, Academician of UNGA, Institute of Gas Transport JSC “Ukrtransgaz” (Ukraine).
- Olena Kadochnikova* — PhD of Philology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language, National University of Kyiv-Mohyla Academy (Ukraine).
- Alona Kovalenko* — PhD of Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of English Language, National University of Kyiv-Mohyla Academy (Ukraine).
- Natalia Matveieva* — PhD of Philology, Assistant of the Department of the Ukrainian Language and Methods of Its Teaching, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Junior Researcher at the Department of Stylistics, Culture of Language and Sociolinguistics, Institute of Ukrainian Language, The National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine).
- Olena Moiseyenko* — Doctor of Philological Sciences, Professor, Professor of the Department of English Language, National University of Kyiv-Mohyla Academy (Ukraine).
- Oksana Pavlenko* — PhD of Pedagogy, senior lekturer of the Department of Ukrainian Language, National University of Kyiv-Mohyla Academy (Ukraine).
- Iryna Protsyk* — Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Olympic Education, Ivan Boberskyj Lviv State University of Physical Culture (Ukraine).
- Inna Renchka* — PhD of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language, National University of Kyiv-Mohyla Academy (Ukraine).
- Vasyl Starko* — PhD of Philology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philology, Ukrainian Catholic University (Ukraine).
- Iryna Shkitska* — Doctor of Philological Sciences, Professor, Professor of the Department of Information and Sociocultural Activities, West Ukrainian National University (Ukraine).
- Tetiana Vydaichuk* — PhD of Philology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Ukraine).

ЗМІСТ

ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ СТУДІЇ

<i>Орися Демська.</i> Лінгвістичний ландшафт міста у стані війни	5
<i>Тетяна Видайчук.</i> Термінологічний збірник Міністерства шляхів (1918): погляд із позицій XXI століття	19

СОЦІОЛІНГВІСТИКА

<i>Наталія Матвеева.</i> Поняття рідної мови у свідомості внутрішньо переміщених українців: трактування, переосмислення	45
---	----

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ НОМІНАЦІЇ

<i>Ірина Процик.</i> Національні назви футбольних понять у першому українському підручнику з футболу «Копана (Association Football)» Володимира Лаврівського (Львів, 1900 р.)	63
<i>Василь Старко.</i> Проблемні випадки творення фемінітивів у корпусі й словнику	99

ДИСКУРСОЛОГІЯ

<i>Олена Моїсеєнко.</i> Фреймінг міжнародних злочинів у заявах прокурора щодо ситуації в Україні	118
--	-----

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

<i>Ірина Шкіцька.</i> Відображення стереотипних уявлень про жінок у пареміях: польсько-українські паралелі	135
<i>Альона Коваленко.</i> Відтворення символів поезії Любові Якимчук в англійському перекладі (на прикладі збірки «Абрикоси Донбасу»)	162

ДИСКУСІЇ

<i>Михайло Гінзбург.</i> Способи подолати наслідки владного втручання в граматичну систему української мови	183
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Інна Ренчка</i> . Новаторська лексикографічна праця для навчання української мови як іноземної та поширення знань про Україну у світі (Рецензія на: Shevchuk, Yuri I. (2022). <i>Ukrainian-English collocation dictionary for students of Ukrainian</i> (Шевчук, Юрій І. <i>Українсько-англійський комбінаторний словник</i>). Second printing (corrected). New York: Hippocrene Books, Inc., 970 p.)	221
<i>Олена Кадочнікова</i> . Чи можливо запланувати майбутнє? (Рецензія на: Селігей, Пилип. <i>Українська мова у 2222 році: Вступ до лінгвофутурології</i> . (2023). URL: https://akademperiodyka.org.ua/uk/books/seligei/)	230
<i>Оксана Павленко</i> . Сучасні підходи до навчання української мови як іноземної (Shevchuk, Yuri I. (2022). <i>Beginner's Ukrainian: with interactive online workbook</i> (Шевчук, Юрій І. <i>Українська мова для початківців</i>). Third integrated edition. New York: Hippocrene Books, Inc.)	242
Відомості про авторів	248

CONTENTS

POSTCOLONIAL STUDIES

- Orysia Demska*. City linguistic landscape in the time of war..... 5
- Tetiana Vydaichuk*. Terminological miscellany of the Ministry of Ways (1918):
view from the standpoint of the XXI century 19

SOCIOLINGUISTICS

- Natalia Matveieva*. The concept of mother tongue in the consciousness
of internally displaced Ukrainians: interpretation, reconception..... 45

SOCIOCULTURAL ASPEKTS OF THE NOMINATION

- Iryna Protsyk*. National names of football concepts in the first Ukrainian
football textbook “Kopana (Association Football)”
by Volodymyr Lavrivskyj (Lviv, 1900) 63
- Vasyl Starko*. Problematic cases of forming personal
feminine nouns in Ukrainian corpora and dictionaries 99

DYSKURSOLOGY

- Olena Moiseyenko*. Framing the international crimes
in Prosecutor’s statements on the situation in Ukraine 118

LINGVOKULTUROLOGY

- Iryna Shkitska*. Reflection of stereotypical perceptions
of women in paremias: Polish-Ukrainian parallels 135
- Alona Kovalenko*. Conveying the symbols of Lyuba Yakimchuk’s poetry,
‘Apricots of Donbas’, in English translation 162

DISCUSSIONS

- Mykhailo Ginzburg*. Means of overcoming the consequences of government
interference with the grammatical system of the Ukrainian language..... 183

REVIEWS

<i>Inna Renchka</i> . The innovative lexicographic work for teaching the Ukrainian language as a foreign language and spreading knowledge about Ukraine in the world (Review of the book: Shevchuk, Yuri I. (2022). <i>Ukrainian-English collocation dictionary for students of Ukrainian</i> . Second printing (corrected). New York: Hippocrene Books, Inc., 970 p.).....	221
<i>Olena Kadochnikova</i> . Is it possible to plan the future? (Review of the book: Selihei, Pylyp. <i>The Ukrainian Language in the Year 2222: Introduction to Linguistic Futurology</i> . (2023). URL: https://akademperiodyka.org.ua/uk/books/seligei/).....	230
<i>Oksana Pavlenko</i> . Modern approaches to teaching the Ukrainian language as a foreign language (Shevchuk, Yuri I. (2022). <i>Beginner's Ukrainian: with interactive online workbook</i> . Third integrated edition. New York: Hippocrene Books, Inc.).....	242
About authors.....	248